

**Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Історичний факультет
Польський культурно-освітній центр
Київський університет імені Бориса Грінченка
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
ГО «Науково-освітнє товариство» (м. Київ)
Державний архів Черкаської області
Українське представництво канадської недержавної організації
«Українсько-єврейська зустріч»**

**«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ
РОЗВИТОК КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(XVI – XXI СТ.)»**

**Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
з міжнародною участю**

11 травня 2023 р., м. Умань

Умань

2023

УДК [330/3+321] (4-11)'15/20' (06)

Схвалено Вченою радою історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, протокол № 16 від 25.05 2023 р.

Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI-XXI ст.): зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Умань, 11 травня 2023 р.). Умань, 2023. 255 с.

До збірника увійшли матеріали і тези доповідей, подані учасниками Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.)» (м. Умань, 11 травня 2023 р.). Матеріали конференції розкривають соціально-економічні та суспільно-політичні аспекти розвитку країн Східної Європи впродовж XVI – першої третини XXI ст. Значну увагу приділено дослідженню актуальних проблем історії України, у яких розкривається правда про минуле та сучасні реалії, яка руйнує міфи та фальсифікації російської пропаганди.

Матеріали будуть актуальними для студентів, молодих учених, науковців і викладачів, та усіх, хто цікавиться східноєвропейською історією.

Тексти публікуються в авторській редакції. За науковий зміст і якість поданих матеріалів відповідають автори, а також (для студентів та аспірантів) їх наукові керівники.

© Історичний факультет
УДПУ ім. П. Тичини, 2023

ЗМІСТ

ПАНЕЛЬ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ

ІСТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

<i>О. Т. Безаров</i> , ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ ШОЛОМ АЛЕЙХЕМА (1945–1950 рр.) У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	7
<i>С. О. Біляєва</i> , ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ	11
<i>В. В. Бондар</i> , ПРОБЛЕМА СПАДКОЄМСТВА У ШЛЮБНІЙ СТРАТЕГІЇ ГЕНРІХА VIII	14
<i>С. М. Борчук, І. В. Ільницький</i> , ВІЙСЬКОВИЙ КАПЕЛАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ о. РОМАН (БАЦВІН): ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ	21
<i>М. Д. Вітенко, В. З. Дебенко</i> , «KRAMERIUS» ТА «POLONA» – ЧЕСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ІСТОРИЧНОЇ АРХЕОГРАФІЇ	28
<i>П. М. Гаврилишин</i> , ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНИ У ПОГЛЯДАХ ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА	32
<i>К. В. Діденко</i> , КЛЕМЕНТ ФОН МЕТТЕРНІХ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ ПОЛІТИКУ	38
<i>В. І. Доморослий, Й. Антонеску</i> ТА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.....	46
<i>О. М. Карліна</i> , ДЖЕРЕЛА З МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.	50
<i>І. А. Коляда, Д. Я. Пацерук</i> , РАШИСТСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014-2022 рр.) ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТІВ ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ ПЦУ	55
<i>Р. Р. Куцик, О. В. Мончак</i> , ВІД КОМАНДИРА КУРЕНЯ ДО ПОЛКОВНИКА АРМІЇ УНР: Є. КОНОВАЛЕЦЬ ОЧИМА ВІЙСЬКОВИХ ПОБРАТИМІВ	61
<i>В. С. Маніяк</i> , РЕФОРМАЦІЙНИЙ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ В ПОЛЬЩІ XVI СТОЛІТТІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	70
<i>В. А. Мосора</i> , ПРОБЛЕМАТИКА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ В 1941–1944 РР. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	75
<i>В. В. Никитенко</i> , ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРІБНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ	79

Я. П. Секо, «СИЛА БЕЗСИЛИХ»: ВАЦЛАВ ГАБЕЛ VS КАРЛ МАРКС	82
Г. В. Стефанюк, ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА У 1941-1944 РР.....	87
Л. І. Шологон, АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НТШ (1894 – 1914 рр.)	91
О. А. Шубер, М. М. Яретик, ДЕНИС РАЧІНСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ВОЇНА -ДОБРОВОЛЬЦЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022 Р.).....	95

ПАНЕЛЬ II

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

О. І. Бабак, А. А. Мацюк, ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ЩОДО ЕМІГРАНТІВ. 100 «РУСЬКА ДОПОМОГОВА АКЦІЯ».....	100
Б. Б. Безпалько, ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ 1920-Х РР: НА ПРИКЛАДІ ПОСІБНИКА «КОРОТКИЙ КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	104
А. Л. Бержанір, ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 80 – 90-Х РОКАХ ХХ СТ.	108
З. О. Возна, ВИКЛИКИ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ	112
М. О. Герасименко, РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ (РУМУНСЬКИЙ СЦЕНАРІЙ)	117
В. В. Гордієнко, ГОЛОД 1946 – 1947 рр. В ІЗМАЇЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР: МАСШТАБИ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ	121
П. І. Горохівський, ІДЕЯ «РУССКОГО МІРА» І ПРАВОСЛАВНИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ЯК ОСНОВА І РІЗНОВИД РАШИЗМУ	126
О. О. Дегтяренко, ПОСИЛЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ У ФРАНЦІЇ ЗА ЛЮДОВІКА XIV	132
Н. М. Кіндрачук, УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК СУСПІЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ВИРАЗ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНЦІВ	137
І. А. Коляда, В. Т. Шумило, ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА У ПЕРІОД БОРОТЬБИ УПА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1940-1950- рр.) ТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014 -2023 рр.): РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ	141
Р. Р. Куцик, ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ОЧИМА СІЛЬСЬКОГО ХЛОПЧИНИ:	154
ЗА СПОГАДАМИ ЄВГЕНА ПОБІГУЩОГО-РЕНА.....	154
В. В. Лук'яниця, ТРАНСФОРМАЦІЯ ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛЯ ВЕЛИКОГО (ЧСВВ) УНАСЛІДОК ПОДЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	160
О. М. Марченко, ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І: СПРОБИ ТА НАСЛІДКИ	164
Ю. П. Присяжнюк, МОСКОВІЯ (РОСІЯ) ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА: МЕНТАЛЬНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	168

<i>О. М. Скрипник</i> , УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ІНІЦІАТИВІ ЄС – ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА СУСІДСТВА.....	172
<i>О. В. Сухушина</i> , ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРАГНЕННЯ ПІВНІЧНОЇ МАКЕДОНІЇ І ПОЗИЦІЯ БОЛГАРІЇ.....	177
<i>І. О. Федорів</i> , УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ У НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ.....	183
<i>О. Л. Харитонюк, Л. Донай</i> , ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ВІЙНИ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ).....	189
<i>О. В. Чорний</i> , НІКОПОЛЬСЬКЕ МАРГАНЦЕВЕ ТА КРИВОРІЗЬКЕ ЗАЛІЗОРУДНЕ РОДОВИЩА ЯК ОБ'ЄКТИ БИТВИ ЗА ДНІПРО ВОСЕНИ 1943 – ВЗИМКУ 1944 РОКУ.....	193
<i>А. В. Шауренко</i> , «ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» В ЕПОХУ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ.....	197

ПАНЕЛЬ ІІІ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ

<i>А. В. Блануца</i> , УКРАЇНА В ЕПОХУ ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКИХ ВОЄН КІНЦЯ XV– ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ.: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ	202
<i>Г. М. Гордієнко</i> , ПРАВОВЕ УНОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УРСР У 1940 – 1948 рр.....	206
<i>В. Л. Карпо, М. В. Ільків</i> , НОВІ ДАНІ ЩОДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ МОНЕТНОГО ДВОРУ 1771-1774 рр. В САДГОРІ НА БУКОВИНІ.....	209
<i>А. І. Клочек</i> , ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ У 60-70-х РОКАХ XIX СТОЛІТТЯ	213
<i>М. В. Костюк</i> , НИЖЧА ФАХОВА АГРАРНА ОСВІТА ЧЕРКАЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРУСЯНСЬКИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КЛАСІВ ПОЧАТКУ XX СТ.).....	216
<i>Л. Т. Кожушко</i> , ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.....	222
<i>С. Ю. Куценко, А. Б. Книш</i> , МОНЕТНА СПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ	227
<i>О. П. Левкович</i> , СТАН СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКИХ ДОРЕФОРМЕННИХ МІСТАХ.....	232
<i>Є. С. Макаренко</i> , ХУДОЖНІ ВИСТАВКИ У ПОЛЬЩІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ.....	236
<i>Г. С. Матушок</i> , ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДВОПРОФІЛЬНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА 50-х – ПОЧАТОК 60-х рр. XX ст.).....	241

З. В. Священко, АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	245
І. Д. Фицик, СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО МІСТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	249
Л. А. Фицик, ПОБУТОВІ УМОВИ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЩАНСЬКОГО СТАНУ ПОРЕФОРМЕНОГО РОСІЙСЬКОГО МІСТА.....	254
В. С. Шандра, ФОРМИ ДЕЗЕРТИРСТВА В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	258
М. О. Шлапак, ТУРЕЦКАЯ КРЕПОСТЬ В КИЛИЕ	261

ПАНЕЛЬ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

О. Т. Безаров,

*доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича*

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ ШОЛОМ АЛЕЙХЕМА (1945–1950 рр.) У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Державний єврейський театр ім. Шолом Алейхема було створено у Харкові у 1925 р. за постановою Раднаркому УРСР як Всеукраїнський державний єврейський театр. У 1934 р. театр переїхав до нової столиці України, і до 1945 р. називався Київський державний єврейський театр або Київський ГОСЕТ. У 1941-1944 рр. він перебував в евакуації. Оскільки за період фашистської окупації Києва колишнє приміщення театру було зруйновано, 9 лютого 1945 р. його було реєвакуйовано до Чернівців, де він проіснував до самої ліквідації 4 лютого 1950 року.

У фондах «Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема» (Р-133) та «Управління культури Чернівецького облвиконкому» (Р-16) Державного архіву Чернівецької області зберігається вагомий корпус неопублікованих документів з історії Державного єврейського театру. Певну частину матеріалів з історії цього театру містять фонди архіву Центру дослідження історії та культури східноєвропейського єврейства (м. Київ). Унікальність «чернівецької» колекції документів полягає у тому, що в ній відображено не тільки однойменний період в історії Київського ГОСЕТу, але те, що вони також зберігають матеріали з довоєнного періоду історії театру та його перебування в евакуації (1936–1944 рр.). Оскільки архів театру було втрачено у роки фашистської окупації Києва, то його фактичне відновлення відбувалося у Чернівцях у 1945-1950 роках.

Документи, які стосуються історії Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема у зазначений період, умовно можна поділити на дві групи: документи, в яких висвітлено творче життя театрального колективу, і документи, в яких відображено господарську та економічну діяльність театру.

До першої групи документів належать протоколи засідання Художньої ради театру; афіши вистав, анотації п'єс, програми концертних виступів акторських колективів театру; акти прийому театральних вистав; звіти та інформація про діяльність театру тощо. Зокрема, у фондах архіву зберігаються протоколи засідання Худради театру від 21 січня 1949 р. і від 17 листопада 1949 р. [1]; анотації на п'єси «Стемпеню», «200 000» (Шолом Алейхема), «Йоселе» (Я. Динезона), «Суламиф» (С. Галкіна), «На покайному ланцюгу» (М. Альтмана) та інші.

На засіданнях Худради лунали заклики «ставити більше радянських п'єс». Очевидно, зауважував 21 січня 1949 р. директор театру М. І. Янут, «...питання про єврейську класику тепер нас не хвилює» [1, арк. 1]. Однак, художній керівник театру М. І. Гольдблат запропонував поставити біографічну п'єсу про життя радянських євреїв «Шмаельгазен» або одну з репертуару Шолом Алейхема. Зрештою, зазначив художній керівник театру, на одну єврейську п'єсу має припадати одна з російської або української класики [1, арк. 2]. У 1950 р. ідеологічна атмосфера в театрі ставала вельми гнітючою. Так, директору театру М. Б. Теплицькому на початку 1950 р. Обласний відділ у справах мистецтв рекомендував перед кожною виставою читати вірші про В. І. Леніна з приводу 26-ої річниці з дня смерті вождя світового пролетаріату [2, арк. 3]. Проте у 1949-1950 рр. лідерами репертуарної діяльності театру була все- ж таки єврейська класика [2, арк. 12].

У деяких матеріалах справ театру за 1949-1950 рр. зафіксовані випадки арештів співробітників і навіть глядачів театру органами МГБ за нез'ясованих обставин. За тогочасними повідомленнями, дехто зі співробітників театру зникли зі значними коштами театру, а їх справи передавалися до місцевої прокуратури [3, арк. 33–35, 45–53].

Друга група документів, зокрема, містить накази й директивні розпорядження Комітету у справах мистецтв Раднаркому УРСР, Чернівецького облвиконкому, дирекції театру, зокрема, про святкування 20-річного ювілею театру та організацію гастрольної діяльності; відомості про нарахування та виплату заробітної плати; прибутки театру; звіти ліквідаційної комісії театру (1950 р.); акт документальної ревізії театру за 1949–1950 рр. тощо.

У фонді Р-133 (оп. 1, спр. 12) зберігається низка документів, у яких докладно відображено процеси підготовки та організації святкування ювілею театру, яке відбулося 7 жовтня 1945 р. у приміщенні Київського театру музичної комедії [4]. В урочистостях взяли участь відомі діячі єврейського та українського театрального мистецтва. За постановою Раднаркому УРСР від 5 жовтня 1945 р., на честь видатного класика єврейської літератури та з нагоди 20-ти річного ювілею, театру було присвоєно ім'я Шолом-Алейхема. Відтоді, офіційна назва театру стала «Державний єврейський театр імені Шолом-Алейхема» [5, арк. 9]. У цьому фонді (ф. Р-133, оп. 1, спр. 12) також містяться відомості про персональний склад Ювілейної комісії і запрошених гостей, десятки телеграм з привітаннями, кошторис видатків на проведення ювілейних заходів тощо.

Оскільки важливою складовою у діяльності театру в умовах госпрозрахунку був фінансовий чинник, то важливими документами для вивчення історії театру постає його фінансово-економічна звітність. Наприклад, у довідці в. о. директора театру М. І. Костинського від 26 квітня 1948 р. зазначалося, що театр від 16 березня 1948 р. перебував на повному госпрозрахунку [6, арк. 1]. За довідкою, видатки театру значно зросли, а це змусило його керівництво збільшити кількість вистав до 280 на рік. Водночас дирекція скоротила кількість штатних працівників театру зі 182 до 131 особи, що призвело до зменшення фонду заробітної плати з майже 120 тис. до 90 тис. карбованців [6, арк. 1]. Однак заходи з оптимізації видатків ефекту не дали. На початку 1949 р. заборгованість по зарплаті працівникам театру становила 138 тис. крб., а загальний борг театру сягав 308 тис. крб., водночас у сусідньому

Українському драматичному театрі – 117 тис. крб., а по зарплаті – 68 тис. карбованців [7, арк. 5]. У березні 1949 р. в Єврейському театрі скоротили ще 17 працівників, серед яких, до речі, був автор спогадів про життя відомого театру, а тоді – асистент режисера, М. Л. Лоев, якого незабаром відновили на посаді, після його справедливої скарги на ім'я начальника Чернівецького обласного відділу мистецтв [7, арк. 17, 27-28]. Щоправда, незважаючи на певну економічну скруту, театр не відмовився від власних авто («Опель» і «ГАЗ») [7, арк. 3].

Цікава інформація міститься в Акті документальної ревізії театру 1950р., з якої можна дізнатися про те, що за 1949 р. кількість вистав зросла на 110 %, але прибутки від них тільки на 66 % від рівня попереднього року. Проте банкрутом театр, очевидно, не був, адже його прибутки були більшими за видатки, а загальна сума заборгованості була загалом зменшена у 1950 році [8]. На нашу думку, Єврейський театр у Чернівцях ліквідували за політичними мотивами, адже радянська влада у повоєнний період вже не була зацікавлена у поширенні національної культури єврейського народу в СРСР, особливо на тлі посилення державного антисемітизму в країні наприкінці 1940-х років. Ліквідація творчого колективу була справою часу, хоча Єврейському театру у Чернівцях у певному сенсі пощастило, бо його закрили останнім з усіх інших ГОСЕТів.

Окрему групу документів становлять особові справи акторів і діячів театру. Зокрема, за матеріалами справ можна дізнатися про творчий шлях народного артиста Казахської РСР, заслуженого діяча мистецтв Росії та України М. І. Гольдבלата, заслуженого артиста УРСР Д. М. Жаботинського (котрий чомусь у справі був поіменований Ісааком), заслуженої артистки УРСР А. Ю. Сонц, а також ветеранів і майстрів єврейської сцени М. Л. Ойбельмана, С. С. Пемової, Я. С. Гольмана, П. С. Померанц, С. І. Бідера, А. П. Нугера та інших (усього 210 осіб, з яких власне єврейськими діячами театру були не більше 190 осіб). Наприклад, за автобіографією М. І. Гольдבלата впливає висновок про те, що вибір місця перебування Київського ГОСЕТу після

реєвакуації був не випадковим, адже його художній керівник і актор походив саме з Буковини [9, арк. 3].

Отже, репрезентовані нами документи з історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема становлять лише невелику частину унікальної колекції матеріалів, яка зберігається у фондах Державного архіву Чернівецької області. Ці матеріали відображають не тільки етапи становлення, розвитку і ліквідації відомого єврейського театрального колективу з Києва, який у 1945–1950 рр. опинився у Чернівцях, але дозволяють загалом відтворити всю історію Київського ГОСЕТу.

Список використаних джерел

1. Державний архів Чернівецької області (ДАЧО), ф. Р-133, оп. 1, спр. 59, 5 аркушів.
2. ДАЧО, ф. Р-133, оп. 1, спр. 70, 15 аркушів.
3. ДАЧО, ф. Р-133, оп. 1, спр. 72, 66 аркушів.
4. ДАЧО, ф. Р-133, оп. 1, спр. 12, 216 аркушів.
5. ДАЧО, ф. Р-133, оп. 1, спр. 10, 16 аркушів.
6. ДАЧО, ф. Р-16, оп. 3, спр. 57, 46 аркушів.
7. ДАЧО, ф. Р-16, оп. 3., спр. 83, 45 аркушів.
8. ДАЧО, ф. Р-133, оп. 1, спр. 75, 14 аркушів.
9. ДАЧО, ф. Р-133, оп. 2, спр. 81, 6 аркушів.

С. О. Біляєва,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ: НОВІ ВИКЛИКИ ТА ЗАВДАННЯ

Історія та культурний простір світу є персоніфікованими з часів появи писемності та цивілізацій. Відповідно до часу та ареалу вони утворюють специфічні структури: від загальносвітового до регіонального рівня. Із формуванням державних організмів із певними кордонами та етнокультурним забарвленням, процес персоналізації набуває нових важливих ознак : історії і культури народів світу у межах певних форм державних утворень, які відповідали і різним стадіям розвитку людства. Ще з III-II тис. до н.е. спостерігається створення та подальший розвиток такої форми державно-політичного устрою як імперія, із захопленням великих територій і включенням різнорідного етнокультурного простору під монархічною владою імператора, короля, царя, султана. За доби середньовіччя та особливо на перехідному етапі до Нового часу відбувається створення багатьох імперських утворень, що охоплюють великі частини світового простору: Візантійська, Османська, Монгольська, а також імперій, пов'язаних із Великими географічними відкриттями: Британської, Іспанської, Португальської, Нідерландської, які мають власні особливості та характер впливу на території, які входили до них.

Україна, як історико-географічне та етнокультурне формування, впродовж тривалого історичного періоду була центром створення самостійного ранньофеодального утворення Русі, перебувала в контактах або входила певними регіонами до складу Римської, Візантійської, Монгольської, Османської, Австро-Угорської та Російської імперії. Таким чином і персоналізація історії і культурний простір відчули вплив того чи іншого утворення. На етапі XX ст. сюди додалася і Радянська імперія, яка була саме такою за багатьма ознаками, не дивлячись на формальні назви – «Союз», «республіка». Дослідження питань, пов'язаних із історичним досвідом кожного періодів увійшло до комплексу актуальних питань історичної науки і має досить потужну історіографію.

Ще у XIX столітті у методичних настановах Російської науки було сформовано положення : всі культури, які знаходяться в межах Російської імперії є культурною спадщиною російського народу. Отже, все що вивозилось

з території України та інших національних регіонів відразу ж ставало належністю Росії, російського народу, до якого штучно були зараховані всі народи, завойовані Росією впродовж століть. Діячі науки та культури: художники, музиканти, письменники були апріорі включені до російської культури, й саме так вони й досі представлені у художніх та історичних музеях. Така ідеологія була розповсюджена у музейному просторі України до останнього часу, підручниках з української історії.

Не дивлячись на значну роботу з відтворення справжньої історії України, встановлення реального обсягу, напрямків та внеску української культури до світової скарбниці за роки незалежності, ми все ще залишилися країною, культурний простір якої засмічений чужинськими персоналіями, понівечена історія, що стає вочевидь, якої би гілки української історії чи культури не торкалися.

Негайну потребу якісних змін у перелічених напрямках вимагає нова спроба реставрації Радянської імперії, зазіхання на територію України із метою включення її до РФ та фізичного знищення українського етносу. Саме це намагається реалізувати Російська Федерація, а по-суті імперія ХХІ ст. у війні проти України 2014-2023рр. Саме це визначає нові виклики й нові актуальні завдання історичної науки. До них належать:

1. Відтворення справжньої історії України. В свою чергу це передбачає кропітку та багаторівневу працю із джерельною базою (писемні, археологічні, етнографічні, картографічні та інші матеріали). Очищення її від російського сміття та підтасовки фактологічного матеріалу.

2. Повернення в українську історіографію імен українських фахівців, дослідників та історичних діячів українського походження із відповідним аналізом їх поглядів, на яких впливала імперська ідеологія, зокрема. Потрібний неупереджений аналіз всіх факторів, які мали місце на певному етапі або на відповідну особистість. Особливо слід звернути на негативний вплив імперського оточення.

3. Введення інформації, яка дозволяє встановити історичну справедливість та відновити належність до української культури особистостей, віднесених до переліку російських діячів; ввести нову інформацію щодо історії науки і техніки України. Особливу увагу слід зосередити на проблемі систематичного насильницького вивезення археологічних, архівних та художніх колекцій з України в Росію, де вони представлені в експозиціях, як частина російської культури. Ця ситуація сталася починаючи з 1654р., підписання ганебного Переяславського договору, коли на території України почав запроваджуватися російський культурний простір, наповнений персоналіями чужинської історії і культури, який глибоко увійшов у ментальність українців, особливо тих, які жили на території під російською владою.

4. Створення української за змістом навчальної бази – від дошкільних програм, шкільних та вузівських підручників, медійного комплексу (дитячих мультфільмів та іншої продукції, яка ще наповнена російським змістом і російською мовою), аналіз навчального матеріалу; очищення його від російських міфів та ідеологічних побудов; впровадження новітніх досягнень історичної науки у практику освітянської діяльності.

Подальша персоніфікація українського культурного простору, насичення його власним контентом та особистостями, інколи забутими, але переважно зарахованими до чужинської науки та культури є запорукою відновлення місця України у світовому цивілізаційному процесі.

В. В. Бондар,
*здобувач вищої освіти III курсу
історичного факультету,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ПРОБЛЕМА СПАДКОЄМСТВА У ШЛЮБНІЙ СТРАТЕГІЇ ГЕНРІХА VIII

В умовах розвитку сучасної історичної науки важливе місце належить роботам, присвяченим відомим діячам та діячкам. Все частіше виникають питання, щодо, життя відомих історичних діячів, які під впливом власних фанатичних бажань змінили історію. Інтерес до Генріха VIII короля Англії не вщухає й до сьогодні. Продовж століть істориків цікавила його неоднозначна особистість, та його ставлення до своїх дружин через їхню «неспроможність» народити для династії спадкоємця. Однак останні дослідження істориків-біографів проливають зовсім інше бачення цієї історичної постаті та на причини невдалих вагітностей його дружин.

Життя англійського короля Генріха VIII – королівський парадокс. Його називають бабієм, який одружувався шість разів і спілкувався з незліченними фрейлінами в епоху, коли ще не було надійного контролю за народжуваністю, але в нього народилося лише чотири дитини, які пережили дитинство. Красивий, енергійний і відносно доброзичливий у перші роки свого правління, він перетворився на хворого 140-кілограмового тирана, чия примхливість і параноя змушувала обезголовлювати багатьох, у тому числі і двох його дружин, Анни Болейн і Кетрін Говард. Ставши лише другим монархом хиткої нової династії у віці сімнадцяти років у 1509 році, Генріх VIII був одержима бажанням народити здорового спадкоємця чоловічої статі.

Нащадки Генріха з боку матері були надзвичайно плідними. Едуард IV, його дід по материнській лінії, мав п'ятнадцять дітей, десять законнонароджених і п'ятьох позашлюбних. Лише один помер у дитинстві (окрім «Принців у вежі», яких убили). Річард Плантагент, батько Едуарда IV, мав від Сесілі Невілл дванадцятьох законнонароджених дітей, вісім із яких дожили до повноліття. Однак попередники Генріха по батьківській лінії були менш плідними. Генріх VII і Єлизавета Йоркська (дочка Едуарда IV), батьки Генріха, мали шестеро дітей, один з яких помер молодим, а його старший брат Артур дожив лише до п'ятнадцяти років [4, с.9-10].

Народжуваність родини Катерини Арагонської аж ніяк не була порушена. Кетрін була однією з восьми братів і сестер, шестеро з яких досягли зрілості, і її батько також мав багато позашлюбних дітей. Одна з сестер Кетрін померла молодою під час пологів, але дві інші народили між собою шістнадцять дітей, лише двоє з яких не дожили до повноліття.

Так само Анна Бoleйн була однією з п'яти братів і сестер. У її діда по батькові було десять дітей; всі, крім одного, дожили до зрілості. Її мати була однією з сімнадцяти братів і сестер [4, с.9-10]. Тобто, маючи таку генетику, проблем із народженням дітей напевно не мало б виникнути.

Генріх одружився на вдові свого брата Катерині Арагонській (народилася 1485 р.), яка була на шість років старша за нього, майже одразу після того, як став королем. Кетрін регулярно вагітніла протягом перших десяти років шлюбу; оголошення про її першу вагітність відбулося лише через два місяці після весілля (коли їй було двадцять чотири). Протягом століть історики сперечалися про точну кількість вагітностей, які пережила Катерина Арагонська, з теоріями від шести до десяти!

Вивчаючи історичні документи, більшість твердо переконана, що Кетрін насправді мала шість вагітностей:

1) 31 січня 1510 року Кетрін народила мертву доньку у віці семи місяців. 27 травня 1510 року Кетрін написала своєму батькові, королю Фердинанду, що: «За кілька днів до цього народилася донька. Те, що її дитина народилася мертвою, в Англії вважається нещастям. Тому вона не писала раніше. Благає його не гніватися на неї, бо це була воля Божа. Вона та король, її чоловік, не сумують. Дякую Богові та йому, що він дав їй такого чоловіка, як король Англії». Кетрін і Генріх були ще молоді, і король вірив, що дружина скоро народить йому сина.

2) 1 січня 1511 р. Кетрін народила хлопчика, якого назвали Генріхом на честь його батька. Все королівство раділо, і король наказав провести розкішний святковий поєдинок у Вестмінстері. На жаль, маленький хлопчик помре 22 лютого 1511 року у віці лише п'ятдесяти двох днів.

3) 17 вересня 1513 року Катерина народила сина. У Венеціанському календарі державних паперів зазначено, що «у короля Англії народився спадкоємець чоловічої статі, який успадкує корону, другий син помер». Цілком можливо, що дитина була жива при народженні, але невдовзі померла. Слід також зазначити, що Генріх VIII був у Франції, коли Кетрін народила дитину, і не мав повернутися до Англії до кінця жовтня. Малоімовірно, що король буде у від'їзді через довгоочікуване народження сина, і це може свідчити про те, що у Кетрін почалися пологи раніше покладеного терміну.

4) листопад 1514 р. - Катерина народила мертвого сина. Венеціанський посол Себастьян Джустініан писав, що «Королева народила восьмимісячну мертвонароджену дитину на превелике горе всього двору».

5) 18 лютого 1516 року Катерина народила дочку, яку охрестили Марією. Марія була єдиною вижившою дитиною Генріха VIII і Катерини Арагонської. Вона стала Марією I, першою жінкою-монархом Англії.

6) 9 листопада 1518 року Катерина народила мертву дочку. Кетрін знову народила дитину на восьмому місяці вагітності[1, с.1-2].

Катерина Арагонська виношила шість вагітностей протягом дев'яти років, п'ять із яких призвели до смерті її дітей. Частота її вагітностей і трагічна втрата кожного немовляти вплинули на королеву, і після листопада 1518 року вона більше не мала дітей.

У період Тюдорів не було чимось незвичайним, коли немовлята помирали молодими, і, як повідомляється, лише два з кожних п'яти пологів призводили до народження дітей, які доживали до повноліття. Однак після шести вагітностей у Кетрін залишилася лише одна жива дитина – дочка [1, с.1-2].

Доказом на думку Генрі того, що його дружина була винна у відсутності спадкоємця чоловічої статі, був син, який народився в нього від іншої жінки, Бессі Блаунт, його визнаної коханки приблизно з 1514 по 1522 рік. Він щиро хвалився своїм позашлюбним сином (Генрі Фіцрой, 1519 –1536), обсипаючи його титулами та почестями з шестирічного віку.

У Блаунта було ще шість дітей з двома чоловіками після Генрі, і всі вони дожили до зрілості. Можливо, у Генрі були інші позашлюбні діти – після його романів зі старшою сестрою Анни Болейн Мері, Мадж Шелтон та іншими коханками, – але оскільки він не визнав жодних інших (щоб підтвердити власну плідність), будь-які ймовірні виключені з цього дослідження. Мері Болейн завагітніла, коли вийшла заміж після закінчення роману, як і Кетрін Парр, шоста дружина Генрі, коли вийшла заміж після смерті Генрі [2, с. 2-3].

Анна Болейн привернула увагу Генріха в 1525 році. Він зробив їй пропозицію в 1527 році, але пара, здається, утримувалася від статевих стосунків до свого шлюбу в 1532/3 році, що підтверджується листами Генріха до неї, ймовірно, щоб гарантувати, що будь-яка дитина буде законною.

Після одруження Енн, як і Кетрін, щороку вагітніла, як і було метою пари. Народження дівчинки Єлизавети у вересні 1533 року стало розчаруванням, але принаймні довело, що Анна була плідною. У 1534 і 1536 роках відбулися викидні. Історія Анни повторювала історію Катерини; У Генрі (тепер йому за сорок років) досі не було спадкоємця чоловічої статі. Ходили чутки про нездатність Енн дітонороджувати, а останній викидень став останнім ударом.

Протягом приблизно чотирнадцяти років «активного» шлюбу перші дві дружини Генрі пережили десять вагітностей і сім викиднів/смертей новонароджених, і жодного сина не вижило. Причини неуспіху короля ніколи не були повністю пояснені, незважаючи на те, що він поклав провину на жінок.

Генрі одружився з Джейн Сеймур у тому ж місяці, коли Анну Болейн стратили (травень 1536 р.). Вона швидко завагітніла, але померла в 1537 році від ускладнень після пологів Едуарда VI 12 жовтня 1537 року.

Генріх одружився з Анною Клевською в 1540 році, але стверджував, що вони не завершили свій шлюб, посилаючись на відсутність у нього «волі та сили для досягнення». так само." Кетрін Говард, п'ята дружина Генрі, у віці близько шістнадцяти років, була одружена з Генрі лише два роки, перш ніж її

теж втрапили. Її і Кетрін Парр, останній дружині Генрі, також не вдалося завагітніти від Генрі.

Генріх, природно для монарха тієї епохи, звинуватив своїх дружин. Він також тримався думки, що його проблеми виникли через його шлюб із вдовою його брата Артура, що суперечило *Левит*: «Якщо чоловік візьме жінку брата свого, вони залишаться бездітними». У результаті Генріх розпорядився Кетрін і Анною відповідним чином, не враховуючи, що його власна плідність (або її відсутність) могла зіграти певну роль.

У той час розуміння того, що чоловіки, як і жінки, можуть страждати від проблем безпліддя, було умовним і навряд чи підтримувалося монархом Тюдорів.

Після багатьох досліджень дослідники припускають, що кров Генрі містила рідкісний антиген Келла – білок, який запускає імунну відповідь, – тоді як кров його партнерів не містила, що робить їх поганими репродуктивними збігами. Під час першої вагітності Kell-позитивний чоловік і Kell-негативна жінка можуть народити разом здорову Kell-позитивну дитину. Проте під час наступних вагітностей антитіла, вироблені матір'ю під час першої вагітності, можуть проникнути через плаценту та атакувати Kell-позитивний плід, викликаючи викидень на пізньому терміні, мертвонародження або швидку неонатальну смерть.

Хоча точну кількість важко визначити, вважається, що сексуальні контакти Генрі з різними дружинами та коханками призвели до щонайменше 11, а можливо, більше 13 вагітностей. Записи свідчать, що лише чотири з них дали здорових дітей: майбутня Марія I, народжена першою дружиною Генріха, Катериною Арагонською, після того, як шестеро дітей народилися мертвими або померли незабаром після народження; Генрі Фіцрой, єдина дитина короля з його коханкою-підлітком Бессі Блаунт; майбутня Єлизавета I, перша дитина, народжена Анною Болейн, яка пережила кілька викиднів до свого побачення з рубаком; і майбутній Едуард VI, син Генріха від його третьої дружини Джейн

Сеймур, який помер, перш ніж пара встигла спробувати бодай секунду [3, с. 5-7].

Вживання трьох первістків – Генрі Фітцроя, Елізабет і Едварда – узгоджується з позитивною репродуктивною моделлю Келла. Що стосується Катерини Арагонської, дослідники зазначають, що «можливо, що деякі випадки сенсибілізації Келл впливають навіть на першу вагітність». І Мері, можливо, вижила, тому що вона успадкувала рецесивний ген Келла від Генрі, що робило її несприйнятливою до антитіл матері.

Після сканування вищих гілок генеалогічного дерева Генрі на пошук доказів антигену Келла та супутніх репродуктивних проблем Вітлі та Крамер вважають, що вони відстежили його походження від Жакетти Люксембурзької, прабабусі короля по материнській лінії. «Патерн репродуктивної недостатності серед нащадків чоловічої статі Джакетти, в той час як жінки були загалом репродуктивно успішними, свідчить про генетичну присутність фенотипу Келл у сім'ї», - пояснюють автори [3, с. 5-7].

Отже, Генріх VIII вродовж всього всього праління прагнув народження наступника задля зміцнення своєї свлади та династії. Під час свого першого шлюбу його дружина Катерина Арагонська народила йому 6 дітей (за іншими даними 7-8), однак пережила дитинство лише одна дочка Марія. Він звинувачував у цьому свою дружину. Однак під час його наступних шлюбів ситуація повторювалася. За життя в Геріха VIII було 6 дружин та значна кількість коханок, проте здорових дітей в нього народилося лише четверо.

Після багатьох досліджень дослідники дійшли думки, що кров Генрі містила рідкісний антиген Келла який і вплинув на те що в Генріх VIII були проблеми із дітонародженням.

Список використаних джерел

1. Claire Ridgway. The Pregnancies of Katherine of Aragon by Sarah Bryson - The Tudor Society. The Tudor Society. URL: <https://www.tudorsociety.com/the-pregnancies-of-katherine-of-aragon-by-sarah-bryson/>

2. Elizabeth Jane Timms. Royal Childbirth and the Tudors. Royal Central.
URL: <https://royalcentral.co.uk/features/history-blogs/royal-childbirth-and-the-tudors-85950/?cn-reloaded=1>
3. JENNIE COHEN. Did Blood Cause Henry VIII's Madness and Reproductive Woes?. HISTORY STORIES.
URL: <https://www.history.com/news/did-blood-cause-henry-viiis-madness-and-reproductive-woes>.
4. Valerie S., N J. C. Was Henry VIII Infertile? Miscarriages and Male Infertility in Tudor England. MIT Press.
URL: <https://direct.mit.edu/jinh/article/52/2/155/107151/Was-Henry-VIII-Infertile-Miscarriages-and-Male> (date of access: 16.03.2023).

С. М. Борчук,
*доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
І. В. Ільницький,*
*кандидат історичних наук, викладач-методист,
Державний вищий навчальний заклад
«Калуський політехнічний фаховий коледж» (м. Калуш, Івано –
Франківська обл.)*

ВІЙСЬКОВИЙ КАПЕЛАН ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ о. РОМАН (БАЦВІН): ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ

У Святому Письмі Апостол Петро каже: «І самі, немов те каміння живе, будуйтеся в дім духовий, на священство святе, щоб приносити жертви духовні, приємні для Бога через Ісуса Христа... Ви - вибраний рід, священство царське, народ святий, люд власности Божої, щоб звіщали чесноти Того, Хто покликав вас із темряви до дивного світла Свого» [3].

Священник – це той, хто служить. Потрібно служити, а не панувати. Але вірні теж мають служити. Кожен має відкрити для себе своє служіння в

спільноті Церкви. Священник має вести людей до Христа, а не до себе. Священник – це не той, хто веде людей до Бога, а той, хто разом з людьми іде до Бога... Священник дуже потрібен людям, але і люди потрібні священникам, так як вчитель не може бути без тих, кого вчить.

Священників по-іншому називають пастирями. Це слово вказує не на те, що усі інші християни – стадо безсловесних овець. Пастир – це міра відповідальності перед Богом за кожну людину, з якою священник зустрічається у своєму житті. І влада священника завжди межує з цією відповідальністю. Тому саме до духовенства, насамперед, звернені слова Христа: «Кому багато дано, з того багато спитається» [4].

Таким пастирем, який взяв на себе відповідальність перед Богом за кожного з пересічних прихожан є настоятель Свято-Миколаївського храму ПЦУ (м. Кривий Ріг) отець Роман (Бацвін).

Священник о. Роман народився у чудовому пісенному Прикарпатському краї, на Обертинщині. «Народився я 26 травня 1972 р. в смт. Обертин Тлумацьського р-ну, Івано-Франківської обл.», - зазначає у своїй «Автобіографії» о. Роман [1].

Майбутній пастир людських душ, сповідник віри народився у родині галицьких інтелігентів. Тато Василь Федорович Бацвін – за фахом лікар, мама Ярослава Антонівна Бацвін (дівоче прізвище Стефуняк) – медична сестра. Василь Федорович був досить авторитетною людиною на малій батьківщині, довгий час обіймаючи посаду завідувача фізотерапевтичного відділення районної лікарні у м. Тлумач. Роман був первістком та старшим із дітей родини Бацвінів. Окрім нього, у родині ще народяться і виховуватимуться брат Степан та молодша сестра Ірина.

Свої перші дитячі роки о. Роман провів серед мальовничої природи Карпат, кохаючись у народних піснях, легендах та переказах про нездоланних мужніх борців за права простого люду опришків та їх легендарного ватажка Олексу Довбуша, які переповідали малому Ромцю його дідусі та бабусі. А ще стародавній Галич, легендами оповите ім'я першого українського короля

Данила неабияк вражали уяву малого покутянина Романчика. «До 6-ти років зростав біля батьків, також дідуся Федора Васильовича Бацвіна та бабусі Анастасії Потапівни в Крилосі, Галицького р-ну, та в смт. Обертин Тлумацьського р-ну», – зазначає у своїй «Автобіографії» о. Роман [1].

Ця природа рідного Прикарпаття, образи відважного короля Данила та сміливого Олекси Довбуша, невмируща українська пісня, чуття єдності зі своїми предками – земляками, батьківський приклад чесного та безкорисливого служіння людям стали тими підвалинами, на яких формувався характер майбутнього духівника.

Проте доля готувала ще одне випробування для української родини. Після закінчення Івано-Франківського медичного інституту Романового батька була направлено працювати до далекого Казахстану. Там він обійняв посаду головного лікаря диспансеру з лікування сухот. Мама ж працювала медичною сестрою у дитячому садку. Такою була політика тодішнього радянського керівництва – максимально відривати людей від свого коріння, формуючи нову спільноту – радянський народ. Ретельно її втілювали щодо українців, і особливо до вихідців із Західної України, де пам'ять про нерадянське життя була ще живою, де у кожній родині зберігалася пам'ять про самостійницький спротив, де практично у кожній родині були рідні та близькі – жертви радянського тоталітаризму, де дух українства, де віра у Бога були невід'ємною складовою родинного виховання.

Але і у далекому краї, на чужині, у краї, де і славному сину українського народу, його Кобзареві Т. Шевченкові, довелося попри усі труднощі і поневіряння оберігати свою душу, родина лікаря Василя Бацвіна не поривала своїх зв'язків з ненькою Україною, не манкуртилася заради кар'єрного успіху, а продовжувала плекати українськість у своїх дітях. Щоліта дітвору відправляли в Україну, у рідне Прикарпаття, до бабусь та дідусів. У родині продовжувала звучати рідна українська мова, українська пісня з материнських вуст тішила дитячі душі та серця. «У перший клас пішов у смт. Федорівка, Теректинського р-ну, Уральської області. Кожного літа на канікули їздили в Україну до діда з

бабусею. Канікули завжди проходили цікаво: з дідом Федором чи вуйком Степаном Тедоровичем пас корови, чи на річку бігали купатись. Також грали з дітьми у волейбол та футбол... За час проживання у Казахстані, завжди під час вечері мама з нами говорила українською, щоб не забували», – зазначає у своїй «Автобіографії» о. Роман [1].

І коли трапилася нагода родина знову повернулася в Україну, до рідного Прикарпаття, до милого серцю Тлумача. У Тлумачі В. Ф. Бацвін посів посаду завідувача фізотерапевтичного відділення районної лікарні, мама Я.А. Бацвін - медсестри фізотерапевтичного відділення цієї ж районної лікарні.

Своє покликання юнак Р. Бацвін не відразу відчув. Була і робота різноробочим, і токарем (сільгосптехніці в смт. Обертин), і навчання у профтехучилищі в Івано-Франківську на спеціальності «оператор станків ЧПУ» (1989 р.), і служба у лавах радянської армії (1990). «1990 року закінчив училище. Того ж року призвали до лав Радянської Армії, а на початку весни 1992 в м. Ужгород присягнув на вірність Україні. Під час служби у армійських лавах здобув три професії: водій – механік танка, навідник – оператор і кухаря», – пише у своїй «Автобіографії» о. Роман [1].

Та настав карколомний 1991 рік. Український народ проголошує свою державну незалежність, втілюючи волю мільйонів і тисячолітнє прагнення своїх предків до самостійного державного життя. Військовослужбовець Р. Бацвін без вагань приймає присягу на вірність українському народу, молодій незалежній державі Україна.

Юнацькі роки Романа Бацвіна припали на період українського національного відродження, роки національного піднесення, роки, коли молодь прагнула змін та вірила у прекрасне майбутнє своєї Батьківщини, коли молодь прагнула здолати тоталітарне минуле і утвердити у житті українства високі моральні чесноти, високу духовність, щиру віру у Бога. Цими ж ідеалами захопився і юний Роман.

1992 р., після звільнення з лав армії, Р. Бацвін обирає своїм життєвим шляхом – шлях священника. «У 1992 р. готувався до вступу в Івано-

Франківський Теологічно-Катехитичний інститут. Прислужував на священних хіротоніях і на хіротонії владики Софрона Мудрого. Співав у інститутському хорі. По неділях, під час навчання, прислужував у с.Обертин Тлумацького р-ну, у Крилосі Галицького р-ну, у м. Тлумач. На диякона був висвячений 25 грудня 1997 р. з рук єпископа-ординарія Коломийсько-Чернівецької єпархії кир Павлом Василюком в єпархіальній каплиці св. Покрова Пресвятої Богородиці. Практику проходив в с. Жуків Тлумацького р-ну. На священника був висвячений 27 червня 1999 року, за Божественною Літургією в Свято-Михайлівському Кафедральному Соборі м. Житомир архієпископом Ізяславом Житомирським і Овруцьким. До серпня 1999 року практику проходив у Житомирі, а з вересня в Києві при Михайлівському Соборі біля ієромонаха Євстратія Зорі, у суботу та неділю у Богуславському р-ні, с. Дешки та с. Типтіївка. У вересні в м. Богуслав у співпраці з благочинним о. Степаном проводив виховні заходи для молоді в училищі. З грудня 1999 року служив у Дніпропетровській єпархії П'ятихатського р-ну, с. Біленщина парафія св. Марії Магдалини. У 2000 році влітку служив священником в м. Апостолове, зареєстрував парафію в с. Михайлівка на честь Архистратига Божого Михаїла . У серпні 2008 року Митрополит Дніпропетровсько-Криворізький Адріан переводить мене на парафію м. Кривий Ріг Святителя Миколая архієпископа Мир Лікійського. У цій парафії 2012 року роблю ремонт в приміщенні музею. Була віднайдена західна частина кам'яного фундаменту храму Святого Миколая, який був зруйнований у 1934 році, брав участь у розкопках», – пише у своїй «Автобіографії» о. Роман [1]. У ці ж роки о. Роман одружується. У молодій родині народжується син Богдан.

Окрім пастирського служіння, о. Роман у цей період активно долучається до національно-патріотичного та релігійно-культурного виховання молоді, активно співробітничав з молодіжно-спортивною організацією «Пласт», яка відродила свою діяльність в Україні. «Про Пласт я почув, будучи ще юнаком, адже сам родом із Франківщини, а серед родичів були й такі, хто перебував у лавах УПА. Але безпосередньо долучитися до цієї організації мені випала

нагода вже у зрілому віці, у Кривому Розі, де в 2017 році Пласт відновив свою діяльність. Приєднався до Пласту тому, що ця організація вчить багатьом корисним речам та виховує нове покоління українців! А ще – це можливість мандрувати, жити в природі та відчувати себе молодим!» – такі враження я маю від пластування як капелан станиці Кривий Ріг. Також від парафії стало можливим пошити й пожертвувати хоругву станиці, хоругву з образом св. Юрія переможця, й образ Юрія переможця. За ці пожертви отримав із Києва подяку й грамоту. У серпні 2018 року пройшов КВДЧ у Запоріжжі, дізнався про структуру Пласту та познайомився з людьми. У 2019 році взяв участь у таборі «Висота» в Житомирській області, служив на природі Літургію», – зазначає у своїй «Автобіографії» о. Роман [1].

Протоієрей о. Роман активно долучився до відродження сторінок історичного минулого Криворіжжя – до теми боротьби українського повстанського руху за самостійність України, боротьби проти утвердження більшовизму. Так, священник ПЦУ протоієрей, капелан отець Роман Бацвін активний учасник заходів вшанування пам'яті отамана повстанського руху на Криворіжжі Костя Пестушка та його побратимів, полеглих у національно-визвольній борні [5].

Не полишився о. Роман осторонь і тоді, коли над Батьківщиною нависла смертельна загроза нищення, а українським народ, вірним сином якого він завжди був з діда-прадіда, знову стояв перед доленосним вибором – боротися за свою свободу чи знову стати імперським рабом. З 2015 р. о. Роман активно долучається до відродження та запровадження у ЗСУ інституту військового капелана. З 2015 р. – він не раз виїздить на Схід України, де з 2014 року путінський режим РФ розгорнув відкриту війну проти України. З 2018 р. о. Роман військовий капелан на волонтерських засадах 17 бригади імені Костя Пестушки (Степового-Блакитного). 1 - го листопада 2022 року Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Епіфаній вручив духовенству Православної Церкви України першу частину мандатів на право здійснення військової капеланської діяльності. У числі перших ста військових священників

був і протоієрей Роман Бацвін [2]. Разом з документом, який офіційно надає право здійснювати служіння у підрозділах Збройних Сил України, Нацгвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань та Держприкордонслужби України, усі капелани отримали від Блаженнішого владики нові підрясники. Звертаючись до присутніх Митрополит Епіфаній наголосив на важливості духовної підтримки українських воїнів та на відповідальності, яка у зв'язку з цим лежить на військових капеланах. «Зараз ми чуємо про успіхи нашого війська на полі бою, однак ворог підступний та жорстокий і непроста й кривава боротьба триває. Тож ми маємо посилити наші зусилля, надихати наших славних захисників для звільнення Батьківщини від окупантів та постійно використовувати нашу найпершу духовну зброю – молитву до Всемилоствитого Господа. Рухаймося і надалі шляхом правди, бо саме цей шлях угодний Богові й неодмінно веде до перемоги», – зокрема сказав Його Блаженство [2].

Тяжкий хрест свого пастирського служіння нині доводиться нести військовому капелану о. Роману. Він не тільки має підтримувати бойовий дух вояків, а втішати батьків, що втрачають своїх молодих, часто зовсім юних синів, які полягли на полях борні цієї несправедливої, жорстокої і неправедної війни, яку веде проти України путінська РФ, проводжаючи їх в останню путь.

Таким чином, історія рідного Прикарпаття, пісенна творчість рідного краю, родинні цінності, батьківський приклад служіння людям, духовні наставники на життєву шляху стали тими чинниками, що визначили життєвий шлях та духовні орієнтири військового капелана 17 бригади імені Костя Пестушки (Степового-Блакитного), настоятеля Свято-Миколаївського храму ПЦУ (м. Кривий Ріг), протоієрея отця Романа (Бацвіна).

Список використаних джерел

1. Бацвін Р. «Автобіографія». Рукопис / З особистого архіву о. Романа (Бацвіна).
2. Дніпропетровські капелани отримали мандати на право здійснення військової капеланської діяльності / Дніпропетровська єпархія ПЦУ. Режим

доступу: <https://cerkva.dp.ua/dniprovski-kapelani-otrimali-mandati-na-pravo-zdijsnennya-vijskovoyi-kapelanskoyi-diyalnosti/>

3. Священник – це не той, хто веде людей до Бога, а той, хто разом з людьми іде до Бога... - Режим доступу:<http://radiomaria.org.ua/>.

4. Священники... Хто вони, звідки і для чого? - Режим доступу: <https://pravoslavna.volyn.ua/svyashhenyky-hto-vony-zvidky-i-dlya-chogo/>.

5. Стецюк В. «З холоднораським вогнем у серці2 / газета «День», 11 лютого 2020. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/z-holodnoyarskym-vognem-u-serci>

М. Д. Вітенко,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки,*

В. З. Дебенко,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки,*

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

«KRAMERIUS» ТА «POLONA» – ЧЕСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ІСТОРИЧНОЇ АРХЕОГРАФІЇ

Увага до історичного досвіду Польщі та Чехії у сфері археографії зростає з кожним роком. У цій статті ми досліджуємо дві ключові ініціативи цих країн – «Kramerius» та «Polona» – які забезпечують доступ до електронних документів та архівів. Їхній досвід, з різних причин, на сьогодні маловідомий в Україні, що актуалізує наші дослідження цього питання.

У 1992 – 1993 рр. розпочалася робота з оцифрування зібрань Національної бібліотеки Чеської республіки (Národní knihovna České republiky) та Чеської академії наук у співпраці із компанією «AiP Beroun». У результаті їхньої копіткої праці було створено унікальний он-лайн проект «Kramerius» .

Його реалізація стала можлива завдяки використанню передових інформаційних технологій, що дозволяли безпечно зробити електронні копії рукописів та стародруків. Проект «Kramerius» реалізується до сьогодні. У 2005 р. він відзначений премією ЮНЕСКО «Пам'ять світу». На сьогодні проект забезпечує доступ до цифрових документів чеських бібліотек за допомогою цифрової бібліотечної системи. Насамперед, він надає доступ до документів, на які вже не поширюються авторські права – книги видані з 1800 р. до 1945 р., старі газети і журнали, архівні документи, рукописи, карти, друковану музику, звукозаписи тощо. Загалом на ресурсі «Kramerius» розміщено майже 2000 найменувань періодики і майже 3 мільйони книг. Колекція електронних видань продовжує активно поповнюватися, в т.ч. і за рахунок сучасних авторів, які передають свої праці до книгозбірні і дозволяють їх вільне використання.

Серед періодичних видань наявних на цьому ресурсі привертають увагу часописи чеською мовою – «Archiv český», «Císařské královské pražské noviny», «Časopis českého Museum», «Český deník», «Český časopis historický», «Hlas lidu», «Hlas Ukrajiny», «Lidové noviny», «Národní listy», «Národní politika» та ін.; німецькою мовою – «Deutsche Zeitung Bohemia»; кілька десятків бюлетенів та часописів українською мовою (зокрема «Голос Табору», «Інформаційний листок української громади в ЧСР», «На чужбині», «Науковий збірник Українського вільного університету у Празі», «Національна думка», «Трудова Україна», «Український скиталець», «Український стрілець» та ін.). Характерно, що часописи «Lidové noviny», «Národní listy», «Národní politika» та деякі інші систематично подавали велику кількість інформації про ситуацію саме у слов'янських країнах – Болгарії, Польщі, Югославії. Також доволі часто ними повідомлялося про події в Російській імперії, Радянській Росії, СРСР.

Особливо цінним є те що на «Kramerius» розміщено доволі багато першоджерел з історії Чехії та чеського народу – зокрема надруковану у 1874 р. «Чеську хроніку» Козьми Празького, «Гуситську хроніку» Лаврентія з Бжезової та численні інші чеські першоджерела видані вперше у XIX – XX ст.

Із монографічної літератури на ресурсі «Kramerius» можна знайти не лише праці Ф. Палацького, Масарика, Шафарика та інших відомих діячів чеського національного відродження, чеських істориків першої половини ХІХ–ХХ ст. Для користувачів є хороший внутрішній пошук, алфавітні списки авторів та праць. Більшість книг оцифровано у форматах pdf, djvu у хорошій якості, що дозволяє використовувати Інтернет-перекладачі.

Важливою складовою проекту «Kramerius» є цифрова бібліотека «Manuscriptorium» (<https://www.manuscriptorium.com/>), орієнтована на науковців з поза меж Чехії. На «Manuscriptorium» розміщено понад 111 000 рукописів і стародруків з різних історичних епох. Більшість із них надана Національною бібліотекою Чеської Республіки чи її бібліотеками-партнерами. Частина видань розміщених на «Kramerius» та «Manuscriptorium» передана чеськими науковцями для розміщення на Інтернет-порталі «Europeana» (<https://www.europeana.eu>).

Окрім основної частини проекту «Kramerius» у нього є наявні важливі складові частини, які іноді функціонують як єдина система “Електронна бібліотека” («Digitální knihovna»; <https://www.digitalniknihovna.cz/>), в інших випадках у вигляді самостійних Інтернет-ресурсів чи модулів. До таких складових належать Національна бібліотека Чеської Республіки (Národní knihovna České republiky; <https://www.digitalniknihovna.cz/nkp>); Моравська державна бібліотека у м. Брно (Moravská zemská knihovna; <https://www.digitalniknihovna.cz/mzk>); Бібліотека Академії наук Чеської республіки (Knihovna Akademie věd ČR; <https://www.digitalniknihovna.cz/knav>); Електронна бібліотека Навчально-наукової бібліотеки в м. Градець-Кралове (Digitální knihovna Studijní a vědecké knihovny v Hradci Králové; <https://www.digitalniknihovna.cz/svkhk>); а також 14 регіональних бібліотек, 5 університетських бібліотек, 5 музеїв, 2 архівів (Національний чеський архів та Національний чеський кіноархів) та ще 5 інших державних установ Чехії. Завдяки такій координації користувачам доступні мільйони джерел з історії

чеського народу, а сам проект «Kramérius» є взірцем для наслідування українських цифровими бібліотеками.

Натомість у Польській республіці діє одразу кілька сервісів, які надають можливість опрацювати оцифровані наукові видання та першоджерела. Створення ресурсу «Polona» (<https://polona.pl/>) розпочалося доволі пізно, у 2006 р., на базі Польської національної бібліотеки (Biblioteka Narodowa), Польської академії наук та Інституту історії Польщі. На той момент вже існували низка польських електронних бібліотек.

У колекції проекту «Polona» містяться більше 2 млн. видань – електронні версії стародруків, рукописів, монографій, статей, періодичних видань, поштових листівок, фотографій, аудіо записів, карт, опублікованих до 1939 р. У продовж свого існування проект «Polona» переніс декілька реорганізацій – найбільші з них у 2017 та 2019 рр. З 2019 р. «Polona» активно долучає до свого пошуку оцифровані видання, що розміщуються на сайтах регіональних та університетських бібліотек – зокрема бібліотеки Католицького університету м. Люблін (<https://dlibra.kul.pl/dlibra>), Ягелонського університету у м. Краків (<https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra>), Педагогічного університету у м. Краків (<http://pbc.up.krakow.pl/>), Підкарпатської цифрової бібліотеки Жешувського університету (<https://www.pbc.rzeszow.pl/>), Підляської цифрової бібліотеки Білостоцького університету (<https://pbc.biaman.pl/dlibra>), польської “Федерації цифрових бібліотек” (<https://fbc.pionier.net.pl/>) та ін. Загалом серед польських джерел в Інтернеті доволі добре представлені збірники законів, різноманітні довідкові видання, покажчики, путівники, часописи, газети і журнали, монографічна література, збірники документів і матеріалів, що друкувалися до 1939 р.

Колекції «Kramérius» та «Polona» є у вільному доступі для істориків, науковців. Сподіваємося, що наш матеріал приверне увагу науковців-славістів до даних проектів і стане хорошою нагодою для українських бібліотек у використанні чеського та польського досвідів діджиталізації книгозбірень, а

також допоможе залучати для збереження української культурної спадщини кошти з іноземних фондів.

*П. М. Гаврилишин,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин, докторант
Прикарпатський національний університет
ім. Василя Стефаника*

ТРАНСФОРМАЦІЯ УКРАЇНИ У ПОГЛЯДАХ ТА ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА

До переліку яскравих представників української еміграції і діаспори входить Богдан Гаврилишин (1926–2016) – економіст, громадський діяч, меценат, член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади, почесний консул України в Швейцарії [1]. Працюючи директором Міжнародного інституту менеджменту в Женеві, відвідував багато країн. Відмінності між цими державами приводили до питання чому одні суспільства демонструють ефективність, а інші перебувають у стагнації. Потенціал створених вченим ідей посилюється незавершеністю реформування України. Метою нашої розвідки є з'ясувати погляди Богдана Гаврилишина на питання трансформації українського суспільства в кращу якість та показати здійснювані для цього ним практичні кроки.

Нами вже частково піднімалася дана проблематика в тому чи іншому аспекті [7;8]. Втім, російсько-українська війна актуалізує питання реформування України після її завершення. У 1979 р. Богдан Гаврилишин виголошує в Римському клубі доповідь на тему «Дороговкази в майбутнє: до ефективних суспільств». На її основі друкується книга з такою ж назвою. У ній викладається ряд показників ефективності суспільств та різні можливі шляхи до кращого майбутнього. Подається прогнозний аспект, що визначає ймовірність втілення запрограмованих змін [2, с. 15]. Також науковець передбачив

зростання економік Індії, Китаю і Бразилії, непростий шлях самоідентифікації України та розпад СРСР [2, с. 118, 132, 214]. Втім, підкреслював, що далеко не всі країни можуть стати ефективними, для цього потрібне дотримання ряду низки факторів [10, с. 116].

Ще в дитячі роки Богдан Гаврилишин мріяв стати «достатньо авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства». Свій патріотизм він пояснював у такий спосіб: «Може, тому, що я завжди відчував себе зобов'язаним перед своєю країною, яка бачила, як я народився, відкрила мої таланти, дала мені освіту, цінності і навіть цікавість пізнавати цей світ... Мій старший брат віддав життя за нашу країну. Він щиро вірив у незалежну Україну. Через це його було заслано і страчено в Сибіру. Завдяки цьому прикладу абсолютної пожертви я відчував себе зобов'язаним присвятити принаймні частину свого життя моїй рідній країні» [11, с. 111–112]. Тут вчений говорить про Мирослава Гаврилишина, учня академічної гімназії у Львові, якого заарештували у жовтні 1940 р. разом із п'ятдесятьма вісьмома іншими молодими людьми. Йому присудили 10 років важкої праці, в результаті чого він помирає у 1944 р. в Сибірі [3, с. 21–22].

Використовуючи парадигму вченого, доходимо висновку, що попри прищеплення колективістських цінностей, українець залишився індивідуалістом. Але даний індивідуалізм все ж відрізняється від індивідуалізму Заходу. Якщо західний націлений на співпрацю, то український – на ізоляцію і мінімізацію впливу зі сторони світу зовнішнього. Варто зауважити, що при значній недовірі до урядових інституцій та такій схильності до індивідуалізму на даному етапі розвитку Україні, з її індивідуалістсько-конкурентними цінностями, сама близька економічна модель вільного підприємництва і політична система, що передбачає конкуренцію. Патерналізм, притаманний українцям, базується здебільшого на колективістському минулому, де відкидалась активність і приватна ініціатива [8, с. 192–193]. Ключовою передумовою конструктивних бажаних змін в політичній, економічній і соціальній сферах він називає «перехід до влади в усіх її гілках і

на всіх рівнях нової справжньої еліти, яка була б професійною і патріотичною, готовою працювати для суспільства, а не тільки заради власних інтересів. Нова еліта потребуватиме мобілізуючого бачення майбутньої України» [2, с. 241]. У своїх спогадах «Залишаюся українцем» науковець розмірковує про формування справжньої еліти з молодого покоління українців «зі здоровою системою цінностей», повідомляючи про місію свого «Благодійного фонду Богдана Гаврилишина» [3, с. 276].

Ефективність українського соціуму, на погляд Богдана Гаврилишина, залежатиме від напряму зовнішньополітичного руху України. На це істотно може впливати розвиток Росії. Поганим сценарієм було б включення України в процес глобалізації в співпраці з Російською Федерацією. Це уможливило б створення Східно-слов'янського Союзу та приплив все більше російського капіталу в Україну, його домінування в ключових сферах економіки. Другим варіантом було б коливання між Сходом і Заходом, залишаючись на маргінесі політичного та економічного розвитку світу. Кращим варіантом була б інтеграція в ЄС, паралельно зі зближенням Росії до нього, і більш рівноправним співробітництвом з Європою в економічному напрямі [6]. Навіть процес наближення до членства наблизитиме Україну до «нормального стану», бо це вимагає кращої законодавчої бази, що відбудеться дуже важлива судова реформа. Беручи до уваги втому в ЄС, правила дій у цьому змаганні зрозумілі: не робити гучних заяв про те, коли Україна стане членом; не вимагати заяв, що Україна стане членом; не ставити гострих вимог про підвищення статусу України у співробітництві з ЄС. Потрібна системна і компетентна праця у рамках політики сусідства, що дає значні можливості наближення до ЄС і на яку в Брюсселі є великі фонди. Потрібно працювати із законодавчими і виконавчими органами країн ЄС і також з ключовими державами-членами [5, 255]. Стосовно інституту президентства, то в одній із своїх публікацій вчений написав: «Я вважаю, що Україні було б куди краще, якби президент мав досить обмежену відповідальність. Тоді менше було б ризиків. Ми мали вже трьох президентів. Не хочу їх особливо критикувати, але от питання: чи

використовували вони свої справді великі повноваження (а Віктор Ющенко їх теж мав перший рік) справді для добра народу? Ви можете вважати мене еретиком, але я ніколи не був згоден з домінуючою серед українських інтелектуалів думкою, що потрібно сильного президента і сильної центральної влади, а тому сильної унітарної структури, щоб зберегти Україну як цілісність, як певну одиницю. Бо у нас справді є регіональні різниці, є відмінні одне від одного Захід, Центр, Південь, Схід. Там є економічні різноманітності, мовні, культурні. Тому я думаю, що ми повинні мати досить наближену до федеративної структуру держави і досить багато децентралізації владних повноважень. Бо що більше люди у містах чи в областях можуть будувати свою долю, то вони почуваються в цій країні більш комфортабельно» [6].

Науковець критикував надмірну кількість українських політичних партій: «Україні потрібна сильна центристська партія – центр питомої політичної ваги країни, потрібна консервативна партія, яка б захищала інтереси бізнесу, запобігала радикалізації суспільства, зберігала, якщо він є позитивним, статус-кво. Потрібна і соціал-демократична партія, яка забезпечувала б більшу соціальну справедливість, кращу освіту, охорону здоров'я, заробітні плати і пенсії, підтримку культури. Потрібні справді ліва і права партії як стимул до більш якісної праці основних трьох партій і для народження зовсім нових політичних ідей. Три партії – достатньо, п'ять партій – це ідеально, сім партій – це ще нормально, а як їх більше, то вони перетворюють політику на цирк» [5, с. 254]. Богдан Гаврилишин намагався і практично допомагати Батьківщині. В Україні розпочав діяльність з 1988 р., і тільки на громадських засадах. Був радником Президентів України, прем'єр-міністрів, голів парламенту. У 1990 р. засновує Міжнародний інститут менеджменту в Києві, що став першою бізнес-школою на території СРСР. Вчений переконав Джорджа Сороса відкрити свій благодійний фонд саме в Україні, а не десь у РФ. Завдяки фінансуванню Джорджа Сороса Б. Гаврилишин створив у 1990 р. Міжнародний центр перспективних досліджень, який працює і зараз [3, с. 218–221].

Вчений був також членом Пласту. У 2006–2008 рр. – голова Крайової пластової ради. Він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створену ним навчальну інституцію МІМ-Київ задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні. Створив Фонд Розвитку Пласту, що дало можливість оплачувати зарплатню постійним працівникам та фінансувати ряд проєктів. Розчарувавшись в політиках, у 2010 р. засновує Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина. Його метою була підготовка критичної маси молодих українців, які б трансформували Україну. Через рік після смерті науковця його трьома дітьми та дружиною фонд було перезасновано під назвою Фонд Родини Богдана Гаврилишина. Продовжено всі основні попередні напрями роботи, зокрема і дві основні програми: «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час діяльності обох фондів сформувалася спільнота випускників програм, що налічує понад 1500 осіб. Науковець був членом ініціативної групи «Першого грудня», створених у 20-ту річницю референдуму за незалежність України відомими інтелектуалами та громадськими діячами. У 2014 р. Богдан Гаврилишин написав Декларацію відповідальності людини, що складається з 15 пунктів. У 2021 р. парламентом в Україні встановлено День відповідальності людини, який святкується 19 жовтня, в день народження Богдана Гаврилишина [8, с. 194–195].

Богдан Гаврилишин сприяв розбудові українського суспільства та держави. Вчений розробив свою методику визначення ефективності суспільств, що дало йому можливість давати відповідного роду рекомендації для різних держав з метою їхнього вдосконалення. З його ініціативи засновано ряд інституцій, що сприяли розвитку української держави та суспільства. Був радником кількох українських президентів та прем'єр-міністрів, голів Верховної ради. Розчарувавшись в політиках, кладе надію на молодь, для чого засновує свій Благодійний фонд Богдана Гаврилишина. Започатковані вченим справи і надалі продовжують своє життя.

Список використаних джерел

1. Віднянський С.В. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А - М / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88 – 89.
2. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ : Пульсари. 2009. 248 с.
3. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ: Пульсари, 2011. 288.
5. Гаврилишин Б. Українські дороговкази на роздоріжжях цивілізації. *Сучасність*. 2007. № 10. С. 58 – 64.
6. Гаврилишин Б. Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років державотворення. Той, хто віродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 245 – 257.
7. Гаврилишин Б. Время глобализации: сценарии для Украины и России – угрозы и шансы. *Газета «День»*. № 66. 2001. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/vremya-globalizacii-scenarii-dlya-ukrainy-i-rossii-ugrozy-i-shansy>.
8. Гаврилишин П. Покращення ефективності українського суспільства у поглядах та діяльності Богдана Гаврилишина. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 34 (73) № 1. С. 18 – 23.
9. Гаврилишин П., Дерещук Т. Ефективність суспільства у поглядах Богдана Гаврилишина. *Літопис Волині*. 2022. Вип. 27. С. 190 –195.
10. Гаврилишин Т.Ю., Гаврилишин В.П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль: Воля, 2004. 240 с.
11. Геращенко О. Економіка ХХІ: країни, підприємства, людини / 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Фоліо, 2019. 313 с.
12. Голянич Михайло. Футурологія. Філософія майбуття: монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 540 с.

*К. В. Діденко,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

КЛЕМЕНТ ФОН МЕТТЕРНІХ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЄВРОПЕЙСЬКУ ПОЛІТИКУ

Історія Австрійської імперії першої половини ХІХ століття, як і історія більшості європейських держав, була насичена доленосними подіями: Наполеонівські війни та повоєнне врегулювання міжнародних відносин, національне відродження слов'янських етносів та «весна народів». В історіографії Австрію цього періоду не випадково називають «Австрією Меттерніха», вказуючи на високу політичну роль канцлера як в самій імперії Габсбургів, так і у всій Європі. Неможливо розглянути історію Австрійської імперії першої половини ХІХ століття, не висвітливши при цьому діяльність канцлера Меттерніха.

Значення діяльності даної особистості довгий час досліджують історики у своїх працях, намагаючись з'ясувати його значимість у історії Австрійської імперії. Тему життя та діяльності К. Меттерніха висвітлено у монографії Х. Г. Раковського, видану у Петербурзі ще у 1905 році [8]. Канцлер Меттерніх та його діяльність добре висвітлена у монографіях з історії Австрії, зокрема Дж. Тейлора [9] та Е. Цьольнера [10]. Окремим блоком можна виділити праці, присвячені міжнародним відносинам першої половини ХІХ століття, в яких автори торкаються зовнішньополітичного аспекту діяльності К. Меттерніха. Наприклад, це дослідження О. Чубарьяна [11] та сучасного науковця Н. С. Папенка [5], [6], [7].

Початок ХІХ століття був особливо важким для країн Центральної Європи, особливо для Австрійської імперії, що донедавна ще вважалася сильною та впливовою державою. Наполеон Бонапарт своїми прагненнями до

завоювання Європи та всього світу поклав початок кінця колись могутньої Священної Римської імперії.

Меттерніху було 24 роки, коли він вийшов на політичну арену, і 74 – коли він зійшов з неї. За цей досить тривалий час гинули держави, система валилася за системою, політичні діячі вмирили один за одним, тільки Меттерніх залишався невразливим. Він пережив кількох імператорів і королів, був свідком всіх етапів Французької революції, бачив падіння Наполеона, Карла X, Луї Філіпа, Другої республіки, на його очах створювалася і гинула популярність знаменитих державних діячів Франції, Англії, Німеччини, Росії.

Саме в таких непростих історичних реаліях розпочалася діяльність графа, а пізніше князя Клеменса Венцеля Лотара фон Меттерніх-Оксенхаузена (1773-1859). Сучасники Меттерніха казали, що він служив трьом поколінням Габсбургів, хоча ніколи не був слугою: імператором Францом він керував, за Фердинанда – управляв, а Йосифу давав поради [8].

З ім'ям канцлера Меттерніха, «великого інквізитора Європи», як його почали називати в 1820-х роках, пов'язано придушення австрійськими військами революцій 1820-1821 і 1831 рр. в Італії, організація боротьби з революційними рухами на Піренейському півострові. У багатьох європейських столицях, особливо в італійських та німецьких, стараннями Меттерніха організовані так звані «чорні кабінети», в яких кращі знавці своєї справи трудилися над дешифруванням дипломатичних донесень і листів, перехоплених агентами Меттерніха.

Клемент Меттерніх був німцем, вихідцем з Райланду. Народився у Кобленці 15 травня 1773 року в багатій та давній дворянській родині. Його батько, граф Франц Георг Меттерніх, перебував на австрійській службі. Він був послом австрійського імператора при дворах рейнських володарів і князів. Батько Меттерніха відрізнявся життєрадісністю, веселістю і слабкістю до прекрасної статі [3, с. 125-127].

Початковим вихованням Меттерніха займалася його мати, уроджена графиня Кагенег. Вчителями майбутнього канцлера були два ченця з ордену

піаристів, що змінили один одного, і француз Фрідерік Сімон, майбутній член якобінських клубів у Страсбурзі та Парижі. У 1793 році він разом з батьком переїжджає до Відня, де кар'єра юного графа стрімко йде вгору після одруження з внучкою колишнього австрійського канцлера Кауніца. Та вже 1801 року він розпочинає дипломатичну службу, отримавши місце посла у Дрездені. А через декілька років отримує нове й важливе доручення – бути австрійським послом у Берліні [8].

Місце посла у Берліні було важливою місією, оскільки її метою було схилити Пруссію до участі у третій антифранцузькій коаліції.

6 листопада 1804 року між Австрією та Росією було укладено союз проти Франції. У цей час Англія вже розпочала на морі військові дії проти Франції. Наполеон зі свого боку теж готувався до війни. Він влаштував біля Булоні величезний військовий табір, де йшла діяльна мобілізація армії.

Пруссія не мала наміру вступати у війну з Францією. Проте прусський король Фрідріх Вільгельм III змінив свою думку щодо союзу, коли дізнався, що Наполеон I, не питаючи його дозволу, перейшов зі своїми військами прусський кордон при Анспасі. Наполеон, вірний своєму звичайному прийому діяти швидко і розбивати ворогів поодинці, спрямовував всі свої сили проти Австрії, поки до неї ще не встигли приєднатися Росія та Пруссія. І цим самим підштовхнув Пруссію до вступу в третю антифранцузьку коаліцію. Меттерніх писав, що «у цьому випадку Бонапарт більше сприяв союзу, ніж усі наші переговори. Він змусив короля прийняти бік союзників, зачепивши його самолюбство» [11, с. 85-89].

Але третя антифранцузька коаліція розпалася під ударами наполеонівської армії. Протистояння закінчилося поразкою австро-російських військ під Аустерліцом у грудні 1805 року і підписанням 26 грудня 1805 року Пресбургського (Братиславського) миру. За ним Австрія визнавала французькі території, захоплені в Італії (П'ємонт, Генуя, Парма, П'яченца та інші), поступалась на користь Наполеона як короля Італії своїми територіями на Адріатичному узбережжі (Венеціанська область, Істрія, Далмація), визнавала

Баварію та Вюртемберг королівствами, Баден – великим герцогством і віддавала Баварії Тироль із Бриксеном та Трієнтом, архієпископство Бамберг, єпископства Аугсбург, Фрейзинген, Нассау, Ейхштедт та інші; Вюртембергу – п'ять міст на Верхньому Дунаї, графство Гогенберг, ландграфство Валленбург. Між Вюртембергом та Баденом було поділено частину австрійської Швабії, Констанц, Брейсгау, Ортенау. Як компенсацію Австрія отримувала Зальцбург та Вюрцбург для вигнаного з Тоскани ерцгерцога Фердинанда Габсбурга. Окрім територіальних втрат, Австрія виплатила Франції контрибуцію в розмірі 85 млн франків. Аустерліц зумовив розпад Священної Римської імперії німецьких націй у серпні 1806 р. Тоді ж Наполеон об'єднав 16 німецьких держав у Рейнський союз, який сам і очолив [5, с. 125].

Перебуваючи в Берліні, Меттерніх не одразу зрозумів усіх наслідків договору для Австрії і готувався до місії в Петербург з метою формування нового союзу проти Франції. Проте досить швидко займає позицію, протилежну реваншистській, налагоджує контакти з французьким послом у Берліні Лфорестом і запевняє його, а отже, й Наполеона у визнанні французької першості. В результаті такого хитрого ходу Бонапарт натякнув австрійському імператору Францу I, що хоче бачити Меттерніха послом у Парижі [3 с. 130]. Мета перебування Меттерніха в Парижі була складною: домогтися пом'якшення умов Пресбургського миру. Наприкінці 1806 року Меттерніх був призначений австрійським послом у Парижі, де перебував протягом наступних трьох років.

Становище Австрії після Аустерліцу було важким. Втрата найбагатших італійських областей та військові контрибуції підірвали її внутрішній добробут, скоротили торгівлю, а водночас і державні доходи. Не менш сумним було міжнародне становище Австрії. Серед колишніх союзників не було жодного, на кого вона могла б розраховувати у боротьбі з Францією, окрім Англії. Пруссія, наполовину зменшена після Тільзитського договору, була щасливою, що продовжує існувати, навіть як третьорядна держава. Про війну з Наполеоном

вона поки що не могла й думати. Росія після Тільзиту стала союзницею Франції і цим ставала у ворожу позицію до Австрії [6, с. 43].

Таким було становище Австрії у Європі й новий посол у Парижі мав все зробити, щоб покращити її становище. У перші ж дні свого перебування там він мав переконатися в безсиллі та ізольованості Австрії. Щойно він прибув до Парижа, французький уряд вступив із ним у переговори щодо проведення чітких кордонів між Австрією та Італійськими областями. Міністр закордонних справ Франції Шампаньї запропонував Меттерніху до перегляду заздалегідь підготовлений проєкт, вимагаючи підписати без обговорень. А коли Меттерніх, не бажаючи погодитися з цим не вигідним для Австрії проєктом, спробував затягнути переговори до поки не отримає інструкцій із Відня, Шампаньї зауважив: «Ви вимагатимете інструкції, але події йдуть уперед, а разом із подіями йдемо і ми» [7, с. 73]. Цим самим натякаючи австрійському послу, що непоступливість Австрії може коштувати їй дуже дорого. В таких умовах Меттерніху часто доводилося приймати самостійні рішення, без узгодження з Віднем.

Знаходячись в Парижі, австрійський посол уважно спостерігав за змінами французької політики. Й тому, коли Бонапарт побажав бачити Австрію своєю союзницею у боротьбі проти Росії, 10 жовтня 1807 року Меттерніху вдалося підписати офіційний документ, що пом'якшував умови Пресбургського світу. Однак думки про реванш не давали спокою Францу й у 1809 році Австрія почала військові дії проти Наполеона. Меттерніх, який вже не міг вплинути на рішення Наполеона, покинув Париж.

Війна закінчилася для австрійської армії вельми швидко і сумно. 8 липня граф Стадіон подав у відставку, а Меттерніх протягом трьох наступних місяців виконував його обов'язки. Вся відповідальність за поразку з Францією і її наслідки поклалися на Стадіона. 8 жовтня 1809 року Меттерніх офіційно зайняв пост міністра закордонних справ, а вже 14 жовтня підписав Шенбурзький мирний договір з Францією. Австрія знову йшла на значні територіальні поступки, зобов'язувалася порвати відносини з Великобританією,

приєднатися до континентальної блокади, скоротити армію, виплатити великі контрибуції.

За таких обставин Меттерніх вважав, що єдино можливою та вигідною політикою була дружба з Наполеоном до того часу, поки яка-небудь щаслива випадковість не позбавить Європу від влади Бонапарта. Досягнути зближення з Францією вдалося завдяки одній непередбачуваній обставині. У кінці листопада 1809 року Меттерніх дізнався, що Бонапарт остаточно вирішив розлучитися з імператрицею Жозефіною та одружитися знову. Наполеон просив руки російської княжни Анни, але російський самодержець відмовив йому. А Меттерніх зробив все, щоб французький імператор одружився на австрійській принцесі. Вже у квітні 1810 року відбулося весілля між дочкою австрійського імператора Франца Марією Луїзою і Наполеоном. За допомогою династичного шлюбу Австрія намагалася досягнути того, чого не могли досягнути з допомогою численних війн [9, с. 325].

У війні, що насувалася між Росією і Францією, імператор Франц прагнув тримати нейтралітет, але Наполеон наполягав на підтримці Австрії і схилив її до укладення союзного договору 14 березня 1812 року. Деякі історики вважають цей договір був продуманим кроком меттерніховської дипломатії, оскільки давав Австрії право брати мінімальну участь у війні і максимально поживитися при укладенні миру. По великому рахунку, Австрія не брала активної участі у війні з Росією.

26 червня 1813 року відбулася славнозвісна зустріч Наполеона і Меттерніха в Дрездені. Австрійський дипломат протягом дев'яти годин намагався переконати Бонапарта почати мирні переговори і визнати австрійське посередництво. Але Наполеона так і не зміг схилити до переговорів. Меттерніх вкотре приходив до висновку, що мир з Францією неможливий доти, поки не повалена могутність Наполеона. 12 серпня 1813 року Австрія приєднується до антифранцузької коаліції (Росія, Пруссія, Англія, Швеція). Незважаючи на те, що Австрія останньою вступила до союзу, проте їй вдалося отримати політичну і військову першість. В цьому, передусім, була заслуга Клементя Меттерніха.

Віденський конгрес, який Меттерніх хотів зізвати вже в липні 1814 року, почався лише 1 жовтня і продовжився не шість тижнів, як передбачав австрійський міністр, а три чверті року. Питання, порушені на Віденському конгресі 1815 року щодо об'єднання Польщі у королівство з конституцією непокоїло міністра Меттерніха. Він не хотів об'єднання Польщі й щоб послабити Росію задумав політичний крок: віддати всі землі Саксонії прусському королю за його переорієнтацію на коаліцію Австрія-Англія. І хоч ці плани зазнали невдачі, проте стараннями Меттерніха 3 січня 1815 року було підписано таємний договір між Францією, Австрією та Англією, спрямований проти Пруссії та Росії. Це стало великим успіхом австрійського канцлера, адже російський імператор Олександр I, дізнавшись про цей союз, все-таки поступився Саксонією.

Важливим для Австрії було італійське питання. Дослідники зазначають, що саме італійські землі були останньою ланкою колишньої імперської могутності. Окрім того італійські території надавали їй вихід до Середземного моря, що зберігало Австрію від перетворення на німецьке князівство. Тому стараннями Меттерніха віденський конгрес закріпив Ломбардію та Венецію за габсбурзьким престолом.

Ще одним актуальним питанням Віденського конгресу було німецьке питання. І Австрія, і Росія вважали за доцільне закріпити роздробленість німецьких князівств. Оскільки Англія не мала інтересів у цьому питанні, а Пруссія була досить слабкою на даний час, тому питання німецьких земель фактично було вирішено Климентом Меттерніхом. Ним розроблений проєкт передбачав створення Німецького союзу – організації, що об'єднувала Австрію, Пруссію та 38 інших князівств, мала власний німецький сейм, головою якого був австрієць. Дана система рівноваги сил в Європі дістала назву «система Меттерніха»

К. Меттерніх вже з перших років своєї політичної діяльності зарекомендував себе як вмільий і далекоглядний дипломат. Першим етапом його кар'єри стала боротьба проти наполеонівської Франції. Найбільших успіхів

Меттерніх досяг саме у зовнішній політиці, це було його покликання і вершина кар'єри. У протистоянні з Наполеоном, він, будучи ще послом у Берліні та Парижі, зумів домогтися унормування відносин з Францією. Мудрим дипломатичним кроком було і укладення дипломатичного шлюбу австрійської принцеси Марії Луїзи з Бонапартом.

Після розгрому Наполеона в 1814 році, Меттерніх головує на Віденському конгресі. Йому вдається не тільки домогтися розв'язання актуальних для Австрії німецького та італійського питання, а й шляхом таємних домовленостей укласти союз проти Росії та встановити баланс сил у Європі при монархічній формі правління. І цей устрій дістав назву «система Меттерніха».

Список використаних джерел

1. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та ін. ; за ред. В. І. Ярового. Київ: Либідь, 2001. 628,
2. Меттерніх Клеменс-Венцель-Лотар фон. Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Т.4 / гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2013. С. 189-190.
3. Монархи Європы: судьбы династий / Ред.-сост. Н. В. Попов. М, 1997. 367 с.
4. Огуй О. Д. Меттерніх Клеменс-Венцель-Непомук-Лотарь. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ.: Наукова думка, 2009. Т. 6. 784 с.
5. Папенко Н.С. Деякі аспекти розвитку Габсбурзької монархії в 30-40-і роки ХІХ ст. *Вісник Міжнародного університету*. Серія Міжнародні відносини. Вип. 3. Київ, 2004. С. 122-132.
6. Папенко Н.С. До питання про розвиток Австрійської монархії та створення Австро-Угорщини 40-60-і рр. ХІХ ст.). *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Сер. Історія. 2005. № 80-81. С. 41- 47.

7. Папенко Н.С. Зовнішня політика Австрії на початку ХІХ ст.: стратегія і тактика. *Історичний журнал*. № 2. К., 2003. С. 72 -77.
8. Раковский Х. Г. Князь Меттерних. Его жизнь и политическая деятельность: СПб, 1905.
URL:http://az.lib.ru/r/rakowskij_h_g/text_1905_metternich.shtml
9. Тейлор Дж. А. Габсбурзька монархія 1809-1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. Львів, 2002. 525 с.
10. Цольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. 245 с.
11. Чубарьян А. О. Эволюция европейской идеи (до конца ХІХ века). *Вопросы истории*, 1981. № 5.

В. І. Доморослий,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін
Уманський національний університет садівництва

Й. АНТОНЕСКУ ТА ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Румунія повністю скористалася перебігом воєн на території України, що мали місце у 1918 – 1919 рр. Як союзник Антанти, румуни отримали можливість, разом з іншими країнами-переможцями вирішити всі свої територіальні претензії. У 1919 р. Румунія анексувала Північну Буковину, а у 1920 р. країни Антанти підписали з Румунією Бессарабський протокол за яким признавали приєднання Південної Бессарабії.

Протягом військової операції, проведеної Червоною Армією 28 червня– 3 липня 1940 р. вище названі землі були повернені до складу України, яка на той час була складовою частиною Радянського Союзу.

Виходячи з цього, тогочасне румунське керівництво на солі з Йоном Антонеску прагнуло повернути ці землі собі, адже вини трактувалися як «споконвічно румунські». Ці прагнення стали складовою політики диктатора

Антонеску під час підготовки керованої ним держави до війни проти СРСР. 23 листопада 1940 р. Румунія стає союзницею Німеччини, переслідуючи суто прагматичні інтереси, за допомогою Гітлера: знищити радянську загрозу, повернути забрані СРСР землі та отримати німецьку підтримку у поверненні північної Трансільванії.

Більш ніж за півроку до початку нападу Німеччини на СРСР Румунія стала ретельно готуватися до захоплення Північної Буковини і Бессарабії, про що свідчить планове внесення відповідних питань на розгляд засідань Ради міністрів. Однак ці наміри, ретельно приховувалися. Свідченням цього є засідання 11 квітня 1941 р., на якому маршал Антонеску, презентуючи зовнішньополітичні пріоритети країни, зазначав, що «Румунія у жодній формі не втручається в конфлікти на Балканах», завуальовано уточнюючи, що «наші погляди мають бути спрямовані на інший напрямок, а наші сили повинні готуватися до іншої долі», маючи на увазі напад на Північну Буковину та Бессарабію [1, 2009].

Коли у червні того ж року А.Гітлер особисто повідомив Й. Антонеску про наміри атакувати СРСР 22 червня. то на засіданнях Ради міністрів від 17 і 19 червня 1941 р. вже йшлося про конкретний план підготовки до окупації Північної Буковини і Бессарабії. 18 червня 1941 р., румунський диктатор «запевнив фюрера у тому, що сам до кінця піде у запланованих діях на Сході, додаючи, що не виставляє жодних передумов щодо військового співробітництва на території, яка стане театром військових операцій» [2, 2011, с.195].

22 червня 1941 р. румунські війська разом з німецькими розпочали завоювання України. На окупованих землях Української РСР, що до 1940 не входили до складу Румунії, було утворено губернаторство Трансністрія. До нього увійшла переважна частина колишньої Молдавської АРСР у складі УРСР та східна частина Одеської обл. з містами Одесою й Очаковим (тепер східна частина Молдови, яка контролюється невизнаною Придністровською

Молдавською Республікою, східна частина Одеської області та західна частина Вінницької області) [3, 2006, с. 127].

Воєнні успіхи першого етапу війни спонукали румунське керівництво ще до масштабніших планів. Газета «Уніря» вимагала встановити кордон «на Дніпрі, або далі» [4, 2012].

Офіційний Бухарест вороже сприйняв створення українського уряду у Львові 30 червня 1941 р. та проголошення ним Акту про відновлення української держави. М. Антонеску з тривогою інформував членів уряду про створення «у Львові створено Український Національний Уряд, який нотами інформував Уряд Німеччини і представників інших урядів, акредитованих у Берліні... про наміри створити Українську Державу». Ці «анти румунські претензії» за словами М. Антонеску, так налякали румунських урядовців, що він «особисто вирішив заборонити діяльність і розформувати будь-яку українську асоціацію на території країни» [1, 2009]. Першою жертвою став Допомоговий комітет для українців-емігрантів у Румунії, створений у 1922 р. українською військово-політичною еміграцією. З перших днів війни багато членів Комітету пішли добровольцями до румунського війська, сподіваючись на визволення України від радянської окупації. Незважаючи на це, румунська влада, після серії обшуків, 20 вересня 1941 р. заборонила діяльність Комітету [5, 2010, с. 187].

Ксенофобія Й. Антонеску поширювалася не тільки на українців, а й на всіх слов'ян. Свідченням цьому є його меморандум до А.Гітлера 11 лютого 1942 р. «...Румунський народ у боротьбі на сході виконує анонімну і колективну місію повалення слов'янства, що є великою місією німецького народу» [2, 2011, с.196].

Відомо, що румунські окупаційні війська у Трансністрії займалися масовими розстрілами не лише військовополонених, але й інтернованих в спеціальних концтаборах євреїв та циган. Паралельно відбувалося й системне грабування регіону. Цьому сприяла добре організована комплексна репресивна система військової присутності румунських властей у Трансністрії. У кожному

повіті існували жандармські загони з 250 – 300 осіб. Їх обов'язком була підтримка правопорядку у повітах. Командири жандармських підрозділів були, водночас, і судьями. Всього діяли 13 таких трибуналів тобто, скільки було тимчасових румунських повітів у Трансїстрії[2, 2011, с.199].

Військова авантюра проти України мала для Румунії важкі наслідки - загальні втрати за період з 22 червня до 19 серпня 1944 р., у тому числі під час боїв на території України, склали 201 267 осіб. Сам Й. Антонеску та його найближчі соратники - М. Антонеску, Г. Алексяну та П. Васіліу, на виконання вироку Народного трибуналу Румунії, як злочинці Другої світової війни, були засуджені до смертної кари та розстріляні 1 червня 1946 р.

У 2006 р. Й. Антонеску було частково реабілітовано рішенням Апеляційного суду м. Бухареста (ухвалу скасовано 2008 Верховним судом Румунії). Реабілітація стосувалася обвинувачення у злочинах проти миру (веденні агресивної війни), однак не передбачала реабілітації за обвинуваченнями у військових злочинах та злочинах румунської адміністрації на окупованих територіях [6, 2018].

Незважаючи на такі суперечливі сторінки минулого, у скрутний час для України Румунія прийшла на допомогу. Україна отримує від наших румунських сусідів боєприпаси, стрілецьку зброю та запчастини для військового обладнання. Міністр оборони України Олексій Резніков уточнив, що «це сотні одиниць стрілецької зброї, десятки тисяч таких необхідних боєприпасів і запасних частин для різного озброєння» [7, 2022]. Це все сприятиме нашій перемозі над російським агресором.

Список використаних джерел

1. В. Волошин. 2009. Маршал Іон Антонеску як виразник «тотального націоналізму» Маловідомі факти антиукраїнської діяльності румунського диктатора. *Дзеркало тижня*. 20 листопада.
2. Рендюк Т. 2011. Румунська окупація території України у 1941 – 1944 роках (за новітніми румунськими джерелами). URL:

<http://dspace.nbuiv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/95734/16-Rendyuk.pdf?sequence=1>.

3. Новосьолов О. 2006, Українські землі в політичних планах Румунії (вересень 1940 - червень 1941 рр.). *Вісник Прикарпатського університету: Історія*. Вип. 10–11. С. 126–134.
4. Україна в румунських зовнішньо-політичних концепціях. 2012. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r11.htm>
5. Власенко В. М. 2010. З історії організованого життя української політичної еміграції в Румунії у 1929-1932 рр. (за матеріалами Центрального державного архіву Болгарії). *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2010. Т. 11. С. 185-202.
6. Антонеску Йон, Віктор. 2010. URL: <http://vue.gov.ua/> Антонеску, Йон_Віктор.
7. Румунія – Україна: як спільна історія змінює сусідів. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3558833-rumunia-ukraina-ak-spilna-istoria-zminue-susidiv.html>

О. М. Карліна,
*кандидат історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та філософії
Волинський національний університет імені Лесі Українки*

ДЖЕРЕЛА З МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Вивчення міської історії Волинської губернії кінця XVIII – середини XIX ст. потребує пошуку репрезентативного корпусу джерел, їх систематизації, з'ясування достовірності відомостей, які в них містяться, оцінки і визначення пріоритетності з погляду значимості для досягнення поставленої мети і завдань дослідження. Оскільки всі джерела того часу написані російською і польською мовами, тому серед методичних прийомів важливо якомога точніше перекласти

оригінали з урахуванням специфіки лексики і термінології. До уваги треба взяти й той факт, що джерела є поліваріативними за своєю суттю.

Першу групу джерел складають законодавчі акти, опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи» (перше і друге видання) і різних томах «Сводов законов Российской империи». Вони дозволяють розкрити основні принципи державної політики як щодо міської людності загалом, так і до міських поселень південно-західних губерній імперії зокрема. Певні труднощі, пов'язані з вивченням цієї групи джерел, виникають внаслідок того, що зазначені збірники містять не всі законодавчі акти з досліджуваної проблеми. Цю нестачу дозволяють компенсувати архівні матеріали, зібрані у фондах органів місцевої влади (повітових судів, магістратів), за назвою «Укази» або «Циркуляри».

«Законы о состояниях», включені до 9-ого тому «Свода законов Российской империи», придатні для простеження змін, які проходили в організації міських станів після 1785 р. Хоча вони не завжди адекватно відображають соціальні та економічні реалії життя, але дозволяють визначити основні тенденції станового законодавства.

Інформативно насиченою є діловодна документація органів місцевої влади (центральної і місцевих установ) і міського управління, представлена листуванням вищих інстанцій з низовими установами управління, звітами, журналами засідань магістратів і дум, губернських правлінь, а також рапортами, указами, запитами, відповідями на запити, просьбами та іншими матеріалами.

У журналах і протоколах магістратів майже щоденно фіксувались укази, рапорти, повідомлення, просьби, рішення, довідки з тих чи інших питань, які розглядались у ході засідання, що дозволяє охарактеризувати найрізноманітніші аспекти життя міського населення губернії. реконструювати всю процедуру прийняття рішень, їх розробку, обговорення і затвердження губернським правління (губернатором).

Вивчення указів губернської адміністрації дає можливість з'ясувати повноту реалізації загальноросійських законів, які стосувалися життєдіяльності купців і міщан на території губернії. Для дослідження міської проблематики важливим джерелом залишаються річні звіти губернаторів, що відображають механізм взаємодії центральної і місцевої влади. До канцелярії київського генерал-губернатора разом з копіями звітів та «оглядами губерній» надходили також копії матеріалів з результатами огляду губернатором підпорядкованої йому губернії з пропозиціями щодо поліпшення роботи окремих повітових установ.

Формулярні списки, як форма систематичного та регулярного обліку чиновництва, придатні для складання узагальненого портрету секретарів магістратів, адже для цього вони містять достатньо інформації.

Окрему групу складають матеріали статистичного та історико-статистичного опису (огляди, відомості та інші), які містять докладну інформацію про чисельність міських мешканців з поділом за професійною, соціальною, етнічною і конфесійною ознаками, про стан торгівлі і промисловості в губернії. Деякі з них вимагають критичного підходу, оскільки місцева адміністрація по-різному визначала чисельність мешканців у місті.

Важливий матеріал про населення, промисловість, торгівлю і шляхи сполучення опубліковано й у «Военно-статистическом обозрении Российской империи» [1].

До статистичних матеріалів належать перелікові відомості, які складені на підставі ревізьких «сказок». Вони є цінними для визначення динаміки чисельності міського люду. Статистичний матеріал був систематизований і математично опрацьований.

Не варто забувати й про картографічні джерела, насамперед плани міст (див., наприклад, [2]).

Джерела особистого походження (мемуари, дорожні замітки, літературні записки), функцією яких є становлення міжособової комунікації та

автокомунікації, дозволяють досліджувати не лише окремі факти, але й ситуацію, в якій вони проходили, зрозуміти контекст подій.

Волинські губернатори не залишили багато спогадів про свою роботу. І все ж спогади одного з них – Миколи Петровича Синельникова (1805–1892), опубліковані відразу після його смерті [3] – привертають увагу хоча би через те, в якій спосіб той творив російський простір, реалізуючи політику верховної влади у Волинській губернії, на колишній річпосполитській території.

Важливим джерелом з історії волинських містечок є твори польського письменника і культурного діяча Юзеф Ігнація Крашевського (1812–1887), який тривалий час мешкав на Волині. Треба також виділити «Спогади про Волинь» Івана Кулжинського, директора Луцької гімназії, відкритої у грудні 1832 р. [4]. У них добре віддзеркалено образ цього повітового міста, змальований освіченою особою зовсім іншої культури.

Важливим джерелом з міської історії є мемуари представників волинської шляхти (А. Анджейовського, Г. Блендовської, Т. Бобровського, Е. М. Галле, Є. Івановського, В. Єзерської, Є. Фелінської, Ю. М. Гіжицького, Юзефа Дунін-Карвіцького, Генріха Стецького), чий життєвий шлях припав на першу половину – середину ХІХ ст. У їхніх творах знаходимо насамперед описи міського простору, повсякдення міських мешканців різного соціального статусу, згадки про окремих купців і міщан,

При опрацюванні джерел до уваги треба брати реалії, мотивації до створення чи появи того чи іншого документу; враховувати завдання, які покладалися на нього, яку роль відігравав конкретний документ у тогочасному суспільстві з огляду на його авторство і змістове наповнення. Такий підхід важливий ще й через те, що у Російській імперії діловодний документ був багатофункціональним. Як своєрідне коліщатко управлінського механізму, він був критерієм ефективності функціонування місцевої влади. Накопичення знань про обставини його виникнення та призначення сприяє поліпшенню історичних досліджень та глибшому розумінню подій і соціальних явищ.

Список використаних джерел

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Санкт-Петербург: Департамент Генерального Штата, 1850. Т. 3. Ч. 3: Волынская губерния. 158, 32 с.
2. Картографічні джерела до урбаністичної історії губерньського Житомира. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. Наук. пр. Вип.5.* Рівне, 2016. С.100–120.
3. Синельников Н. П. Записки сенатора Н. П. Синельникова. Публ. и предисл. П. П. Суворова. *Исторический вестник.* 1895. Т. 59. № 1. С. 39–75; № 2. С. 380–397; № 3. С. 721–736; Т. 60. № 4. С. 45–57; № 5. С. 373–387; № 6. С. 693–711; Т. 61. № 7. С. 27–46.
4. Кулжинский И. Воспоминания о Волыни. *Волинський музей: історія і сучасність : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 80-річчю Волин. краєзн. музею та 60-річчю Колодязнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки.* Луцьк, 2009. С. 451–461.

*І. А. Коляда,
доктор історичних наук,
професор кафедри методології
та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова,
Д. Я. Пацерук,
студент історичного факультету,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова,*

РАШИСТСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014-2022 рр.): ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТІВ ВІЙСЬКОВИХ КАПЕЛАНІВ ПЦУ

З проголошенням Україною незалежності й створенням власного війська в Україні у 1991 році кардинально змінилася ситуація щодо участі священнослужителів у житті військовослужбовців.

У середині 1990-х у суспільстві розпочалися дискусії навколо запровадження в ЗС України та інших військових формуваннях інституту військових капеланів. «Дискусії були гарячими, - розповідає начальник відділу культурологічної роботи та взаємодії з військовими священниками (капеланами) Центру морально-психологічного забезпечення ЗС України полковник Володимир Матвійчук. Словом, командири самі вибудовували стосунки з церквою» [7].

З початком російсько-української війни у 2014 році священники українських конфесій пішли капеланами в різні підрозділи як волонтери, щоб бути разом із бійцями на передовій. Священники поїхали на фронт з душпастирським служінням як волонтери [2].

Значення служіння військових душпастирів переоцінити важко. Озброєні словом Божим і вірою військові капелани тримають дуже важливу оборону - духовну, а всім відомо, що у війні найперше перемагає дух. А ще військові духівники допомагають нашим воїнам долати страх і гнів у серці, полегшують біль втрат, вселяють у них віру та надію.

У 2014 році Кабінет Міністрів України видав розпорядження, яке регламентувало служіння військового духовенства в ЗС України, НГ України та ДПС України. У 2016-му році з'явилися штатні посади військових священників [2].

«Завдання капелана - бути поруч. Капелан теж воює, тільки у сфері духовній. Я завжди кажу, що капелан повинен воювати за людську гідність військовослужбовця. Людина у військовому однострої, як захисник України, сьогодні не має права втратити своєї людської гідності та стати заручником деструктивних емоцій. Людина в погонах має знати: вона тут тому, що любить тих, хто залишився за її плечима. А капелан має зберегти його цілісність та людяність. Конфесійна приналежність не має значення. Не має значення і те, віруюча людина чи ні, - говорить отець Андрій Зелінський. Завдання капелана-допомогти побачити людині її потужний духовний потенціал, аби перемога була справжньою. Хоча кажуть, що не існує атеїстів в окопах, я зазвичай це спростовую. Вони є, і я їх бачив. Армія - це модель українського суспільства, відповідно, там є люди з різними поглядами. Проте війна - це простір, де людина радикально переосмислює життєві цінності. Тому дуже велика кількість людей намагається знайти духовне пояснення тому, що відбувається. Зокрема вони звертаються до Бога. Один молодий офіцер казав, що їхав на війну переконаним атеїстом, але коли потрапив в оточення, то вперше в житті почав молитись» [7].

«До 2014 року я байдуже ставився до релігії, священників. Усе змінилося влітку того ж року, коли в районі АТО разом із побратимами потрапив у досить складну ситуацію й подумки вже прощався з життям. Та все обійшлося: по сьогодні вважаю, що без Божої допомоги тоді не обійшлося. Хоча, впевнений, і своїми діями ми не лише врятували власні життя, а й виконали бойове завдання», – зізнається старший прапорщик Олег Віт, учасник АТО [7].

У листопаді 2021 р. ВРУ ухвалила Закон України «Про службу військового капеланства», який регулює відносини у сфері реалізації конституційного права на свободу світогляду та віросповідання

військовослужбовців ЗСУ. Згідно норм закону гранична чисельність Служби військового капеланства не може становити менш як 0,15 відсотка граничної чисельності ЗС України, Нацгвардії, інших військових формувань [3].

Військовим капеланом може бути громадянин України, який є священнослужителем зареєстрованої в Україні релігійної організації та отримав від керівного центру (управління) відповідної релігійної організації мандат на право здійснення військової капеланської діяльності. Обов'язковою вимогою для обіймання посади військового капелана є наявність вищої богословської освіти. Інформація про особу, що стала відома військовому капелану під час здійснення військової капеланської діяльності, є конфіденційною. Військовий капелан має право не відповідати на запитання щодо фактів і обставин, які стали йому відомі під час сповіді. [3].

Відповідно до чинного Закону України «Про Службу військового капеланства» військовий капелан повністю, всеціло стає військовослужбовцем-як будь-який інший військовослужбовець у ЗСУ, Нацгвардії чи Державні прикордонній службі України. Мабуть, найпомітніша відмінність військового капелана, зазначена у Законі, - це заборона на використання зброї. Йому не можна її видавати, і він не може її застосовувати як військовослужбовець ЗСУ, НГУ чи ДПС [3].

Стосовного всього іншого військовий капелан є військовослужбовцем. До речі, щодо звань також внесені зміни до відповідних законів. Так, поряд із, наприклад, званням капітана медичної чи юридичної служби, тепер є капітан капеланської служби [3].

«Систему капеланства у Збройних Силах України запущено, і це вкрай важливо. Ми запускаємо її тоді, коли вона потрібна найбільше нашим захисникам і захисницям. Всі вони стали прикладом вірності, незламності та мужності, однак нашим воїнам також необхідна підтримка. Бувають моменти, коли їм потрібно, аби їх вислухали, аби з ними говорили про сенси – тобто про те, про що можуть говорити тільки капелани», – заявила Ганна Маляр [1].

Нині близько 100 священників є штатними капеланами у ЗСУ, а майже 300 священнослужителів працюють із військовиками на громадських засадах. Загалом, починаючи з 2014 року, капеланську місію в Українському війську виконували понад 600 священників [1].

Військові капелани - воїни світла, які не беруть до рук зброю. Місія священників на війні особлива - своїм невтомним душпастирським служінням плекати у воїнах віру в Господа, добро і людяність. Словом і вчинком, порадою й увагою, добротою та співчуттям військовий капелан оберігає душі бійців, зцілюючи їхні невидимі рани. Подібно до свого покровителя святителя Мартина Милостивого, єпископа Турського, який не вагаючись розрізав свій плащ, щоб поділитися його теплом зі змерзлим перехожим, військові капелани огортають українських воїнів молитвою і зігрівають проповіддю, зміцнюючи віру в життя серед жаху смерті.

«Священник в армії - це як священник на парафії. Багато хто питає: як ти працюєш на фронті серед військових? Так само як і у звичайному селі, ті самі люди, ті самі плітки, ті самі проблеми. Єдине, що специфіка роботи — військова психологія. Військовий священник — це своєрідний місток між цивільним життям людини і військовим. Мене питають, що я там роблю. Я, як священник, доводжу, що християнська етика, християнське добродійство є найефективнішим важелем подолання негативних проявів у людини. Ми, капелани, намагаємось якісно, професійно, з повною відвагою, гідністю, служити суспільству. Господь показав приклад своїм служінням, самопожертвою, за людей пішов на хрест, а ми маємо в самопожертві бути особистим прикладом для військовослужбовців, мотивуючи їх міцно тримати зброю у своїх руках під час служби», – роздумує капелан ПЦУ Одеського прикордонного загону о. Андрій із позивним Падре [6].

«Для мене ця війна – продовження Революції на граніті, продовження Майдану 2004 року, Революції гідності 2014-го. Це шлях як мінімум від Української Народної Республіки. Символ цієї війни для мене – мати, яка чекає сина. У кожній своїй історії, для кожної треба знайти свої слова. Я постійно

спілкуюся з матерями, які не дочекались... Одним щось треба казати, іншим – ні. Немає якогось еталону української матері. Всі жінки різні, кожна – особистість. Одна з матерів нещодавно сказала мені: «Син навчив бути вільною. Він навчив мене тому, що таке свобода». Відбувається зміна парадигм. Багатьом було байдуже до самоідентичності, до європейської інтеграції, до побудови демократичного суспільства. Населення в цілому не цінувало незалежність. Більш всього на цій війні мене вражає абсолютна відданість країні. Нашим воїнам не потрібно пояснювати, заради чого вони воюють. Немає різниці між українським військовим зразка 2022-го та 2014-го року. Є різниця між воїном 2014-го року та 2013-го. У 2014-му наші бійці все дуже швидко зрозуміли. В армії з'явилися 25-27-річні, багато з яких вже мають бойовий багаторічний досвід. Є молоді люди, які служать разом із батьком. І навіть військові, у яких мами також в армії. Є молоде покоління, яке вмотивоване. Випадкових людей вже майже немає. Український воїн – патріот, вмотивований до захисту інших. Він не нашкодить мені, вам. Це – людина-захисник. Безкомпромісний, принциповий», – зазначає священник 30-ї бригади, капелан ПЦУ Сергій Дмитрієв [5].

Разом з українськими вояками військові капелани переживають запеклі бої, потрапляють у полон, мужньо переносять тортури і свавілля – орків-рашистів. Так, Василь Вирозуб, настоятель храму Православної церкви України та військовий капелан, 70 днів пробув у російському полоні. Він на собі відчув каральну систему, створену для українців: гауптвахта в Криму, фільтраційний табір в Белгородській області, СІЗО в місті Оскіл. За цей час священника катували, цькували собаками та допитували. «Вранці 26 лютого ми вже були на о.Зміїний. Коли російський спецназ піднявся на борт, з того часу ми вже фактично опинились в полоні. 11 днів допитів в Севастополі. Згодом розмістили у фільтраційному таборі в Белгородській області. Там почалась жесть. Нас всіх поставили на коліна в снігу: руки за головою, під прицілами автоматів, декілька годин. Підіймаєш голову, щоб зрозуміти, що відбувається - отримував удар прикладом... деяких наших хлопці прив'язали до

бронетранспортера і так возили дві доби. Не давали води. Почалися знущання і катування... Ми побачили їх справжню натуру - ординську. Було відчуття, що я потрапив всередину реаліті-шоу про німецькі концтабори. Тільки чомусь фашисти розмовляли російською. Працювати, здобувати вони не навчилися, а катувати - навчилися... Нас допитували МВДшні слідаки. У них була ідея, що нас недорозкололи. Там почалися допити зовсім іншого характеру. Цькували собаками, багато солдатів були покусані в ноги та руки. Мене кинули в карцер, де я провів майже чотири доби: без сну, води, голим. Один зі слідчих запитував нас: «Чи знаєте ви, і чи володієте інформацією про місцеперебування Бандери?» Я подумав, що це якийсь психологічний тест. Кажу: «Весь світ знає, де перебуває Бандера. В Мюнхені»... Було страшно. Багато хто боявся. Але в деяких молодих солдатів в очах замість страху була відвага. І ця відвага заряджала й нас, капеланів. І ми не могли бути гіршими. Ми не мали права здати назад... Мене не було 70 днів в Україні. За цей час відбулась величезна трансформація нашої держави. Україна стала українською. Вона стала жовто-синьою. На не фасадах, не просто з прапорцем, а всередині. І вишиванка вже вималювана кров'ю», – зазначає військовий капелан ПЦУ В. Вирозуб [4].

Отже, служіння священника у війську є відповідальним і непростим. У складних ситуаціях військові капелани допомагають воїнам своєю проповіддю та молитвою і українського народу у досягненні бажаного для нас усіх миру! Нехай милосердний Господь допомагає Вам, військові капелани, у всіх добрих справах та надає мудрості, терпіння, духовної сили та любові у вашому щоденному служінні!

Список використаних джерел

1. Барсукова О. У ЗСУ запустили Службу військового капеланства. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/5/250716/>.
2. Військовий капелан. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
3. Закон України «Про Службу військового капеланства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>.

4. Кушнір М. «Чим гірше до нас ставились, тим більше успіхів у наших на передовій»: священник з Одеси про 70 днів російського полону». URL: <https://suspilne.media/276804>.

5. Руденко Є. «Хижак помирає, хоче останній раз вкусити». Капелан 30-ї бригади Сергій Дмитрієв про росіян, війну та перемогу України. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/17/7352743/>.

6. Савченко К. «Йду в наряд і ловлю тих людей, ті душі»: капелан з Рівного розповів про силу віри на війні. URL: <https://suspilne.media/267397-jdu-v-narad-i-lovlu-tih-ludej-ti-dusi-kapelan-z-rivnogo-rozproviv-pro-silu-viri-na-vijni/>.

7. Сергій Зятьєв. Капелани в ЗСУ. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/14/kapelany-v-zsu/>

*Р. Р. Куцик,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
О. В. Мончак,
аспірант кафедри джерелознавства
і спеціальних історичних дисциплін,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова,
боєць Окремого батальйону
120 бригади ЗСУ*

ВІД КОМАНДИРА КУРЕНЯ ДО ПОЛКОВНИКА АРМІЇ УНР: Є. КОНОВАЛЕЦЬ ОЧИМА ВІЙСЬКОВИХ ПОБРАТИМІВ

Вивчення біографій особистостей є одним із пріоритетних напрямків сучасних досліджень, адже історія – це насамперед продукт людської діяльності. Постать Євгена Коновальця є однією із найбільш впізнаваних в публічному дискурсі України. Практично кожен українець знає хоча б один факт з його політичної біографії. Водночас, мало хто знає про особисте життя

Є. Коновальця і як воно впливало на його політичну діяльність. У цьому контексті, особливу зацікавленість викликає питання ролі особистісних якостей у його становленні як чільного військового лідера доби Української революції. З'ясувати це можливо лише за умови дослідження спогадів сучасників, які безпосередньо брали участь у тогочасних подіях та спілкувалися з Є. Коновальцем. У представленому дослідженні головну увагу приділено подіям першої чверті 1918 р., адже саме тоді розпочався важливий етап військової кар'єри, який значно вплинув на його подальше життя та образ в історії. Насамкінець, зауважимо, що в сучасних умовах повномасштабної війни Росії проти України, звернення до біографій військово-політичних лідерів минулого, які вели активну боротьбу за українську державність, набирає особливої актуальності.

Оскільки постать Є. Коновальця належить до числа однієї із найбільш відомих в історії України, то історіографія вивчення його біографії є широкою. Водночас, попри численний науковий доробок, сьогодні є мало досліджень, які були б присвячені розкриттю ролі особистого фактору у житті Є. Коновальця в період Української революції. Серед наявних робіт, актуальними є розвідки М. Ковальчука [1], І. Дерев'яного [2], І. Хоми [3]. У цьому контексті, не можемо не згадати про власну наукову-популярну біографічну розвідку, в якій основну увагу зосереджено на особистому вимірі життя та діяльності Є. Коновальця [4].

Перш ніж перейти до основного викладу матеріалу, нагадаємо що у 1915 р., під час бойових двій на горі Маківці, Є. Коновалець потрапляє до російського полону. Його та багатьох інших галицьких старшин було доправлено до військового табору в Царицин (нині Волгоград, Росія). У полоні він перебував протягом двох наступних років. Літом 1917 р. здійснивши успішну втечу з табору, Є. Коновалець відправляється до Києва. На початку серпня йому вдалося влаштуватися на постійну роботу до Комітету допомоги українцям при Центральній Раді, який 7 жовтня був реорганізований в Український Центральний Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам

війни. Всі свої зусилля Є. Коновалець спрямовував на те, щоб полегшити становище українців у російських таборах для полонених.

Тим часом, 25 жовтня 1917 р. в Росії відбувся черговий державний переворот, внаслідок якого до влади прийшли більшовики на чолі з В. Леніном. Спираючись на зросійщений міський пролетаріат і розпропагандовані військові частини, більшовики здійснюють спроби захопити владу в різних регіонах колишньої імперії, в тому числі й в Києві. У цьому контексті, перед Центральною Радою постало одне із ключових завдань – формування боєздатної армії. Зважаючи на більшовицьку загрозу, 25 листопада 1917 р. С. Петлюра, за пропозицією Є. Коновальця, надав дозвіл на створення окремого військового підрозділу з полонених-українців австрійської армії – Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Фактична організація нового військового формування повністю лягла на плечі Є. Коновальця, який всі свої зусилля спрямовував на його розбудову та зміцнення боєздатності [1, с. 30].

19 січня 1918 р., у розпалі першої радянсько-української війни, відбулися загальні збори особового складу Куреня, на яких було ухвалено рішення про те, що військова формація Січових стрільців цілковито підлягає Центральній Раді, вважає війну з більшовицькою Росією національною боротьбою, а не класовою, а відтак готова виступати на відсіч російсько-більшовицькій агресії. Новим командиром куреня (замість В. Дідушка) обрали Є. Коновальця, а начальником штабу А. Мельника. Дорадчим органом при командирові куреня стала Стрілецька Рада, до якої входили В. Кучабський, Р. Сушко, Ф. Черник, І. Чмола, Р. Дашкевич та ін. 20 січня Галицько-Буковинський курінь було перейменовано на 1-й курінь Січових стрільців. Є. Коновалець мав на меті трансформувати курінь в одну із найбільш боєздатних частин армії Української Народної Республіки (далі – УНР). Протягом короткого часу йому та старшинам вдалося відновити лад та військову дисципліну в лавах Січових стрільців, налагодити матеріальне постачання та забезпечити бійців зброєю і спорядженням. «Вже невдовзі, – як зауважує М. Ковальчук, – курінь СС

перетворився на один з найбільш боєздатних військових підрозділів київської залози» [1, с. 35–36].

Найбільша заслуга Є. Коновальця як командира полягала у вирішенні організаційних та політичних питань. На важливих зборах Куреня, саме він часто підводив всі думки під спільний знаменник і оголошене рішення приймалося одногосно: «Загальну організаційну і політичну діяльність вів Є. Коновалець, а чисто військову, організаційну роботу Мельник. У важніших справах політичної натури, всі старшини радили спільно і рішали справу не голосуванням, тільки обмінювалися думками, а Коновалець розумів і підводив під спільний знаменник всі напрямки, що звичайно приймалося одногосне як обов'язуюче всіх рішення» – згадував Р. Сушко [5, с. 209].

Хоч загалом Є. Коновалець займався організаційними та політичними питаннями, але це жодним чином не зменшувало його хисту як військового командира. З цього приводу, сучасник тих подій, діловод та старшина оперативного відділу Головного управління Генерального штабу УНР, видатний український поет Євген Маланюк писав так: «І от – очі ніби мрійника, ніби мислителя, може поета. В них є якийсь туман, якась захмарність далеких обривів чи глибоких висот. Та раптом туман згущається, хмара темніє і з неї вистрілює несподівана блискавка: наказ. Наказ якби військовий, але, водночас вже революційний. Не кожен старшина, навіть найвидатніший, зуміє стати вічна-віч з розворушеним натовпом. І не тільки стати, але і знайти якісь єдині, повійськовому короткі слова, які той натовп чудом успокоюють і обертають його у вишикувані ряди – майже війська, майже революційного загону» [6, с. 26].

Слова Є. Маланюка про хист Є. Коновальця як вправного військового командира, підтверджують спогади й інших старшин. Зокрема, Іван Вислоцький, згадуючи події 1918–1919 рр., писав: «Сам полк. Коновалець дуже зручно проводив полкові. Мені і здається, що ніхто інший не був би в стані проводити так добре полкові в такій бурхливій добі, серед дуже бистро мінючого калейдоскопу подій, в чужих, нам з ґрунту незрозумілих, обставин та при різних політичних течіях в українській армії» [7, с. 32–33].

Першим серйозним випробовуванням для Куреня СС та його командування став збройний заколот більшовиків у Києві 29–31 січня 1918 р. Кілька тисяч робітників і збільшовичених вояків, об'єднавшись у так звані загони червоні гвардії, виступили зі зброєю у руках проти Центральної Ради. Вулиці столиці перетворилися на арену бойових дій. У цій складній ситуації, саме на Січових стрільців було покладено вирішальну й найголовнішу роль у придушенні повстання [8, с. 92].

Реагуючи на заколот, Є. Коновалець скликав збори старшин, на яких в загальних рисах змалював ситуацію, що склалася в столиці та закликав останніх негайно виступити на захист України: «...без дальшої затримки, зараз, по цій нараді, ми вступимо в бій з більшовиками в обороні незалежності України та її столиці. Ми мусимо всіма силами охоронити Центральну Раду, ліквідувати сильне вороже гніздо...» [9, с. 195]. Жодних заперечень з боку вояків не було, навпаки промова Є. Коновальця викликала значний ентузіазм у всіх присутніх. Д. Герчанівський у своїх спогадах згадував: «Він говорив короткими реченнями, «по-вояцьки», але так образно, що коли скінчив говорити, Черник не стримався й «випалив»: – Згинемо з честю, згинемо смертю спартанців, а не дамо пропасти ідеї незалежності України! Хоч ці слова Черника не були потрібні на нараді, але вони з мовою Коновальця довго залишалися в пам'яті присутніх...» [9, с. 195].

Внаслідок жорстоких боїв 29 січня – 2 лютого, зі значними втратами Січовим стрільцям все таки вдалося відтіснити більшовицькі загони з центральної частини міста та Подолу, а також захопити міномети, якими вони обстрілювали будинок Центральної Ради. Дії Куреня відзначалися надзвичайно високим рівнем організованості та дисциплінованості. З цього приводу, сучасник В. Моклович писав: «Головною причиною успіхів Січових Стрільців були: систематичність дії і всюди присутність командування. Стрілецькі відділи безупинно наступали й не давали ворогові часу на переформування й закріплення. Командування наказувало бити в найслабші місця противника і не

так дбати про здобуття терену, як про цілковите знищення ворога...» [8, с. 94–96].

Без сумніву, що висока організованість та дисциплінованість січового стрілецтва значною мірою було заслугою його командування на чолі з Є. Коновальцем. Д. Герчанівський у своїх спогадах відзначав, що Курінь був яскравим прикладом одночасного поєднання суворої дисципліни та демократизації, але без «капральства» та «виборного начала» і не малу роль у цьому відігравав їхній командир: «З особливою пошаною ставилися стрільці до курінного Коновальця. Хоч він і не шукав популярності серед них, не «загрівав» їхній дух, все таки можна було почути розмови стрільців між собою про нього як про приязно-уважливого супроти стрільців, приступного, без «панібратства», зарозумілого; не поблажливого, проте справедливого. В їхній думці з курінного Коновальця був «штрамацький» і відповідний комендант» [9, с. 198].

Про вагому, якщо не ключову, роль особисті Є. Коновальця у січневих подіях відзначив й один із членів Центральної Ради Михайло Єремійв: «Ця епічна боротьба за самостійність... показала, що в той час на всю Україну знайшлася єдина людина, яка заздалегідь зорієнтувалася в ситуації й мала досить волі, знань та організаційних здібностей, щоб дібрати собі відповідних співробітників, і в катастрофічно несприятливих обставинах створити сталу і здисципліновану військову силу, яка відіграла значну роль в дальшому розвитку подій на Україні. Дуже можливо, що це саме вона і врятувала в сумні січневі дні 1918 р. Центральну Раду від фізичного знищення, що й дало їй можливість проголосити хартію існування України – IV-ий Універсал. Цією людиною був полковник Євген Коновалець» [9, с. 146].

Попри успіхи СС втримати оборону столиці не вдалося. 5 лютого російські більшовицькі загони на чолі з М. Муравйовим розпочали загальний штурм Києва. Як наслідок, 8 лютого Центральна Рада і уряд під охороною СС виїхала до Житомира. Наступного дня українські частини відступили зі столиці і місто ненадовго захопили більшовики. Вже наприкінці лютого 1918 р. війська

УНР розгорнули повномасштабний наступ на Київ. У цей час Курінь відзначився у боях біля сіл Северинівка та Романівка. 2 березня столицю було звільнено від більшовицьких окупантів. Місцеве населення урочисто вітало визволителів зі словами «Слава! Слава українському війську! Хай живе Україна!». У це час авторитет Січових стрільців та їхнього командира значно зріс. Є. Коновалець разом із С. Петлюрою та українськими міністрами взяв участь в урочистому молебні та параді біля стін Софійського собору [1, с. 41–42]. Так, буквально за кілька місяців Є. Коновалець, досяг значних висот, ставши в один ряд з видатними державними діячами, від волі яких залежала доля багатомільйонного українського народу.

Оскільки Січові стрільці проявили себе як боєздатний і один із найбільш дисциплінованих підрозділів, військове міністерство УНР прийняло рішення залишити курінь у Києві для несення залогової служби, зокрема охорони будинку Центральної Ради та інших головних державних установ. Перемога українських сил та усвідомлення реальних загроз з боку більшовиків сприяли зростанню кількості військ УНР. При цьому, переважна частина добровольців скеровувалася до лав куреня Січових стрільців. 12 березня курінь було трансформовано в 4-й полк, який станом на кінець квітня нараховував близько 2500 тисяч бійців, замість штатних однієї тисячі. Перетворення куреня в полк, надало його очільникам нового військового статусу. Згідно з діючими на той час в армії УНР правилами, замість старшинських звань запроваджувалися ранги за посадами: командир чоти, сотні, полку іменувалися відповідно, четарем, сотником та полковником [1, с. 43]. Відтак, саме з цього часу Є. Коновалець постає в образі полковника, який набув широкої популярності серед сучасників і надалі остаточно закарбувався історичній пам'яті українського народу.

Таким чином, події першої чверті 1918 р. відіграли визначальну роль у встановленні Є. Коновальця як одного із чільних лідерів боротьби за українську державність. За свідченнями сучасників, успіх його військово-політичної кар'єри був зумовлений насамперед особистісними якостями, серед яких,

якісно вирізнялися організаторські здібності, зберігання «холодного» розуму у надзвичайно складних умовах та вміння швидко розташовувати до себе людей. У кризових ситуаціях він без проблем міг заспокоїти розлючений натовп і тим самим як найшвидше залагодити проблему. Усе це забезпечувало Є. Коновальцю авторитет та повагу у товаришів по службі, які беззаперечно довіряли своєму командирі і не сумнівалися у його щирості.

Список використаних джерел

1. Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2010. 288 с.
2. Дерев'яний І. Сила волі. Євген Коновалець / Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. 128 с.
3. Хома І. Євген Коновалець. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 254 с.
4. Коляда І., Куцик Р. Євген Коновалець / Серія «Знамениті українці». Харків: Фоліо, 2023. 126 с.
5. Полковник Роман Сушко (1894–1944). Документи. Матеріали. Спогади. Щоденник. Листи. Фотографії / Автор-упорядник Овад Х. Торонто, 2006. 305 с. С. 205–225. С. 209.
6. Маланюк Є. *Крути*. Народини нового українця. Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1941. 28 с. С. 26.
7. Вислоцький І. 16 місяців у рядах київських січових стрільців 1918–1919. *Літопис Червоної Калини*. 1935. Ч. 7/8. С. 32–33.
8. Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання Фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. 1019 с.
9. Андрій Мельник. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування / Упорядники О. Кучерук, Ю. Черченко. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 568 с.

В. С. Маніяк,
здобувач вищої освіти III курсу
педагогічного факультету,
Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

РЕФОРМАЦІЙНИЙ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЙНИЙ РУХ В ПОЛЬЩІ XVI СТОЛІТТІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Сьогодні в суспільстві можна прослідкувати досить гостру полеміку, що стосується релігійних питань, які виходять за межі релігії і дедалі частіше постають своєрідним ідеологічним підґрунтям для реалізації та виправдання масштабних конфліктів. В цьому контексті надзвичайно важливим є аналіз історіографії з теми Реформація в Польщі для усвідомлення змісту наукової дискусії, що дасть можливість сформулювати чітку картину підґрунтя протікання та трансформацію цих релігійних процесів на українських землях.

Характерно, що XVI століття – це час реформаційного руху і початку Контрреформації в Польщі - вважався у вітчизняній історичній науці як ліберального, так і консервативного спрямування часом різкого перелому, зміни спрямування суспільного розвитку країни. Н. І. Карєєв стверджував, що Польща в той період стояла перед вибором шляху розвитку: король міг взяти владу у свої руки через реформаційний рух, оскільки політична влада шляхти перебувала у стадії становлення [1, с.40-45].

Деякі питання, які порушуються у роботі М. М. Любовича певною мірою стали предметом досліджень як співвітчизників історика, так і польських колег [2, с.192]. Так, у праці Н.І. Карєєва проводиться історіографічний аналіз проблематики дослідження [1, с. 40-45]. Деякі аспекти Реформації та окремих її передумов зачіпаються у працях М. Бобржинського [3, с. 15-16]. Найбільш докладний аналіз національного питання причин реформації зазначається у працях П.Н. Жуковича [4, с. 7].

Першою вийшла робота під назвою «Історія Реформації у Польщі, кальвіністи та антитринітарії» видана у 1883р. У ній були розкриті процеси та події, що сприяли піднесенню Реформації у Польщі. Друга вийшла через сім років і отримала назву «Початок католицької реакції та занепад реформації в Польщі», в якій було проведено докладний аналіз та описано хроніку заходу Реформаційного руху в Польщі. Перша праця стала магістерською роботою, для якої вівся пошук інформації по всій території Польщі та у Ватикані. Це дозволило М.М. Любовичу знову висунути на передній план тезу про соціально-економічні протиріччя як першопричину процесів, що відбувалися на той час у Польщі. У цьому плані М.М. Любович цікавий тим, що запропонував новий погляд на розвиток Реформації – як наслідок конфлікту між дворянством (шляхтою) та духовенством.

1934 року німецькою мовою була видана книга Германа Зассе “Was heivt Lutherisch”, яка перенесла кілька перевидань різними мовами, зокрема 1997 року і українською, під назвою “Хто такі лютерани?”[5]. Своєю появою книга зобов’язана боротьбі, в яку на час видання була втягнута німецька церква. Книга розглядає питання різних тлумачень реформації, її впливу на суспільно-політичне, культурне та національне життя, та широко охоплює різноманітні проблеми, пов’язані з лютеранством.

У період революційних подій 1848-1849 р.р. у Німеччині Фрідріх Енгельс звертається до історії Реформації та селянської війни, щоб вказати німецькому народу на його найкращі революційні традиції[6]. Його праці, в яких він стосується історії та філософії реформаційного руху, і перш за все робота «Селянська війна в Німеччині», є ключем до наукового розуміння цієї проблеми. Як матеріаліст-діалектик Ф. Енгельс виходив з того, що в основі соціальних, політичних та релігійних конфліктів, які вразили Європу в XVI столітті, лежали економічні чинники. Своєрідність цієї епохи, на його думку, полягала в тому, що класова боротьба народних мас та їх ідеологія, різноманітні форми суспільної свідомості наділялися переважно теологічними шатами.

Після розпаду Радянського Союзу в Україні друком виходить велика кількість змістовних праць, присвячених різним аспектам історії Реформації. 2002 року світ побачила книга Зашкільняка Леоніда Опанасовича та Крикуна Миколи Григоровича. “Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів”[8]. Не дивлячись на те, що книга фактично охоплює всю хронологію польської історії, кілька змістовних розділів в ній присвячені реформаційному руху на польських землях.

Ми виявили, що нова література про Реформацію, створена істориками економіки та іншими вченими-суспільствознавцями, вже зробила важливий внесок, який підтвердив попередні гіпотези та запропонував нове розуміння Реформації. Виходячи за межі обмежених тематичних досліджень конкретних імперських міст, регіонів чи князівств, які були звичайною сферою діяльності істориків, і шляхом поділу країн на менші одиниці, такі як міста та округи, дослідники систематично перевіряли як існуючі пояснення, так і нові гіпотези.

Інструментальний аналіз змінних є значним прогресом у порівнянні з попередніми економетричними методами, оскільки він дозволяє досліднику подолати проблеми зворотнього причинно-наслідкового зв'язку та упередженого відхилення змінних, які властиві історичним даним.

Використовуючи ці методи, дослідники знайшли підтримку деяких відомих аргументів в історичній літературі, таких як важливість політичних та економічних стимулів у рішеннях про проведення реформ або вплив друку як нової інформаційної технології на попит протестантизму. Але дослідники також знайшли підтримку для нових пояснень, наголошуючи на соціальному розповсюдженні через близькість або через соціальні зв'язки як важливі ознаки успіху протестантських рухів. Численні дослідження продемонстрували тривалі наслідки Реформації не лише для економічного зростання, але й для інституційного розвитку та довгострокових моделей нетерпимості та соціальних конфліктів.

У есе, написаному в 1904 і 1905 роках, Макс Вебер намагався поглибити розуміння культурних сил, які зробили можливою промисловою революцію [9,

с.151-154]. Протягом усієї своєї кар'єри Вебер цікавився поясненням того, чому самопідтримуване економічне зростання та організаційна раціоналізація вперше відбулася в Західній Європі. Есе «Протестантська етика та дух капіталізму» багато в чому було відповіддю на те, що він вважав однобічно матеріалістичним розумінням економічної історії, пропагованим політичною економією.

Отже, він допускає, що протестантські ідеї про роботу та накопичення багатства вплинули на європейські суспільства, змінивши цінності та орієнтацію на діяльність, спрямовану на отримання прибутку. Тоді як Лютер заперечував особливий статус духовенства та пропагував ідею про те, що світські організації однаково богоугодні, великий внесок у розвиток капіталістичного духу зробило богослов'я Кальвіна.

Вебер визнав обмеженість своєї тези, і в пізнішій роботі зводив виникнення протестантизму лише до однієї з багатьох причин [7, с. 13-16]. Тим не менш, теза Вебера виявилася довговічною, не в останню чергу тому, що вона, здавалося, пропонувала корективи марксизму, і, з модифікаціями, безліч вчених підтримала її.

Однак англійський економіст Р. Х. Тоуні, серед інших, вказав на історичні непослідовності в розрахунках Вебера. Найвпливовіша критика Тоуні полягала в тому, що важливі капіталістичні інститути, такі як банківська справа та міжміський кредит, передували Реформації. У своєму огляді економічної історії пізнього середньовіччя Тоні не виявив браку підприємницької енергії та зауважив, що «здається трохи штучним говорити про те, ніби капіталістичне підприємство не могло з'явитися, доки релігійні зміни не породили капіталістичний дух» (Tawney 1926: 316). Його дослідження показало, що сучасний капіталізм пустив коріння в 15 столітті в Італії, південній Німеччині та Фландрії. Тим не менш, Тоуні описав свою точку зору як зобов'язаний Веберу, він бачив, що культурне питання, пов'язане з промисловою революцією, полягає в більшій самовпевненості та почутті доцільності, які

англійські та голландські комерційні класи привнесли в релігію, політику та економіку в 17 столітті [10].

Отже, історіографія з теми Реформація та Контрреформація у Польщі в XVI столітті є багатоаспектним питанням, яке розкривається у працях багатьох дослідників та науковців. Можна зауважити, що висвітлення на перший погляд суто релігійного питання виходить, враховуючи аналіз праць, виходить далеко за межі релігії та охоплює широкий спектр парадигм: з одного боку трактування економічних процесів, з іншого - філософське бачення цього явища.

Список використаних джерел

1. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. Варшава: Научное издательство ПВН, 1995. 412 с.
2. Любович Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари. Варшава: Типография Земкевича и Ноаковского, 1883 196 с.
3. Бобржинский, М. Очерки истории Польши Санкт-Петербург: типография Л.Ф. Пантелеева, 1891 348 с.
4. Жукович, П.Н. Кардинал Гозий и польская церковь его времени. Санкт - Петербург: Типография Елконского и Ко, 1882. 559 с.
5. Зассе Г. Кто такі лютерани? / Г. Зассе ; пер. укр. мовою Т. Коковський. Мінськ, 1999. 214 С.
6. Студентська бібліотека. URL: <https://buklib.net/>
7. Becker, S.O., Pfaff, S., & Rubin, J. (2016). Causes and consequences of the Protestant Reformation. ESI Working Paper. С.13-16.
8. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
9. Мисловська І.С. Економічні погляди Макса Вебера в контексті реформації / Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і

виклики сучасності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 грудня 2017 р., Львів). Львів, 2017. С. 151-154

10. Wojciech Kriegseisen. *Between State and Church Confessional Relations from Reformation to Enlightenment: Poland – Lithuania – Germany – Netherlands.*

В. А. Мосора,
аспірант,

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ПРОБЛЕМАТИКА ПРАЦЕВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ В 1941–1944 РР. В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Проблематика, пов'язана з мобілізацією та вивезенням населення Галичини на роботи до Німеччини під час Другої світової війни, а також з умовами праці і побуту українських робітників у неволі, є надзвичайно актуальною і соціально важливою. Зазначена проблема належить до числа тих, які в силу певних політичних та ідеологічних обставин були і дотепер залишаються мало розробленими в українській історичній науці. Тому головний аргумент стосовно актуальності дослідження української історіографії у необхідності правдивої реконструкції історії Другої світової війни, яка за радянських часів знаходила однобічне висвітлення у працях істориків. Дослідження обраної проблеми сьогодні дозволяє переглянути багато стереотипів і міфів радянської історіографії, які виникли і активно насаджувались офіційною ідеологією того часу як в історичній науці, так і у масовій свідомості.

Насильницьке залучення галичан на примусові роботи у нацистській Німеччині добре простежується у статті В. Старки «Нацистський окупаційний режим у східногалицькому селі 1941–1944 рр.»[1]. На підтвердження цього варто навести ось такі рядки: «Окупанти встановили квоту на вивезення робочої сили. Так, у травні 1942 р. видано розпорядження Ф. Заукеля, згідно з

яким вивезенню підлягало 10 % загальної кількості мешканців певного населеного пункту. За ухилення від виїзду до Німеччини нацисти вдавалися до терористичних заходів, включно зі спаленням сіл та захопленням заручників» [1, с. 265].

Дослідник Я. Довгополий у своїй роботі «Українці на примусових роботах у Третньому райху» [2] дослідив поступове впровадження німцями примусової праці. На думку історика, початком масового вивезення українців на роботи до Третього райху, варто вважати 21 березня 1942 р., тобто в той час, коли було призначено Фріца Заукеля генеральним уповноваженим з питань використання трудових ресурсів окупованих територій. Дослідник показав становище галичан у Німеччині, їх умови праці та побуту. Я. Довгополий звернув увагу на процес вербування працівників для організації «Тодт», яку була заснована генеральним інспектор по будівництві доріг Третього райху Фріц Тодт [2, с. 102].

У статті Е. Андріїв «Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудових депортацій у Галичині в роки німецької окупації (1941 – 1944)» [3] висвітлено вплив політичних, економічних та військових чинників на ставлення галичан до праці в Райху та до політики трудових депортацій у 1941–1944 рр. [3, с. 239]. Також, автором було проаналізовано політику протидії трудовим депортаціям з боку ОУН (б) та ОУН (м), а також розкриті форми та методи саботажу примусовому вивезенню галичан до Третього райху з боку представників Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Висвітлено благодійну діяльність священнослужителів на території Німеччини, яка включала в собі проведення душпастирської діяльності над полоненими, остарбайтерами; допомогу голодуючим та нужденним; навчання молоді тощо [3, с. 242].

Проблеми трудової мобілізації населення Галичини висвітлюється у праці Т. Лапан «Застосування усної історії як методу до дослідження проблеми цивільного населення з дистрикту «Галичина», вивезеного на примусові роботи до Третього райху» [4]. У своїй праці авторка акцентує увагу саме на ролі

Українського центрального комітету (УЦК) у підтримці українських робітників. «Важливою відмінністю і специфічною особливістю вербування й вивезення українців Галичини на роботи до Німеччини було те, що на цих теренах виникла і почала діяти громадська інституція, створена спеціально для допомоги депортованим. У дистрикті Галичина німецька влада дала дозвіл на існування допомогових комітетів – єдиної форми організації для всіх національних груп – українців, поляків, євреїв...» [4, с.166].

Дослідник І. Андрухів у праці «Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст.» [5] окреслює основні причини добровільного виїзду галичан на роботи в Райх. Політика добровільного вербування, на думку автора, майже від початку зазнала краху на всій окупованих територіях, за винятком дистрикту «Галичина». Дослідник також наводить причини чому ця політика зазнала невдачі: «Перша з причин була історичною і полягала у тому, що найбільше населення краю ще з кінця ХІХ – початку ХХ ст. становило мобільні трудові ресурси, які в пошуках праці навіть перетинали океан. Відтак “експорт” робочих рук Галичина знала здавна, а тому й до праці в Третьому райху галичани поставилися спочатку цілком задовільно. Друга причина полягала в тому, що в Галичині заходи щодо мобілізації робітників мали не такі відверто жорстокі форми, як на інших окупованих українських територіях. Тому до середини 1943 р. (до початку масових облав) у Галичині виїзд був переважно добровільний» [5, с. 167].

Про добровільне вивезення людей на роботи до Німеччини писали також В. Кучер та Г. Стефанюк у своїй статті «Окупаційний режим в дистрикті «Галичина»» [6]. Вони не тільки подали інформацію про загальну ситуацію східногалицького соціуму, але й надали статистику вивезених з дистрикту «Галичини» у даний період: «Перші добровольці в кількості 600 осіб виїхали наприкінці жовтня 1941 р. Наприкінці квітня 1942 р. у Німеччині вже працювало 665 тис. робітників з Генерального губернаторства, з яких 100 тис. з Галичини, а також 435 тис. військовополонених» [6, с. 403].

Отже, у часи незалежності, українські історики намагались всебічно розглянути проблему трудової мобілізації населення України. В основному українські науковці приділяли увагу тим аспектам, які раніше не висвітлювались у радянській та в зарубіжній історіографії. Серед них можна відзначити такі проблеми як: боротьба партизан проти вивезення робітників; допомога українських церковнослужителів робітникам у Німеччині та ін. Усі ці проблемні питання висвітлювались в сучасних українських наукових доробках.

Список використаних джерел

1. Старка В. Нацистський окупаційний режим у східногалицькому селі 1941–1944 рр. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр.* Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 251–258.
2. Довгополий Я. Українці на примусових роботах у третьому. *Дзвін.* Львів, 2007. № 7. С. 101–103.
3. Андрійв Е. Вплив суспільно-політичної та військової ситуації на політику трудових депортацій у Галичині в роки німецької окупації (1941 – 1944). *Питання історії України.* 2008. Т. 11. С. 239 –243.
4. Лапан Т. Застосування усної історії як методу до дослідження проблеми цивільного населення з дистрикту «Галичина», вивезеного на примусові роботи до Третього райху. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна.* 2007. Вип. 1. С. 162–172.
5. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз. Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. 364 с.
6. Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим в дистрикті Галичина. *Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХ століття. Історичні нариси у двох книгах.* Книга перша. Київ, 2010. С. 392–413.

В. В. Никитенко,
аспірантка,
Уманський державний педагогічний університет

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДРІБНОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ В СЕРЕДНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ

Велику цінність серед джерел з історії розвитку сільськогосподарського кредитування в Наддніпрянській Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мають законодавчі акти. Ці документи містять вагомі інформативні можливості для вивчення будь-якої сфери життєдіяльності суспільства та держави. Аналіз та порівняння законів між собою, зіставлення їх з іншими джерелами допомагає ретельно дослідити історію становлення перших банків, товариств взаємного кредиту, ощадно-позичкових та кас дрібного кредиту в Україні [2, с. 114].

Законодавчі акти, що відтворюють процес правового регулювання сільськогосподарського кредиту даного періоду, містилися у Повному зібранні законів Російської імперії [3, с. 28]. Законодавчими актами Російської імперії були: Основні закони, Надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила, інструкції, роз'яснення [4, с. 24].

Після реформ 60-х рр. ХІХ ст. почали утворюватися перші установи дрібного кредиту. За Сенатським Указом 1 травня 1869 р. засновувалося перше українське кредитне товариство у Гадячі. Відомості про це можемо знайти у «Статуті Гадяцького ощадно-позичкового товариства». Товариство створювалося для того, щоб дати можливість жителям міста Гадяча одержувати відсотки на зібрані ними капітали, а також для покращення сільськогосподарських робіт [2, с. 121].

За дорученням земських зборів ХІІ скликання у 1871 р. Полтавська губерньська земська управа розробила Статут позичково-ощадних товариств. У 1871 р. Міністерство фінансів уклало «Правила для складання Статутів позичково-ощадних товариств». У зв'язку з цим губерньським земством потрібно було дотримуватися певних вимог, без урахування яких розроблені

ними Статути позичково-ощадних товариств не підлягали затвердженню [1, с. 106].

Станом на 1 січня 1894 р. відповідно до міністерських «Правил», в Полтавській губернії було затверджено Статути 19 товариств (4 міських і 13 сільських товариств) [1, с.107].

На початку 1870-х рр. швидко розгортається мережа установ дрібного кредитування, що підтверджується кількістю затверджених у ці роки статутів ощадно-позичкових кас та товариств взаємного кредитування. Так, у 1872 р. було затверджено Статут одного із найвідоміших ощадно-позичкових товариств України – Сокиренського сільського ощадно-позичкового товариства імені Павла Галагана [2, с. 124].

З 1880-го р. політика уряду стосовно банків та установ дрібного кредитування стає більш позитивною. Підтримуються іпотечні банківські установи дрібного кредиту. Але окремих нормативно-правових актів стосовно українських банків та установ дрібного кредитування з 1880 по 1890 рр. було прийнято мало – лише шість законодавчих актів [2, с. 125].

Політика держави стосовно банків і кредитних товариств стає більш сприятливою, коли Міністерство фінансів очолює М. Х. Бунге [2, с. 125]. Держава підтримує й установи дрібного сільського кредиту. Прийнята постанова «Про порядок створення сільських банків і ощадно-позичкових кас» давала можливість відкривати такі заклади на пожертвуваний капітал або ж на суми, спеціально виділені для цієї мети земствами чи сільськими товариствами [2, с. 127].

Питання відкриття нових кас взаємодопомоги та ощадно-позичкових кас, а також затвердження їхніх статутів, статутів союзів установ дрібного кредитування з 1880-х рр. розглядалося на засіданнях Комітету міністрів [2, с. 143].

У 1895 р. було прийнято «Положення про установи дрібного кредиту», відповідно до якого поряд було дозволено відкривати кредитні установи типу німецьких товариств Райффайзен. Статті «Положення» надавали можливість

товариствам видавати довгострокові кредити тільки для виробничих потреб. Також передбачалося контролювання діяльності товариств Державним банком [2, с. 129].

Для ощадно-позичкових товариств та кредитних товариств були затверджені зразкові статuti. Відповідно до статутів ощадно-позичковим товариствам надавався дозвіл проводити деякі операції, які раніше були заборонені, наприклад, надавати довгострокові позики за порукою або під заставу рухомого і нерухомого майна. Також зростав контроль за роботою товариств з боку місцевої влади, яка мала право проводити ревізії діяльності установи [2, с. 129].

Поступ до розвитку нормативно-правової бази дрібного кредитування був зроблений на початку ХХ ст. У 1904 р. був прийнятий закон, який доповнював попередній (1895 р.) – «Положення про установи дрібного кредиту». Відповідно до закону при Державному банку створювалося Управління у справах дрібного кредиту з правом нагляду за діяльністю кредитних установ. Державні банки та каси перераховували кошти до спеціально заснованого фонду, що надавав довгострокові кредити установам дрібного кредитування. При Управлінні був утворений Центральний Комітет у справах дрібного кредиту для контролю за використанням коштів цього фонду, а на місцях працювали губернські комітети [2, с. 129].

Як доповнення до закону, у 1905 р. були затверджені зразкові статuti Товариства взаємного кредиту та Ощадно-позичкового товариства. Ці статuti закріплювали у кредитно-банківській сфері Російської імперії видозмінені кредитні товариства типу Райффайзен та Шульце-Девіч [2, с. 130].

Отже, діяльність банківських та установ дрібного кредитування була у полі постійної уваги держави, а турбота за розвитком кредитної справи належала до найважливіших функцій державної влади. Вивчення джерел з законодавства дозволяє визначити рівень правового забезпечення кредитної сфери, прослідкувати державну політику та зміни у відношенні до кредитної діяльності.

Список використаних джерел

1. Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. Полтава: РВВ ПДАА, 2018. 232 с.
2. Радченко Н. М. Джерела з історії діяльності кредитно-банківських установ Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: характеристика, систематизація, інформаційний потенціал: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2020. 716 с.
3. Селіхов Д.А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861–1917 рр.: історико-правове дослідження : монограф. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 296 с.
4. Якименко М. А., Макарець С. В., Краснікова О. М. Сільське господарство Лівобережної України в умовах аграрних реформ 1861–1917 років: монографія. Полтава: ПП «Астроя», 2020. 250 с.

Я. П. Секо,
кандидат історичних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

«СИЛА БЕЗСИЛИХ»: ВАЦЛАВ ГАВЕЛ VS КАРЛ МАРКС

У 1848 р. в Лондоні тридцятирічний Карл Маркс опублікував «Маніфест Комуністичної партії», у якому «в цілком довершеному вигляді» виклав комуністичну доктрину [1, с. 15]. А через 130 років після цього, у 1978 р. сорокадворічний Вацлав Гавел написав памфлет «Сила безсилах», у якому виклав власні погляди на дисидентство. Маркс обґрунтував комунізм економічно, а Гавел – спростував етично. Проте, обидва тексти варто розглядати як основу східноєвропейського комуністичного дискурсу.

«Привид бродить по Європі – привид комунізму», – пророкував Маркс. «Східною Європою походжає примара, яку на Заході називають дисидентським

рухом», – відповідав Гавел, зіткнувшись не так з привидами як реаліями комунізму [2, с. 8]. Маркс сакралізував боротьбу пролетарів, закінчивши свій маніфест гаслом «Пролетарі всіх країн єднайтеся!», Гавел, у свою чергу, десакралізував це гасло. На початку свого твору він розповів притчу про директора овочевої крамниці, який розмістив марксове гасло у вітрині між цибулею і морквою.

Ці текстуальні збіги не випадкові, а відображають прагнення Гавела створити основу антикомуністичного дискурсу. Маркс пояснював хто такі комуністи та причини неприйняття ними буржуазного ладу. Гавел теоретизував над сутністю дисидентства в роки диктатури комуністичної політичної бюрократії над нівельованим суспільством [2, с. 10].

Гавелова претензійність очевидна: він намагався підвести ризику під марксовими пророцтвами, обравши в якості аналізу посттоталітарне комуністичне суспільство.

«Сила безсилах» багатьма визнається за найвищий злет гавелової думки. Твір писався у складний час. Загроза арешту не лише активізувала роботу, але й, за словами Д. Кайзера, розвинула в Гавела «специфічне месіанство», у межах якого він покинув реалістів і перейшов до утопістів [3, с. 244, 248].

У першій частині твору помітні блискучі аналітичні здібності. Звісно, Гавел не дотягував до марксової критики капіталістичного ладу, але сучасний йому чехословацький режим нормалізації знав із середини. У цьому контексті варто згадати першу спроби критики – «Лист до Густава Гусака» (1975) [4, с. 7].

У «Силі безсилах» та комуністична реальність отримала власну назву – посттоталітарне суспільство. У ньому Гавел побачив нову якість комуністичної диктатури. Посттоталітарне суспільство змінило попередню атмосферу революційного піднесення, героїзму і жертвності [2, с. 14], і розвинулося в умовах споживацького й індустріального суспільства. Ключову роль у такому суспільстві відігравали не терор і примус, а – переконання людей. Нерв такого суспільства Гавел побачив у ідеології, яка заохочує людей «жити в брехні». Директор овочевої крамниці розміщує гасло не тому, що поділяє його, а тому,

що цього вимагають неписані правила прояву лояльності до влади. Такий конформізм і «життя в брехні» є запорукою збереження режиму. Більше того, вибір «життя в брехні» для Гавела був виявом «кризи ідентичності» [2, с. 37].

Гавел критикував практику марксизму з ідеалістичних позицій. Його «життя в брехні» та антитеза «життя в правді» апелюють не до об'єктивних категорій, а до вищих моральних цінностей. Маркс зводив появу комунізму до ліквідації приватної власності. Гавел як вихід із кризи посттоталітаризму побачив у «житті в правді». Саме «життя в правді» є основою дисидентства.

Вважаючи, що відкрив закони людського розвитку, Маркс прагнув змінити світ. Гавел перед собою такого завдання не ставив. На відміну від самовпевненого за стилем написання і універсального за застосуванням марксового маніфесту, на тексті Гавела лежала печатка сумнівів і реалій Східної Європи. Йшлося не так про зміну світу і створення нової формації як про екзистенційне виживання. Саме тому, Гавелові були ближчими не Гегель із Фейербахом, а французькі екзистенціалісти з їхнім бунтом.

Окреслений Гавелом перехід до «життя в правді» сприймається через бунт. Якщо директор магазину не захоче вивішувати гасло, відкине ритуал і порушить правила гри, то віднайде свою пригнічену ідентичність і гідність, реалізує свою свободу: «Його протест буде спробою жити в правді» [2, с. 39].

Саме «життя в правді» є вихідною точкою дисидентства і запорукою заміни посттоталітарної системи. Гавел докладно описав досвід дисидентства з його увагою до прав людини та формування «паралельних структур».

Не вдаючись до докладного аналізу цього досвіду, важливо поглянути наскільки гавелова програма виявилася дієвою. Той факт, що через десять років Чехословаччиною пройшла «оксамитова революція», а Гавел став президентом країни мало що означає. Важливі не лише цілі, але й шляхи, якими вони досягаються.

У «Силі безсилив» показано тривалі етапи, якими мали б пройти «паралельні структури». Найперше – вплив на суспільство і демонстрація «життя в правді» як альтернативи «життя в брехні». Це матиме

опосередкований вплив на владу, і зрештою спонукатиме офіційні структури до реформування себе. У подальшому відбудеться внутрішня диференціація офіційних структур, і, на завершення – їх відмирання, розпад і зникнення. На цій фазі колишні офіційні структури мали заступити нові структури [2, с. 112].

У повній мірі це не сталося. Саморуйнація комуністичних структур у другій половині 1980-х рр. значно випереджала розвиток дисидентських «паралельних структур». У фінальній стадії 1989 р. вони були лише одним із учасників політичного процесу в якому було більше компромісів, аніж заступлення «офіційних» структур «паралельними».

Офіційним владним структурам Гавел протиставив логіку громадянського суспільства, яке мало народитися в межах дисидентства. Але й у цьому питанні не все так однозначно. Дисидентство радше стало одним із факторів появи громадянського суспільства.

Логіка трансформаційних процесів у Центральній Європі вела до відмови від комунізму і прийняття західних цінностей та інституцій. Дисидентство з його ідеалістичними уявленнями не так відкидалося, як ставилося на п'єдестал пошани, з якого колишні дисиденти змушені були споглядати за реалізацією цілком відмінного проекту. Не варто забувати, що Гавел розглядав повалення посттоталітарної диктатури в якості передумови значно важливішого процесу – екзистенційної революції. Ця революція замислювалася як бунт проти західної технічної цивілізації та споживацького суспільства. Вона мала створити «постдемократичну структуру», провістити прихід «людського ладу» [2, с. 123]. Годі говорити, що примарність екзистенційної революції була очевидна навіть за гавелового президентства.

Це змушує критично оцінювати значення «Сили безсилах», і розмежувати її мобілізаційне та практичне значення. За словами Д. Кайзера, «через тридцять років після написання це есе стало не більш ніж музеєм тогочасних інтелектуальних концептів» [3, с. 247].

Однак, головне поле, на якому Гавел конкурував із Марксом було не практичне. Маркс вибудував сильну і привабливу утопію комуністичного

суспільства, яка руками його східноєвропейських послідовників втілювалася в життя. Розбити таку утопію можна було іншою утопією, такою ж сильною і привабливою. Гавел окреслив цю утопію як «життя в правді». Саме воно надавало силу безсилим при комуністичній диктатурі й поставало островом звільненим від комунізму.

Список використаних джерел

1. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
2. Гавел В. Сила безсилих. Київ: Чеська бібліотека, 2016. 144 с.
3. Кайзер Д. Дисидент. Вацлав Гавел. Київ: Темпора, 2012. 424 с.
4. Гавел В. Промови та есеї. Київ: Видавничий дім «Комора», 2016. 144 с.

*Г. В. Стефанюк,
доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА У 1941-1944 РР.

Однією з пріоритетних умов розвитку історичної науки є її забезпечення повноцінною джерельною базою. Заідеологізованість історичної науки в радянський період, гриф «цілком таємно» на низці архівних документів, публікація лише вигідних для режиму джерельних матеріалів не дозволяли об'єктивно висвітлити дану проблему. Тому, в процесі становлення суверенної України актуальним стало об'єктивне вивчення історії України та її окремих регіонів, зокрема Галичини, яка впродовж 1941–1944 рр. була приєднана як п'ятий дистрикт до Генерального губернаторства.

Передусім слід відмітити, що будь-які документи стають джерелами тільки тоді, коли потрапляють до рук дослідників як такі, що несуть для історичної науки пізнавальний потенціал і забезпечують її об'єктивність. Тому на сучасному етапі прослідковується відповідальність науковців як перед суспільством, так і перед наступним поколінням вказати на важливість евристичного потенціалу джерельної бази у заповненні тематичних ніш історії Другої світової війни.

Основними джерелами вивчення етнополітичних процесів в дистрикті Галичина, залежно від характеру їхнього інформаційного потенціалу, можна поділити на декілька типів, а саме: 1) документи і матеріали архівів; 2) збірники опублікованих документів і матеріалів; 3) матеріали тогочасної періодики; 4) спогади.

Звісно, низка документів і матеріалів зберігається в Україні. Окремі неопубліковані архівні матеріали, як зазначається у збірнику “Архіви окупації: 1941–1944” [1], містяться в колишніх спецфондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України), державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО), державному архіві Львівської області (ДАЛО), державному архіві Тернопільської області (ДАТО), а також галузевих (МВС та СБУ) архівосховищах. Зокрема, серед матеріалів ДАІФО «окуповану територію представляють документи нечисленних фондів місцевих органів окупаційної адміністрації – повітових комісаріатів (2 фонди) та місцевого самоврядування (2 фонди окружних староств, 2 – міських та 2 – волосних управ)» [2, с. 254]. Цінними для нашого дослідження є матеріали фондів Станіславського окружного староства [3], Коломийського окружного староства [4], Снятинської міської управи [5], документи Залуцької [6] та Стецівської [7] волосних управ, Львівського окружного [8] та Львівського міського староств [9], серед яких містяться циркуляри, розпорядження губернаторства, староств із різних питань реалізації окупаційної політики, в яких наводяться й численні факти про умови повсякденного життя галичан у добу нацистської окупації.

В умовах цифрового суспільства і діджиталізації архівної справи на державному рівні, відзначимо позитивні можливості в опрацюванні джерельного матеріалу науковцями. «У грудні 2000 р. згідно з Указом Президента України № 928/2000 “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”, а також розпорядження Президента України

від 2 вересня 2000 р. №273/2000 - рп “Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи” було створено офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України» [10]. Ці кроки сприяють швидкому пошуку, опрацюванню і залученню до наукового обігу інформаційного потенціалу джерел до вивчення досліджуваної проблематики.

Доцільно виділити збірники опублікованих документів і матеріалів як один з видів джерельної бази дослідження, зокрема “Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів” [11], “Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали” [12], “Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945)” [13]. Інформаційний потенціал вказаних збірників дозволяє ознайомитися з шляхами і методами реалізації окупаційної політики нацистами на території України у 1941–1944 рр. і її впливу на повсякдення галицького українства. Цінним і ґрунтовним є збірник німецьких архівних матеріалів, упорядкований В. Косиком [14]. Опубліковані в ньому матеріали допомагають долати політичні міфи, й, передусім, дають змогу відтворити реальність історичних фактів і подій в 1941–1944 рр.

Не менш важливим видом джерел є періодика воєнного часу. Матеріали періодики воєнного часу мають багатий інформаційний потенціал, який укладався по «гарячих слідах», що дозволяє зрозуміти хід тогочасних етнополітичних процесів дистрикту Галичина. Варто відзначити «Львівські вісті», «Станиславівське слово», «Рогатинське слово», «Жовківські вісті», «Львівські вісті», «Вісник Станиславівської обласної управи», «Краківські вісті» та багато інших. Преса висвітлювала діяльність Українського центрального комітету як координатора усіх сфер життєдіяльності галицького суспільства, “Просвіти”, становище освіти, культури, релігії, господарства в окупованих німцями східногалицьких землях, публікації на політичні теми та іншу різноманітну інформацію.

Особливості джерел особового характеру, а саме спогадів безпосередніх учасників подій, є також важливими. Унікальність таких джерел полягає в тому, що вони, по-перше, нерідко помітно дисонують з офіційними версіями

подій, а, по-друге, дуже добре закарбувалися в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали тогочасні важкі випробування. Прикладом таких спогадів є праці В. Кубійовича [15] як очільника УЦК, що координував життя східногалицького соціуму в 1941–1944 рр. та К. Паньківського, голови УКК [16].

Однією з форм джерел, що несуть у собі відомості про досліджувані події, є усні свідчення очевидців. Саме вони спроможні розкрити маловідомі або замовчувані аспекти історичного минулого східногалицького соціуму. «Усна історія» потребує виваженого підходу до джерелознавчого аналізу.

Таким чином, подані джерела є інформативними щодо відтворення низки проблем, що стосуються дослідження етнополітичних процесів в дистрикті Галичина впродовж 1941–1944 рр. Вивчення евристичного потенціалу корпусу джерел, їхня кваліфікована інтерпретація, формування нових методологічних підходів опрацювання – це завдання сучасних дослідників, які мають заповнити всі тематичні ніші історії Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. К.: КМ Академія, 2006. 872 с.
2. Там само.
3. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). Ф. Р–36. Станіславське окружне староство, м. Станіслав дистрикту Галичина. 48 справ.
4. ДАІФО. Ф. Р–37 сч. Коломийське окружне староство, м. Коломия дистрикту Галичина. 17 справ.
5. ДАІФО. Ф. Р–39 сч. Снятинська міська управа, м. Снятин дистрикту Галичина. 140 справ.
6. ДАІФО. Ф. Р–40 сч. Залуцька волосна управа, с. Залуччя Снятинського повіту дистрикту Галичина. 57 справ.
7. ДАІФО. Ф. Р–41 сч. Стецівська волосна управа, с. Стецева Снятинського повіту дистрикту Галичина. 57 справ.

8. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Ф. Р–24. Львівське окружне староство губернаторства дистрикту Галичина, м. Львів. 1190 справ.
9. ДАЛО. Ф. Р–37. Львівське міське староство губернаторства дистрикту Галичина, м. Львів. 1667 справ.
10. Лисенко О.Є. Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії України періоду Другої світової війни. Архіви України. 2010. № 2. С. 7–22.
11. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К.: Держполітвидав УРСР, 1963. 423 с.
12. Радянське Прикарпаття. Документи і матеріали. Ужгород: “Карпати”, 1964. 258 с.
13. Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941–1945). Збірник документів і матеріалів. Львів.: Каменяр, 1968. 253 с.
14. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1. Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1997. 384 с.
15. Кубійович В. Мемуари. Роздуми. Вибрані твори. Т. II. Париж-Львів, 2000. 1023 с.
16. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк, 1965. 479 с.

*Л. І. Шологон,
професор кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

АРХЕОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НТШ (1894 – 1914 рр.)

НТШ, створене 1873 р. як Товариство імені Шевченка, перетворилося на наукову інституцію 1892 р. Згідно зі статутом, затвердженим Галицьким намісництвом 16 листопада цього ж року, товариство було перейменоване в

наукове [1]. В оприлюдненому в періодиці та окремою брошурою новому основному документі товариства було закладено структуру НТШ в складі трьох секцій: філологічної, історико-філософської, математично-природописно-лікарської та наукових комісій, що створювалися в рамках окремих секцій, яка залишалася незмінною аж до розпуску товариства в 1940 р. У цьому статуті також зазначалося про видання «Записок НТШ», які згодом стали провідним українським науковим часописом.

На засіданні історико-філософської секції НТШ 16 листопада 1894 р. було обговорено і схвалено документ під назвою «Про видання джерел до історії українсько-руської», де М. Грушевський виступив з пропозицією започаткувати видання цінних неопублікованих документів з української історії, оскільки «без живіших заходів коло публікації історичного матеріалу не можна сподіватись корисного поступу студій історичних і історіографії руської...» [2, с. 29]. Сучасний дослідник Мирон Капраль, який запровадив згаданий документ до наукового обігу, вважає, що М. Грушевський подав його з метою видання матеріалів, які б доповнили джерельну базу написання планованої ним «Історії України-Руси» [2, с. 395]. Для реалізації цього проекту 15 січня 1896 р. була утворена археографічна комісія НТШ.

Ініціатор археографічного видання під назвою «Жерела до історії України-Руси» передбачав, що воно виходитиме двічі на рік, окремими томами (кожен з яких матиме 25 друкованих аркушів), що будуть стосуватися окремої тематики і складатися зі вступної статті, тексту джерел та окремих покажчиків. Як у документі, схваленому на засіданні історико-філософської секції НТШ, так і в першому томі виданих джерел М. Грушевський зазначив, що автори будуть публікувати різнопланові матеріали з української історії, зокрема літописні пам'ятки, правові, історико-літературні, історико-статистичні, історико-етнографічні документи, джерела до вивчення історії церкви, освіти тощо. Також вчений заздалегідь окреслив тематику видання тринадцяти томів, перший з яких, завдяки його зусиллям, вийшов 1895 р. [2, с. 29–31].

Проте не все задумане вдалося втілити в життя. Під керівництвом М. Грушевського археографічна комісія опублікувала впродовж 1895–1914 рр. 10 томів цієї серії, 4 з яких видав безпосередньо він. Отже, план видання двох томів на рік не був виконаний, так само, як і видання всіх тематичних збірників джерел, запланованих вченим раніше. Від початку діяльності комісії найактивніше почав втілювати в життя цей проект, як уже зазначалося, сам М. Грушевський, який видав у чотирьох томах описи королівщини на західноукраїнських землях у XVI ст. [3].

До першого тому «Жерел до історії України-Руси» (1895 р.) ввійшла вступна стаття ініціатора видання “Економічний стан селян на Подніпров’ю галицьким в половині XVI в. на основі описей королівщини” і документи, що розкривали люстрації земель Галицької і Перемишльської. До другого тому (1897 р.) були включені люстрації королівщини в землях Перемишльській і Сяноцькій в 1565 р. До третього (1900 р.) – люстрації королівщини в землях Холмській, Белзькій і Львівській у 1564–1565 рр. Усі збірки вийшли завдяки зусиллям М. Грушевського. Так само, як і восьмий том джерел (1903 р.). Матеріали до вивчення історії Галичини (актові джерела, створені впродовж 1648–1651 р.) ввійшли до четвертого та п’ятого томів (1898 р., 1901 р.), які зібрав і впорядкував С. Томашівський [4]. Він підготував до друку також шостий том видання (1913 р.), де вмістив літописні пам’ятки 1648–1657 рр. та польські документи з історії Хмельниччини. До сьомої збірки джерел (1911 р.) були включені також актові матеріали з історії Хмельниччини 1648–1655 рр., опрацьовані М. Корбудою [5]. Документи з історії українського козацтва до 1631 р., що ввійшли до дев’ятої книги, були підготовлені до друку І. Крип’якевичем [6]. Щоденник Якова Марковича 1735–1740 рр., упорядкований видатним дослідником української генеалогії В. Модзалевським, був надрукований у десятому томі, що побачив світ 1913 р.

Ознайомлення з тематикою документів, що з’явилися на сторінках серійного археографічного видання «Жерела до історії України-Руси», дозволяє зробити висновок про плідну наукову працю М. Грушевського,

С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Кордуби, які опрацювали немало документів в архівах України, Польщі, Росії, Італії, цінних для вивчення соціально-економічної історії Галичини другої половини XVI – першої половини XVII ст., процесу формування українського козацького війська, визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького тощо, і заклали передумови для глибокого дослідження окремих сторінок національної історії.

У іншому серійному виданні НТШ «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», що виходило за редакції та упорядкування І. Франка була опублікована та належним чином опрацьована старослов'янська релігійна література, зокрема старозавітні апокрифи, Євангелія, діяння святих [7]. Вагомий внесок у справу видання джерел зроблено також упорядниками збірників історико-філософської та філологічних секцій НТШ [8; 9].

Таким чином, уже наприкінці XIX ст. в Галичині, у рамках НТШ та завдяки зусиллям М. Грушевського та І. Франка, були закладені археографічні традиції, які знайшли своє продовження в працях інших вчених, що взяли за оприлюднення та актуалізацію джерел з історії України.

Список використаних джерел

1. Статут Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Львів: З друкарні Інститута Ставропігійського, 1892. 8 с.
2. Грушевський М. Про видання джерел до історії українсько-руської. Записка до філологічного відділу Наукового товариства ім. Шевченка. Твори: у 50 т. / редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2003. Т. 5: Серія “Історичні студії і розвідки” (1888–1896). С. 29–32; 529 с.
3. Люстрації королівщини в землях руських XVI віку. Люстрація 1570 р. Жерела до історії України-Руси: у 10 т. Т. 8. / за ред. проф. М. Грушевського. Львів, 1903. 362 с.
4. Матеріали до історії Галичини. Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 рр. / зібрав і впорядкував С. Томашівський // Жерела до історії України-Руси: у 10 т. Т. 6. Львів, 1913. 240 с.

5. Матеріали до історії Української козаччини. Акти до Хмельниччини (1648–1655) / зібрав і видав М. Кордуба // Жерела до історії України-Руси: у 10 т. Т. 7 / за загальною ред. проф. М. Грушевського. Львів, 1911. 235 с.

6. Матеріали до історії Української козаччини. Документи по рік 1631 / зібрав і видав І. Крип'якевич // Жерела до історії України-Руси: у 10 т. Т. 9 / за загальною ред. проф. М. Грушевського. Львів, 1908. 240 с.

7. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури: у 7 т. Видає комісія археографічна Наукового тов. імени Шевченка. Том I: Апокрифи старозавітні, зібрані з рукописів українсько-руських / зібрав, упорядкував і пояснив д-р. І. Франко. Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1896. 258 с.

8. Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку / зібрані М. Зубрицьким, Ю. Кмітом, І. Кобилецьким, І. Левицьким і І. Франком. Збірник історико-філософської секції НТШ: у 14 т. Т. 5. Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1902. 328 с.

9. Писання Маркіяна Шашкевича / видав М. Возняк // Збірник філологічної секції НТШ: у 17 т. Т. XIV. Львів: З друкарні НТШ під зарядом К. Беднарського, 1912. 294 с.

*О. А. Шубер,
вчитель історії та правознавства,
Бородянський ліцей №1,
М. М. Яретик,
студент магістратури
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова*

ДЕНИС РАЧІНСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ ВОЇНА - ДОБРОВОЛЬЦЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022 Р.)

Воїни Збройних Сил України є справжніми героями нашого часу, які своїми діями доводять, що служба Україні та захист її народу є найвищим призначенням. Воїни віддають своє життя за незалежність України, щоб ми, наступні покоління, могли жити у мирі та безпеці.

Одним з таких героїв сучасності є боєць ТрО Денис Рачінський, воїн, який став на захист України з перших днів рашистської агресії у лютому 2022 року і загинув, обороняючи Київ 20 березня 2022 року.

Україна втратила не тільки майбутнього талановитого вченого-історика чи вчителя, а й справжнього героя, який зробив багато, захищаючи нашу країну. «Людина живе поки її пам'ятають». Ми повинні пам'ятати наших захисників, які виборють нашу свободу та демократію. Пам'ять про Дениса є нагадуванням для нас усіх про те, що наша свобода і демократія не є безкоштовними, і що варто завжди пам'ятати тих, хто дав своє життя за ціну нашої свободи. Денис залишиться в наших серцях як символ самовідданості, мужності та героїзму.

Денис Русланович Рачінський народився 17 серпня 1998 р. в м. Києві. Успішно склавши ЗНО та здобувши середню освіту в Українському коледжі ім. В.О. Сухомлинського, навчався і здобув кваліфікаційний рівень бакалавра зі спеціальності «Середня освіта. Історія» в НПУ імені М.П. Драгоманова.

У шкільні роки досяг значного спортивного успіху займаючись єдиноборствами, зокрема карате. Починаючи з 2012-го року, Денис почав брати активну участь у житті фанатського руху «Динамо». Паралельно із цим у вільний час їздив в Чорнобильську зону відчуження, вивчав місцевість та фільмував усе побачене. Темою дипломної роботи бакалавра Рачінського Д. була «ЧАЕС та наслідки її катастрофи». Цікавився історією рідного краю, беручи участь в археологічних експедиціях по вивченню доби трипільської культури [1].

З початку Революції Гідності Денис, будучи ще юнаком, добровільно відправився на барикади виборювати краще майбутнє для своєї держави України. З 2015 року Д. Рачінський був поміж тих декількох десятків людей у Києві, які створили перший масштабний добровольчо-волонтерський проект «Цивільний Корпус «Азов»». Згодом саме завдяки його ініціативі у 2016-2017 рр. почалася автономна боротьба з незаконним гральним бізнесом

на лівому березі Києва. Як громадський активіст Д. Рачінський був одним з небагатьох у Дніпровському районі міста Києва, хто почав боротися з агітацією проросійських сил, які зараз внесені в реєстр заборонених в Україні [2, с. 7].

24-те лютого 2022 року почалося для родини Дениса, як і для багатьох столичних сімей, близько п'ятої години ранку. «Я першою почула вибухи і звук літака, який низько пролетів, - згадує Жанна Рачинська. - Розбудила Дениса, розповіла йому про це, а він зв'язався зі своїми друзями. Тоді ми зрозуміли, що почалася війна». Того дня Денис зустрівся із товаришами: вони вирішили разом піти до військкомату Дніпровського району і записатись до добровольчого формування територіальних громад «Мрія» [3]

Під час військової служби Денис регулярно телефонував мамі, зранку і ввечері. Розповідав, як спочатку хлопців навчали, як вони патрулювали вулиці та виконували дрібні завдання. Пані Жанна згадує, як мережею постійно поширювалась дезінформація і паніка, а Денис пояснював, що читати, а що ні. І ще постійно просив, щоб під час повітряної тривоги мама обов'язково спускалася в укриття [4].

Востаннє мама і син розмовляли зранку 20-го березня. Денис ніколи не розповідав рідним про виконання ним з побратимами-добровольцями складних і небезпечних бойових завдань. Його товариш та одноклубник згадуватиме С. Буженецький: «З якоїсь відеокамери в Подільському районі було зафільмовано те, що ракета попала в якесь невідоме місце (я перебував на чергуванні і знав, що орківська ракета поцілила у ТЦ «Retroville»). І там ось був чіткий час – 22:46. Буквально через 10 хвилин мені подзвонила його дівчина і запитала, де Денис, бо він не виходить на зв'язок. Вона сказала, що говорила з ним по телефону, і зв'язок різко обірвався. Перше запитання, яке я поставив: «Подивись, будь ласка в журналі, коли обірвався дзвінок». Вона дивиться журнал і там цифра – 22:46. Я зрозумів, що мого друга уже немає у живих» [1].

23-річний боєць з позвиним «Сталкер» Денис Рачінський загинув під час бойових дій, виконуючи завдання під час оборони Києва внаслідок ракетного удару по ТРЦ «Retroville», котрий було повністю зруйновано. 20

березня 2022 року о 22:46. Тіло 23-річного бійця з позивним «Сталкер» Дениса Рачінського знайшов його побратим і друг дитинства Даніель Герліані («Гімалай»). Через два місяці він загине... Зараз вони поховані поруч на Лісовому кладовищі... «Героїчно загинула найкраща, найсвітліша та найнеповторніша людина... Денис... Приклад для багатьох. Вияв справжньої сили, завзяття та гідності. Честі, мудрості та незламності... ми пам'ятаємо тебе як світлого, щирого, надійного, чесного та по-справжньому мужнього борця, воїна, чия жага до справедливості та правди споглядається навіть у найсмутніші часи. І саме в такий час ти гордо та без роздумів підставляв своє чоло небезпеці, самовіддано захищався від ударів життя та відповідав на них», - зробила допис у Інстаграмі його дівчина А. Максим [2, с. 9].

«Герої не вмирають!» – цей речитатив пронизує 8 років війни, яку розв'язала путінська кліка проти України. Йдуть у Вічність юнаки і дівчата, цвіт нації, аби нація і держава мали майбутнє. Вищої плати за нашу незалежність не існує. А живі мусять підхоплювати знамена свободи і зброю, аби збулися мрії тих, хто кинув виклик ворогу і не відступив у найважчий час. 23-річний борець – доброволець Денис Рачінський є прикладом відваги та мужності для багатьох молодих українців, і його жертва в ім'я свободи України ніколи не має бути забутою. Ім'я воїна має вічно жити у серцях майбутніх поколінь українців, для яких він боронив свою Батьківщину від рашистської агресії у лютому-березні 2022 року, ставши одним із перших на її захист. Його самовідання боротьба і загибель є частиною новітньої історії України.

Список використаних джерел

1. Трибуна героїв: «Денис «Сталкер» Рачінський». URL: <https://www.standsofheroes.com/tribuna-geroev/denis-stalker-rachinskiy>
2. Коляда І. «Денис Рачінський. Борець на псевдо «Сталкер»». Серія «Нескорені Українці». Київ: «ПФ Фоліант», 2022. 187 с.
3. Він захищав рідний Київ та загинув за нього: історія Дениса "Сталкера" Рачинського. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=tgUpGp3-e3M>
4. Косова О. Історія 23-річного Дениса Рачинського, який загинув під

час оборони Києва. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/69595/>

ПАНЕЛЬ II
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

О. І. Бабак,
*кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри
історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,*
А. А. Мацюк,
*аспірант кафедри історії України та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка*

ПОЛІТИКА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ ЩОДО ЕМІГРАНТІВ.
«РУСЬКА ДОПОМОГОВА АКЦІЯ»

У сучасних умовах російсько – української війни є актуальним дослідження діяльності й ролі міжвоєнної української політичної еміграції в країнах Європи та взаємовідносини української емігрантської еліти з місцевою владою. В. Власенко використовує поняття «українська політична еміграція» щодо тієї частини біженців, які були організованими, ідеологічно «сповідували ідею української самостійної державності в будь-якій її формі»[1, с. 133].

Поразка Української революції початку ХХ століття, зміна геополітики за підсумками Першої світової війни спричинила потік біженців до європейських країн. Саме в Європі сформувалися політичні центри еміграції, перебували лідери еміграції та колишні члени українських урядів, діяли політичні партії та громадські організації [2, с. 86] . На початок 1920-х рр. основні осередки української політичної еміграції були поблизу кордонів срєр. Чисельно переважали емігранти, де перебували урядові установи УНР. На початок 1920- го року осередки політичної еміграції перебували в

основному в Польщі, Чехословаччині, Румунії. Переміщення української еміграції з Польщі до Чехословаччини розпочалася із середини 1920-х років[3, с.7].

Українська політична еміграція робила спроби закріпитися економічно на ринках тих країн, де перебувала. Українці були «малоцікавими як партнери, бо не мали відповідних фінансів». Уряди УНР і ЗУНР намагалися зберегти свої «дієві структури для продовження міждержавних та особистісних контактів; вирішення долі українського майна» в еміграції [4, с.61].

Забезпечуючи національні інтереси Чехословаччини, керівництво держави (Президент ЧСР Томаш Масарик, міністр закордонних справ Едуард Бенеш, прем'єр-міністр Карел Крамарж), сформувавши на підтримку антибільшовицької еміграції проєкт «Руської допомогової акції». Лідери Чехословаччини схильні були до ідей «поступового панславізму»[5, с.45], а К. Крамарж був відомий своєю активною підтримкою російським емігрантам в Європі [6, с.65].

У ЧСР за активної підтримки Президента Томаша Масарика емігрантам із російської імперії надавалася допомога в межах «Руської допомогової акції». Основні напрямки еміграційної політики розроблялися урядом ЧСР, схвалювалися парламентом Чехословаччини. «Руська допомогова акція» контролювалася Міністерством закордонних справ ЧСР. Від 1927 року до програми «Акції» були залучені профільні міністерства Чехословаччини, а в 1934 році опіка на емігрантськими організаціями була передана від Міністерства закордонних справ до Чехословацького червоного хреста [7].

«Акція» була спрямована на підтримку антибільшовицької еміграції, біженців із російської імперії: надання фінансової допомоги; створення агентств із працевлаштування; соціальне забезпечення для людей літнього віку; створення емігрантських шкіл. Емігранти з Росії отримували від влади Чехословаччини «правовий захист, організацію трудових артілей,

сільськогосподарських колоній, навчання на підприємствах, допомогу в придбанні житла, відкриття гуртожитків, позики та безоплатну допомогу» [6, с.51]. У ЧСР при Міністерстві соціального забезпечення був спеціальний відділ у справах еміграції, який сприяв зосередженню інтелектуальної частини емігрантів[8, с.178-179].

О. Зубко трактує дану «Акцію», як «політику «доброї руки» до емігрантів зі Сходу» зі сторони влади Чехословаччини, яка вбачала швидку зміну політичного режиму в Україні [5, с.45]. Протягом 1921–1925 рр в українському еміграційному осередку була поширеною концепція «швидкого повернення» в Україну.

«Акція» для емігрантського середовища була першим джерелом поповнення надходження фінансів. Чехословацьким урядом під час реалізації «Руської допомогової акції» за 1921 - 1937 рр. було виділено державної підтримки 500 мільйонів крон [5, с.45]. 1927 року Міністерство закордонних справ Чехословаччини розробило план скорочення допомоги. Поступове згортання допомоги ускладнило життя емігрантів. Позиції керівництва ЧСР були спричинені фінансовими змінами, політичними чинниками: світовою економічною кризою, скороченням бюджету, курсом чехословацької крони; визнанням Чехословаччиною срер, скороченням емігрантського середовища, внутрішньополітичною боротьбою в ЧСР [5; 7].

Світова економічна криза, що тривала в Чехословаччині до 1935 року, вплинула на прийняття Закону про охорону національного ринку праці (1928 р), який обмежував у можливостях працевлаштування «не чехів», що прибули до ЧСР після 1923 року. Правовий статус емігранта визначався в ЧСР Міжнародними угодами Ліги Націй – запровадження паспортів для біженців (1922 р.), визначення правового статусу біженців (1926 р.). У Чехословаччині з 1921 до 1930 р. діяли спеціальні паспорти – «прукази», які узаконювали перебування емігрантів на території держави[7]. Згідно циркуляру 1930 року «прукази» замінялися на «паспорти Нансена», а згодом, спостерігалася тенденція до прийняття громадянства ЧСР. Уведення їх у дію

в березні 1921 року надавало правових підстав перебуванню іноземців у ЧСР та повинно було забезпечити визначення їх кількості. Схожа політика проводилася в межах загальноєвропейських концепцій з цього питання і в подальші роки багато в чому від них залежала.

Отже, характерними рисами політики ЧСР було: розв'язання правового аспекту, фінансування емігрантів, офіційне працевлаштування, сприяння створення українських організацій професійного, освітньо-наукового рівня. Політика керівництва мала визначальний вплив на перебування української еміграції у Чехословаччині. Зміни в політиці ЧСР наприкінці 1920-х років спричинені комплексом внутрішніх та зовнішніх чинників, що погіршило становище української еміграції.

Список використаних джерел

1. Власенко В.М. Міжвоєнна українська політична еміграція в Югославії: відносини з владою. Україна дипломатична: науковий щорічник. Київ, 2019. Вип. 20. С. 132-140. URL: <https://doi.org/10.37837/2707-7683-2019-8>
2. Власенко В. Формування міжвоєнної української політичної еміграції в Югославії (перша хвиля). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXIX. С.85-91. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/35663/1/vlasenko%20-%201%20hvylya.pdf>
3. Українська політична еміграція 1919-1945: Документи і матеріали. Київ: Парламентське вид-во, 2008. 928 с.
4. Піскун В. Українська політична еміграція 20-х рр. XX ст. у контексті економічних інтересів світового співтовариства. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2008. Вип. 11. С. 58-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2008_11_8
5. Зубко О. Є. Практики адаптації української еліти в реаліях «російської допомогової акції» т. Масарика: Можливості та перешкоди (1919-1927). Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні

науки. 2022. № 4. с.44-50. URL:
https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/4_2022/8.pdf

6. Russian emigration in Czechoslovakia //The New Reviews Projekt. New York, 2008. 170 с.

7. Бровченко Т. С. Політика Чехословацької республіки щодо іммігрантів (20 - 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис... канд. іст. наук. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 16 с.

8. Яворський А. А. Політика керівництва Чехословаччини щодо Українських емігрантів та їх професійних об'єднань у 20–30-х рр. XX ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 46. 2016. с. 178-182. URL:
<https://istznu.org/index.php/journal/article/download/481/453/>

Б. Б. Безпалько,
*аспірант третього року навчання,
історико-філософський факультет
Київський університет імені Бориса Грінченка*

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОДІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ ПЕРІОДУ 1920-Х РР: НА ПРИКЛАДІ ПОСІБНИКА «КОРОТКИЙ КУРС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Після революції 25 жовтня 1917 р. за старим стилем, більшовики розпочали боротьбу за владу, яка характеризувалась початком російської громадянської війни, та поглинанням українських територій. Провівши агресію проти Української Центральної Ради та Директорії, вони встановили свою владу в Києві. Щоб закріпити її не достатньо було використовувати лише військову силу. Поширення більшовицької ідеології та пропаганди забезпечувало все більшу їх популярність в українському суспільстві. У зазначеному контексті важливим було сконструювати «правильний» образ Української революції 1917 – 1921 рр. Як наслідок, - в українському

суспільстві ще й досі зберігаються певні радянські конструкти поглядів на історію. Це призводить до несприйняття частиною суспільства українських державницьких ідей. Для того, щоб деконструювати радянську парадигму історії, необхідно прослідкувати процес її становлення. В умовах російсько-української війни, запропонована нами проблематика додатково актуалізується.

Проблематика формування шкільної радянської системи була і залишається популярною серед науковців. Так, О. Пометун у власній монографії, яка вийшла в 1995 р. «Школьное историческое образование: пути развития и проблемы» розглядала освітні реформи, як один із засобів інформаційного впливу на радянське суспільство [1, с. 200]. Ще однією узагальнюючою роботою, яка розкриває принципи формування шкільної освіти в УСРР на поч. ХХ ст., є дисертація В. Борисова «Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.», яка вийшла у 2003 р. [2, с. 190]. Ближчою до нашої проблематики є роботи М. Бистрої [3, с. 138–144], Ю. Каганова [4, с. 68-90], О. Дятлової [5, 228 арк.].

У 1920-х рр. більшовицька влада у сфері освіти відкидала «імперський спадок» і не використовувала підручників старого типу для навчання. Проте, в повному обсязі зробити це не вдавалось. Причина була у форсованому характері здійснення реформ. Дослідники не встигали видавати необхідні книги для навчання. Ті, що все ж таки друкувались, часто піддавались критиці з боку держави. Саме тому, коли мова йшла про вивчення історії в інтегрованому вигляді, вчителям дозволяли використовувати «Коротку історію України» М. Яворського. Це був фактично єдиний підручник з історії, який застосовували на уроках з 1924 р. Книга характеризувалась класовим підходом до історичного процесу, марксистською ідеологією, проте зберігався акцент на подіях пов'язаних перш за все з українськими землями [6, с. 144]. Тому, зазначений підручник є репрезентативним для розгляду нашої проблематики.

Матеріал, який відображав події Української революції був заключним в підручнику М. Яворського «Коротка історія України». Порівнюючи його з попередніми підрозділами можна відзначити, що для автора він мав виняткове значення. Адже, опис подій 1917-1921 рр. був найбільш деталізований та обширний.

Автора мало цікавили причини та умови утворення Української Центральної Ради (УЦР). Перші два універсали теж не викликали явної зацікавленості. Справа змінювалась, коли була проголошена Українська Народна Республіка (УНР), яка вступила у збройне протистояння з більшовиками. Ця війна у підручнику називалася не інакше як громадянською. Протиборчі сторони утворювали два табори: пролетаріат та незаможні селяни з одного боку, з іншого – «націоналістичні угодованці» та буржуазія. Успіх червоної армії покладався не так на військові дії, як на розчарування простого народу в київській владі, наслідком чого було повстання люду проти УЦР. Хронологічно в підручнику, спочатку йшли повстання, а за ними війська більшовиків: «Центральній раді годі вже було ласкати українських робітників та селян гарними але пустими гаслами: ніхто з працівників їй уже не вірив. По містах і селах пішли проти неї повстання. З боку Харкова почала наступати Українська Червона армія розбиваючи петлюрівських гайдамак... Київ став червоною столицею Радянської України» [6, с. 131]. Використовуючи вульгаризацію терміну «націоналізм», підручник продовжував демонізувати його.

Період Гетьманату в «Короткій історії України» поставав ще гіршим за попередню владу. Так, відображуючи внутрішні перетворення Скоропадського, автор стверджував про нелюдські умови робітничого люду. Зазначена думка одразу підкріплювалась описами про роздачу поміщикам землі й одночасно впровадженням непосильних податків для селян» [6, с. 134]. Наступні описи продовжували формувати образ ворога з нової влади. Учні зустрічали рядки, де розповідалось про розгін робітничих організацій, переслідування людей за соціалістичні переконання, про сотні розстріляних

селян та робітників за те, що вони протестували проти «чорного терору». Підкреслювалася різниця із радянською Україною» [6, с. 135].

Революція, яка позбавила Скоропадського влади сприймалась на загал позитивно. Проте, далі протиставлялись дві ідеї: братерство з Росією та самостійність України. Через те, що влада формування негативний образ націоналістичних сил, негативно сприймалась і сама ідея державного суверенітету.

Аналізуючи діяльність української Директорії, котра й здійснила державний переворот проти П. Скоропадського, М. Яворницький критикував її тимчасову орієнтацію на Францію та Англію. Хоч нова українська влада вважалась більшовиками соціалістичною, проте, через ідею національної самостійності вона сприймалась виключно негативно. У підручнику формувались ідея, начебто Директорія «зрадила» свій народ, намагаючись відірвати його від дружньої Радянської Росії. Причиною цього для автора було самостійницький, козацько-романтичний «дурман», який затулив розум та очі» [6, с. 137].

Подальше утвердження соціалістичної влади у 1920 рр. називалося в посібнику «мирним будівництвом», та новим етапом української революції. Перераховувались здобутки радянської влади, основними з яких, було об'єднання основних владних структур з радянською Росією. Такий процес обґрунтовувався прагненнями українців бути в одній родині соціалістичних народів. Саме завдяки цьому, на думку М. Яворницького, вони змогли перемогти останню спробу реваншу ворогів: Петлюри та Пілсудського. Ті сили, проти яких боролась радянська Україна, називались зневажливо – бандитизмом: «Так скінчилась остаточно боротьба за революцію на Україні... Ліквідація бандитизму закріплює радянське будівництво на селі та втягала щораз ширші маси населення у жваву роботу на відродження народного господарства» [6, с. 141].

Отже, події Української революції 1917 - 1921 р. характеризувались М. Яворським, як шлях легітимного становлення більшовицької влади. Усі,

хто пробували чинити опір зазначеному процесу отримували виключно негативні образи. Форма та смислове наповнення підручничкового матеріалу мало на меті насамперед дискредитувати українські національні сили, зробити так, щоб учні сприймали їх як «зрадників» українського народу, які прагнули «відірвати» своїх громадян від «братньої Радянської Росії».

Список використаних джерел

1. Пометун Е. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы. Луганск: Изд. Восточноукраинского гос. ун-та. 1995. 200 с.
2. Борисова В. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ, 2003. 190 с.
3. Бистра М. Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х рр. на прикладі газети «Більшовицька правда». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 138–144.
4. Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М. 2019. 432 с.
5. Дятлова О.М. Інтегративний підхід до навчання суспільствознавства в загальноосвітніх школах України (20-ті – 30-ті рр. ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 221с.
6. Яворський М. Коротка історія України. Вид. 5-те. Харків: Держ. вид-во України. 1926. 144 с.

*А. Л. Бержанір,
доцент кафедри соціальних і правових дисциплін,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ У 80 – 90-Х РОКАХ ХХ СТ.

Системні соціально-політичні перетворення, які відбувалися наприкінці ХХ ст. у східноєвропейських країнах, мали на меті руйнацію комуністичних засад державного устрою, здійснення принципових демократичних трансформацій. Значні суспільні зміни тут почалися, передусім, з політичної сфери, тому що політичні режими колишніх соціалістичних країн вступили у протиріччя з потребою оптимізації політичного устрою, конституювання і оптимального функціонування політичних інститутів, політико-правових механізмів на засадах демократії.

Основним сенсом початку політичних системних перетворень була категорична відмова правлячої еліти від колишньої форми влади, монополії на неї, від командно-адміністративних стилів управління. Процес ґрунтовних перетворень осягнув усю політичну сферу і обумовив докорінні наслідки у всіх сферах і галузях життя.

Учені-політологи вказують [1], що перша, переламна, фаза, що почалась відразу ж після падіння комуністичної системи, потребує подвійних зусиль для здійснення як політичної трансформації вищих ешелонів влади, так і початкової стабілізації економіки. Перша фаза є фактично вирішальною, тому що від її успіху залежить, чи відбудеться перехід до другої фази, де пошук більшої політичної стабілізації потрібно поєднати із зусиллями, скерованими на глибокі економічні перетворення. Тут передбачається прийняття нової конституції, запровадження нової виборчої системи і поглиблення демократичних процесів у суспільстві для встановлення реальної демократії. Тільки після успішного закінчення цієї фази стає можливим перехід до наступної, де справді починають закріплюватися демократичні процеси та вирівнюватись різні демократичні інститути, а економічне зростання стає стабільним унаслідок повного визволення приватної ініціативи. Поступово стають реальністю демократична політична культура і підприємницька традиція. Ця третя фаза узагальнено характеризується політичною консолідацією та тривалим економічним піднесенням [1].

Під час створення динамічних моделей діяльності політичних систем транзиту від тоталітаризму до демократії, на думку американського політолога Д. Растоу, потрібно зважати на специфіку історичних і національних передумов реформування політичних систем: «Щоб прийти до демократії, потрібні не копіювання конституційних законів або парламентської практики якоїсь уже існуючої демократії, а здатність чесно поглянути на свої специфічні конфлікти й уміння винайти або запозичити ефективні механізми їхнього вирішення» [2].

У кінці 80-х років в умовах значного послаблення тоталітарної сутності східноєвропейських держав і загострення внутрішньополітичних протиріч почали формуватися політичні сили, які розуміли необхідність відмови від комуністичної моделі правління, реалізації перспектив прогресивного розвитку, забезпечення прав і свобод громадян, покращення рівня і якості життя людей тощо.

На рубежі 1980–1990-х років магістральним напрямом системних змін у цих країнах стало їх інтенсивне демократичне трансформування, передусім, шляхом створення конституційно-правових основ політичної системи як найважливішого чинника формування демократичного політичного режиму і правової держави.

Визначення шляхів прогресивного суспільного розвитку стало можливим тільки завдяки фундаментальним змінам усіх політичних структур, реформування принципів їх діяльності та значній політичній конкуренції. Різноманітні партії та громадсько-політичні організації і рухи мали значний зворотний зв'язок із суспільством, були самоорганізовані та налаштовані на докорінні політичні і соціально-економічні зміни, спрямовані на суспільний поступ.

Разом з тим, необхідно відзначити, що досягнуті обсяги змін, їх методи, інтенсивність і результати у різних державах були неоднаковими. Різними були прагнення політичних сил і народу до активної діяльності у напрямку політичної трансформації, реалізації інноваційного шляху

розвитку. Відповідно до цього, неоднаковими були глибина змін інститутів та структур політичної сфери, дієвість механізмів їх функціонування з метою надання нових імпульсів політичним силам і забезпечення стабільності політичної системи.

Як стверджує М. Нагорна [3], досвід демократичного переходу країн Східної Європи є дуже актуальним для України, яка обрала шлях до розбудови правової держави з ринковою економікою. Подібність посткомуністичних трансформаційних процесів між Україною та цими країнами полягає, у першу чергу, в історичних передумовах сучасних системно-процедурних перетворень: довготривале перебування і розвиток у складі авторитарно-тоталітарних імперій та зовнішні впливи на початок демократичних трансформацій наприкінці 1980-х рр. Тому дослідження та врахування успішного демократичного переходу європейських країн дозволить Україні уникнути проблем із оптимізацією функціонування політичної системи та пристосуванням соціально-економічної сфери до демократичних стандартів.

Таким чином, до середини 1990-х років проведені значні трансформації політичної сфери, державної влади і створені у їх результаті повноцінні механізми рівноваги у розподілі державної влади повною мірою сприяли подальшому ефективному демократичному розвитку східноєвропейських країн. Підготовка до вступу до Європейського Союзу і безпосередній процес інтеграції стали об'єктивною сутнісною передумовою невідворотності суспільно-політичних, економічних та духовно-ідеологічних змін, які там відбулися.

Список використаних джерел

1. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало та ін.; заг. ред. Є. Бистрицького. Київ: Політична думка, 1995. 368 с. URL: <http://litopys.org.ua/polpost/pp.htm> (дата звернення: 25.04.2023).

2. Растоу Д. Переходи до демократії: спроба динамічної моделі». URL: <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/1/denkvartrastou-perekhodi-do-demokratiji/> (дата звернення: 26.04.2023).

3. Нагорна М. М. Аналіз різних вимірів соціально-політичних трансформацій та рівнів демократії в суспільствах, що трансформуються. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія.* 2016. № 4 С. 34–47. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fnm/program_5981a860b6dc5.pdf#page=34(дата звернення: 26.04.2023).

З. О. Возна,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний
педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ВИКЛИКИ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ: ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

Україна в демократичному поступі до європейських країн постала перед низкою проблем, викликаних військовою агресією РФ у 2022 році. Серед інших – наростання авторитарної свідомості у частини населення України, що проявляється у недовірі до демократичних процедур розв’язання суспільних проблем, до політичних партій, громадських об’єднань тощо. Опитування, проведені фондом «Демократичні ініціативи» та Центром Разумкова (N=2024), свідчать про високий рівень підтримки демократії серед населення України в цілому. Демократію, як найбільш бажаний тип державного устрою, обрали для себе 63, 9 % респондентів у серпні 2022 року, що є суттєво більшим показником, ніж у 2004 році, коли він був на рівні 41,3 % [4]. З іншого боку, доволі великим є відсоток громадян, які вважають, що за певних обставин авторитарний режим може бути кращим,

ніж демократичний, або він для них не має значення взагалі. Зрозуміло, що виявлені преференції залежать від різних чинників – вікового та освітнього розподілу, економічного чинника, етнокультурних і регіональних особливостей, проте зазначені тенденції актуалізують пошук механізмів для посилення демократичних інститутів та розвитку громадянськості населення України. Одним із таких шляхів є освіта. Освітній розподіл відповідей громадян України на запитання щодо демократії як демократичного устрою засвідчив, що демократія є бажаною для 56, 6 % респондентів, які мають загальну середню освіту; 62, 8%– середню спеціальну і 70, 4 % – вищу освіту [4].

Зазначені тенденції визначають актуальність проблеми розвитку культури демократії в Україні через освіту. Метою розвідки є пошук інструментів формування у суб'єктів освітнього процесу розуміння і сприйняття демократії як суспільної цінності.

Відносно низький показник ставлення до демократії у респондентів, які мають загальну середню освіту демонструє протиріччя між заявленими демократичними процесами в освіті та реальними результатами у цій сфері, між застарілими патернами освітньої комунікації та новими парадигмами освіти. Насправді заклади загальної середньої освіти мають всі можливості для навчання демократії на трьох рівнях, які визначені Радою Європи. Засобами змісту предметів соціально-гуманітарного циклу (історії, основ правознавства, громадянської освіти) можна сформувати в учнів розуміння демократії як способу політичного управління (правова система, виборчі правила, інститути управління); як способу організації суспільства (як жити разом у сучасному плюралістичному суспільстві мирно); як способу життя (бути активним громадянином на основі таких цінностей, як солідарність, справедливість, самовизначення) [3]. Проте, як показує практика, поняття «демократія», «демократичні цінності», «демократичні принципи» часто залишаються невизначені, абстрактні та відчужені для суб'єктів освітнього процесу.

Якщо Україна обрала демократичну модель майбутнього, у співтоваристві європейських демократій, то одним із її першочергових завдань стає підготовка теперішніх і майбутніх поколінь до життя і ефективного виконання соціальних ролей у демократичному суспільстві. Одним із способів вирішення проблеми є впровадження предметної моделі громадянської освіти, яка є пріоритетною стратегією освітньої політики в країнах Європи. Сьогодні предмет «Громадянська освіта» викладається тільки в 10-му класі, відтак, потребує систематизації змісту на всіх рівнях загальної середньої освіти, що, своєю чергою, дозволить розглядати її як комплексний механізм розвитку орієнтованих на цінності знань, які готують учнів до активного життя в умовах демократії. Іншим способом системної підготовки учнів до життя в умовах демократії є інтеграція громадянської освіти у зміст інших предметів, в результаті чого відбувається поетапне накопичення знань та рівнів соціальної і громадянської компетентності. Такими, до прикладу, є інтегровані курси з історії та громадянської освіти для учнів 5-го класу. Отже, практика викладання громадянської освіти в сучасній школі передбачає різні моделі її реалізації, серед яких: предметна, міжпредметна, інституційна, позакласна. Разом з тим, навіть системне вивчення громадянської освіти не зробить демократію невід'ємним елементом свідомості особистості. Потрібно засобами різних предметів наголошувати на соціальному призначенні демократії – служити на користь особі, суспільству, державі; на її інструментальній функції – служити інструментом у руках людини для вирішення суспільних і державних справ; наголошувати на особистісному рівні демократії, яка розкривається через визнання прав і свобод людини і громадянина. Наскрізними для різних предметів можуть бути такі проблеми громадянської освіти, як-то: національні, європейські і загальнолюдські цінності; сутність демократії, демократичні цінності, права і свободи людини та громадянина, механізми їх захисту; політична система та механізми її функціонування; процеси ухвалення суспільних рішень і форми участі громадян у житті суспільства;

громадянське суспільство; роль ЗМІ в суспільному житті; ефективна комунікація, вибір конструктивних форм взаємодії; стратегія поведінки у конфліктах.

Такі завдання актуалізують проблему формування громадянської компетентності вчителя на етапі його навчання у закладі вищої освіти. Громадянська компетентність майбутніх вчителів є однією із загальних компетентностей, визначених в освітньо-професійних програмах здобувачів вищої освіти, яка забезпечується системою обов'язкових та вибіркового освітніх компонентів. До прикладу, у системі підготовки майбутнього вчителя історії (правознавства, громадянської освіти) формування демократичних цінностей відбувається на змістовому, організаційному, функціональному та комунікативному рівнях, що в підсумку формує вміння працювати зі знаннями, технологіями, інформацією. Проте, такі сфери професійної компетенції майбутнього вчителя, як робота з іншими, робота у суспільстві потребують вміння громадського характеру, які «допомагають в повній мірі бути учасником громадського життя, заснованого на знанні соціальних та політичних концепцій та структур, що зобов'язує брати активну участь у демократичному процесі» [5]. На жаль, перевага когнітивного компоненту у навчанні демократії призводить до редукування феномену демократії у вузькому розумінні, натомість, конструктивна участь, громадянська активність у масовій свідомості здобувачів освіти є радше декларацією намірів, а не діяльним компонентом освіти. Тому, у закладах вищої освіти демократичні цінності мають бути структурною віссю усіх предметів соціально-гуманітарного циклу, а система практичних занять – формою квазіпрофесійної діяльності здобувачів вищої освіти, у якій поєднуються навчальні й інституційні аспекти демократії, які в кінцевому підсумку формують вміння громадського характеру та утверджують у свідомості переваги демократії як форми правління, державного устрою та політичного режиму.

В умовах війни РФ проти України особливо значення набуває розгляд питань, що стосуються світу інформації та мас медіа, тому вагомою складовою професійної підготовки майбутнього вчителя стає медіаосвіта та медіаграмотність.

Структурними компонентами квазіпрофесійної діяльності у цьому напрямі є опрацювання методичних ресурсів АУП; різноманітних інтерактивних платформ для спілкування медіа педагогів, посібників, тренінгів з медіаграмотності. Іншою формою навчання студентів є вивчення досвіду взаємодії та співпраці з європейськими та американськими центрами розвитку демократії (наприклад, DOCCU – Розвиток громадянських компетентностей в Україні – швейцарсько-український проєкт, який реалізується в Україні в рамках Швейцарської стратегії співробітництва для України на 2015-2018 роки; проєктів Європейського Центру ім. Вергеланда (EWC) та ін.). Важливими у формуванні громадянськості здобувачів освіти є участь у громадянських акціях, соціальних проєктах, реальному волонтерстві, самоврядуванні тощо.

Зазначені вище форми діяльності дозволять суб'єктам освітнього процесу подолати вплив рудиментів радянської системи в сучасному освітньому середовищі, декларативний характер демократичної культури, наслідки транзитивного стану аксіологічної сфери українського суспільства, сприятимуть активізації практик громадського активності та громадянської відповідальності, інтеріоризації демократії як цінності на особистісному та суспільному рівнях.

Список використаних джерел

1. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі / за ред. В. Юрчишина. Київ: Центр Разумкова, 2022.
2. Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху пост-правди: матеріали доповідей та виступів учасників Міжуніверситетського круглого столу, м. Київ, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 10 квітня 2023 року. К.: Вид-во

УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. 32 с. URL:
<https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39705/Terepyschchy%20S.O.pdf?sequence=3>

3. Матусевич С. Розвиток культури демократії в освіті як аксіологічна проблема. URL:
https://eprints.oa.edu.ua/8689/1/02_%D0%A2%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BD%D0%B0%20%D0%9C%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_45-65.pdf

4. Резніков О. Підтримка демократії в Україні під час війни. URL:
<https://dif.org.ua/article/pidtrimka-demokratii-v-ukraini-pid-chas-viyni>

5. Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року. URL:
https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text

*М. О. Герасименко,
аспірант,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ (РУМУНСЬКИЙ СЦЕНАРІЙ)

Республіка Молдова завжди була залежною від процесів, які розвиваються на Заході. Починаючи із проголошення незалежності і закінчуючи сьогоднішнім Молдова постійно розвиває та поглиблює відносини з ЄС, однак на шляху до євроінтеграції перед країною постає низка проблем, які впливають на розвиток відносин між сторонами.

Із 1988 р. у Молдовській радянській соціалістичній республіці починають активно виникати опозиційні рухи, котрі вже в травні 1989 р. об'єднуються в єдину організацію – Народний фронт Молдови. Головною

ціллю її діяльності було проголошено боротьбу за відродження державності та національного суверенітету. Народний фронт досить швидко отримав широку підтримку серед населення, про що свідчить масовість їхніх літніх мітингів 1989 року. Так, за різними даними, у протестах у Кишиніві взяли участь 100-750 тисяч громадян, при тому що населення Молдовської радянської соціалістичної республіки згідно з переписом 1989 р. становило лиш трохи більше 4 млн. [2]. Чимало людей не вірили у можливість звільнення від соціалізму самостійно, а найкращою можливістю для цього було об'єднання з сусідньою Румунією. Захід був політично та економічно привабливіший, ніж похмурий пострадянський простір, який давав мало перспектив.

У етнічному складі населення частка румунів зростає протягом 15 років між двома останніми переписами з 0,1% до 2,2%, що пояснюється насамперед політичними причинами та популяризацією ідеї приналежності молдавського народу до спільної румунської нації [1, с. 159].

На початку 1990-х рр. з'являються перші проєвропейські лозунги і заклик молдаван не лише боротись за свої права (почали масово лунати гасла за надання молдовській мові на основі латинського алфавіту статусу державної, заміну комуністичної символіки на румунські національні символи) і загалом чимало людей підхопили ці ідеї і намагалися заявити про себе на міжнародній арені, але винятково під румунським прапором. Причина цього була в тому, що Румунія була першою країною в центральній і східній Європі, яка мала офіційні відносини з Європейським Співтовариством.

Проте, успіхи зовнішньополітичні не були підкріплені внутрішніми реформами, що викликало занепокоєння в ЄС. 18 грудня 2003 р. Європейський парламент прийняв спеціальну Резолюцію по Молдові. У документі зазначено, що через недостатню роботу адміністративного апарату й відсутність демократичного контролю над ним, економіка Молдови зіткнулася з високим рівнем корупції, з неформальним сектором, який

складає майже 80% економіки країни, що позначається на доходах від податків; що контроль на східному кордоні майже відсутній, соціальна система республіки неефективна, і все це приводить до того, що Молдова залишається однією з найбідніших країн Європи. Європейський парламент вважає, що керівництво РМ не зуміло стабілізувати економіку і зміцнити демократію й закликав уряд та опозиційні сили зайняти спільну позицію на шляху європейських прагнень Молдови. Європарламент вважає, що план мирного врегулювання, запропонований росією, є перешкодою на шляху розвитку демократії в Молдові й не сприяє стабілізації в регіоні. Європарламент висловив готовність приєднатися до багатонаціональної місії для зміцнення миру й підключити своїх спостерігачів [4].

У червні 2004 р. президент Молдови виступив із новою ініціативою – укласти Пакт стабільності й безпеки для Молдови (ПСБРМ). 1 червня 2004 р., виступаючи на зустрічі групи послів, акредитованих у РМ, він заявив, що «Молдова йде шляхом європейської інтеграції й одночасно зберігає плідну й функціональну систему двосторонніх і багатосторонніх відносин у рамках СНД. Логіка стабілізації свідчить про те, що саме такий шлях є найбільш оптимальний для держави... Як не банально, але Молдова може розвиватися тільки тоді, коли великі держави і сусіди співпрацюють в Молдові, досягають взаєморозуміння і компромісу» [5].

Тодішній президент Республіки Молдова Володимир Воронін запропонував підписати Пакт ЄС, США, росії, Україні та Румунії й відповідно стати своєрідними гарантами державності, стабільності, безпеки й стійкого розвитку Молдови. У проекті Пакту було визначено 5 основних пунктів, які в основному зводилися до підтвердження державності, суверенітету й нейтралітету Молдови, прагнення вирішувати придністровську проблему шляхом створення федерації, гарантування дотримання демократичних прав і свобод на шляху європейської інтеграції країни [3, с. 310].

Зі вступом Румунії в 2007 р. до Євросоюзу, Молдова стала сусідом ЄС. Зважаючи на те, що чимала кількість молдован мали румунські паспорти, вони автоматично стали громадянами ЄС. В зв'язку з цим, європейські політики прискіпливіше почали ставитися до процесів, які відбувалися в Молдові. В період президентства В. Вороніна (2001-2009 рр.) процес реформ було загальмовано. Зокрема К. Нольте – уповноважена з питань Молдови в німецькому бундестазі зазначила: «Молдова – це країна, яка стоїть перед дуже серйозними проблемами. Це – найбідніша країна Європи, всі біди якої обтяжуються ще й конфліктом навколо Придністров'я. Ми є свідками того, як з легкої руки комуністів обмежується свобода преси, нищаться політичні свободи. Таким чином гальмується процес формування громадянського суспільства» [3, с. 311]. При такому розкладі про євроінтеграцію не могло йти і мови, та все ж, населення Молдови зберігало надію на можливу інтеграцію до Євросоюзу через приєднання до Румунії.

Проте, цим планам не судилося збутися, оскільки Румунія у цей час переживала глибоку економічну, соціальну та політичну кризи, у якій тільки-но завершилася революція та повалення режиму Чаушеску, що у свою чергу не просто не сприяли інтеграції, а й унеможлилювали її, оскільки румунам було явно не до Молдови як і до Європейського союзу.

На сьогоднішній день чимало людей як Румунії так і Молдови зберігають надію, що рано чи пізно ці країни об'єднаються в одну. Відповідно найбільше переваг у такому об'єднанні матимуть молдавани, оскільки вони автоматично отримають членство у ЄС, так як Румунія з 2007 р. уже є країною-членом і всіляко сприяє тому, щоб Республіка Молдова стала наступною державою яка також приєднається до ЄС.

Список використаних джерел

1. Антонюк Н., Зінько І. Геополітичні детермінанти євроінтеграційної політики республіки Молдова. *Грані*. 2015. № 6 (122). С.157–163.

2. Ковальчук С. Між Сходом і Заходом: зовнішньополітичні орієнтири Республіки Молдова. *Аналітичний центр ADASTRA*. 2020. URL: <https://adastra.org.ua/blog/mizh-shodom-i-zahodom-zovnishnopolitichni-oriyentiri-respubliki-moldova>

3. Мельничук Г. Інтеграція Республіки Молдова до ЄС – реалії і перспективи (90-ті рр. XX – перша пол. XXI ст.). *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наукових статей*. Чернівці, 2018. Т. 37-38. С. 305–314.

4. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве, учреждающее партнерство между Республикой Молдовой, с одной стороны, и европейскими сообществами и их государствами-членами, с другой стороны. Брюссель, 1994. URL: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/eea/pca_moldova.html

5. Тапиола Т. Молдова рискует утратить новые транши финансирования со стороны ЕС. 2015. URL: <http://trm.md/ru/politic/pirkka-tapiola-moldova-risca-sa-piarda-noi-transede-finantare-din-partea-ue>

В. В. Гордієнко,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ГОЛОД 1946 – 1947 рр. В ІЗМАЇЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ УРСР: МАСШТАБИ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

Однією із маловивчених сторінок історії радянської України є голод 1946 – 1947 рр. на Ізмаїльщині. Дослідники розглядали цю трагедію в загальноукраїнському контексті, не враховуючи місцевої специфіки. Недостатньо уваги приділялося соціальним аспектам Третього голоду в регіоні. Отож, історична реконструкція особливих умов, в яких опинилися

мешканці Ізмаїльщини в роки останнього Голодомору мешканців радянської України, є науково доцільною і актуальною.

Активне вивчення Третього голоду, організованого радянським режимом, триває ось вже майже двадцять п'ять років поспіль. Серед дослідників цієї проблеми варто назвати відомих істориків І. Кожукала [9], А. Перковського і С. Пирожкова [11], І. Маковійчука, І. Воронова і Ю. Пилявця [6; 10], І. Біласа [1], В. Зиму [8], В. Сергійчука [12]. Зробили свій внесок у висвітлення питань Третього голоду з точки зору регіоналістики О. Веселова і К. Горбуров [2; 7].

Ізмаїльська область з'явилася у складі УРСР внаслідок експансії сталінського СРСР у спілці з гітлерівською Німеччиною. Коли Ізмаїлщина перебувала у складі Румунії, чисельність населення складала не менше ніж 600 тис. чол. Великими громадами були громади росіян (24 %), болгар (22 %), румун/молдован (18 %), українців (15 %), німців (11 %). Окупація радянськими військами регіону призвела до істотного скорочення населення. Німецька меншина одразу покинула Ізмаїльщину. Внаслідок репресій і депортацій населення в регіоні скоротилося на 90 тис. Напередодні Третього голоду в краю залишалося близько 450 тис. чол. [14]

Для об'єктивного осмислення питань радянського терору голодом велике значення має наукова концепція «привілейованого доступу», запроваджена в науковий обіг видатним індійським істориком-економістом, лауреатом Нобелівської премії з економіки за 1998 р. Амартія Сенем. Концепція містить положення про соціальну стратифікацію радянського суспільства згідно з можливостями доступу до продовольства, яке перебувало у монопольному володінні правлячої номенклатури. «Ключовим фактором у дослідженні проблеми голоду є реальна свобода індивідуума і його родини отримати у власність адекватну кількість продовольства, яке може бути вирощене самостійно (селянами) або куплене на ринку (тими, хто не вирощує продукти харчування)» [13, с.184]. Голод в радянській Україні 1946 – 1947 рр. виник, значною мірою, внаслідок утвердження в країні

командно-адміністративної системи з її серцевиною – військово-промисловим комплексом, для якого село – це невичерпне джерело людських, матеріальних і фінансових ресурсів. Волонтаристські методи управління економікою, застосування репресивного тиску до сільського населення також сприяли початку Третього голоду. Безпосереднім чинником цієї трагедії став схвалений Сталіним план хлібозаготівель по УРСР на 1946 р. обсягом 5,44 млн. т. Знаючи про стихійне лихо в Україні – засуху, кремлівський диктатор наказав збільшити план до 5,8 т., а коли стало зрозумілим, що стільки збіжжя в республіці немає, оголосив українців «саботажниками», «розкрадачами колгоспного майна» і т. п. Незважаючи на застосування репресій проти колгоспного селянства, владі вдалося виконати план хлібозаготівель по республіці лише на 62 % [3, с.114].

На Ізмаїльщині, де у 1946 р. також було стихійне лихо – засуха, голод розпочинався в дещо інших соціальних умовах. Тут радянський режим ще не встиг завершити колективізацію селянства. Понад 70 % індивідуальних селянських господарств функціонувало за межами колгоспної системи. Місцева партноменклатура мала чітке завдання – загнати всіх у колгоспи. Ця обставина зумовила застосування до ізмаїльських селян під час кампанії хлібозаготівель 1946 – 1947 рр. методів «апробованих» радянським режимом в Україні під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Загони «буксирів» із числа присланих із інших регіонів радянської України комсомольських працівників і представників міністерства хлібозаготівель обходили господарства одноосібників і відбирали у них збіжжя. Ізмаїльські селяни, переважно, не могли чинити опір, оскільки більшість господарів перебували за межами області. З іншого боку, вони вперше стикалися з такого роду діями влади і часто не знали як реагувати. Ситуація погіршилася внаслідок ухвалення в республіці «Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У про економію у витрачанні хліба по Українській РСР» від 27 вересня 1946 р. Йшлося про економію споживання продовольства через стихійне лихо. Дослідники звернули увагу на цинічне роз'яснення, яке містилося у цій постанові:

«...Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) при цьому враховує, що за останній час відбулось значне зниження цін на продукти на колгоспному ринку, і це дає можливість особам, які знімаються з пайкового постачання, що мешкають в сільській місцевості, так і в містах купувати продукти на колгоспному ринку...» [4, с.131].

Наприкінці 1946 р. голод поширився по всій УРСР, але найгірше становище було в Ізмаїльській області. Про це свідчать показники смертності від дистрофії по республіці. Якщо у Вінницькій області під час Третього голоду від дистрофії померло 1,7 % зареєстрованих дистрофіків, то на Ізмаїльщині цей показник становив 34 % [5, с.127]. Більшість чоловіків працездатного віку з області було відправлено владою на Донбас на відновлювальні роботи, що істотно послаблювало можливості опору діям місцевої партноменклатури. Навіть кошти, які вони надсилали із Донбасу своїм рідинам, не можна було використати для закупівлі продуктів у мережі кооперативних магазинів, оскільки продовольчих товарів там не було.

Серед обставин, які обумовили найгіршу ситуацію в Ізмаїльській області під час Третього голоду, виділяється відсутність у місцевого населення досвіду виживання, який набула більшість українських селян під час Голодомору 1932 – 1933 рр. Ізмаїльські сільські господарі не відчували наближення катастрофи навіть, коли почалася засуха. Мешканці цього регіону за період його перебування у складі Румунії ніколи не знали феномену організованого державою голоду, тобто терору голодом. У той час, коли більшість українських селян з початком засухи перейшли до режиму економії всього їстівного, ізмаїльські хлібороби, переважно, не змінили порядку повсякденного життя.

Відтак, брак досвіду виживання в умовах державного терору голодом, неможливість організувати активний або пасивний опір місцевій партноменклатурі, наявність окупаційного керівництва на місцях, а не із числа ізмаїльців, форсована колективізація сільського господарства

спричинили найгіршу ситуацію в Ізмаїльській області під час Третього голоду в УРСР.

Список використаних джерел

1. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946-1947 рр. Особливості діяльності карального апарату. *Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ*. Мюнхен. 1992. С. 57–77.
2. Веселова О. М. Ізмаїльська область в лабетах голоду 1946–1947 років. *Одесі – 200. Тези доповідей Міжнар. науково-теорет. конф. 6-8 вересня 1994 р. Ч.1*. Одеса, 1994. С. 87–90.
3. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946 – 1947 років. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 112–123.
4. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946 – 1947 років. *Український історичний журнал*. 1996. № 1. С. 129–142.
5. Веселова О. М., Панченко П. П. Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946 – 1947 років. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 116–132.
6. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946 – 1947 рр. Київ: Знання, 1991. 47 с.
7. Горбуров К. Є. Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946 – 1947 років. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 358–360; Горбуров К. Є. Голод 1946 – 1947 років на території півдня УРСР. Миколаїв, 2006. 279 с.
8. Зима В. Ф. Голод в СССР 1946 – 1947 годов: происхождение и последствия. Москва: Институт Российской истории РАН. 1996. 265 с.
9. Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки. *Сільські обрії*. 1989. № 7. С. 18–21.

10. Маковічук І. М., Пилявець Ю. Г. Голод на Україні у 1946–1947 роках. *Український історичний журнал*. 1990. № 8. С. 14–32.
11. Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. *Український історичний журнал*. 1990. № 2. С. 15–25.
12. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 392 с.
13. Сен А. Развитие как свобода. Москва: Новое издательство, 2004. 432 с.
14. Тичина А. К. Ізмаїльська область. Енциклопедія сучасної України. [Електронний ресурс]. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=13817.

П. І. Горохівський,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ІДЕЯ «РУССКОГО МІРА» І ПРАВОСЛАВНИЙ ФУНДАМЕНТАЛІЗМ ЯК ОСНОВА І РІЗНОВИД РАШИЗМУ

Україна й українці ще з 2014 р. стали об'єктом агресії з боку Російської Федерації. Протягом восьми років Росія вела неоголошену війну, а 24 лютого розпочала повномасштабну військову агресію в Україну.

Одним із цих надважливих елементів війни і є т.зв. «русский мір». Ідея «русского міра» є однією з основоположних ідей рашизму, його духовним фундаментом і складовою зовнішньополітичної діяльності. Дослідження теорії та політичної практики прибічників «русского міра» в усіх їх суспільно-політичних виявах дозволяє проаналізувати історичні передумови

фашизації путінської Росії, яка становить екзистенційну загрозу Українській державі й українству [8].

Проблему ідеологічних засад, формування і розвитку «русского міра» та його злочинної ролі у російсько-українській війні досліджують такі науковці та аналітики, як: А. Астаф'єв, О. Валевський, Р. Вульпіус, П. Гай-Нижник, М. Гергелюк, І. Гирич, В. Горбулін, А. Іщенко, О. Єремєєв, Л. Залізник, С. Здіорук, П. Павленко, М. Пірен, О. Саган, І. Сидор, М. Слабошпицький, Б. Соколов, О. Литвиненко, Є. Магда, Л. Филипович, Ю. Фігурний, Л. Якубова та інші.

Українська Вікіпедія так пояснює значення цього терміну: ««Російський світ» (рос. русский мир) – російська неоімперська геополітична доктрина епохи панування путінізму. Слугує ідейним підґрунтям для історичного реваншу – воєнної агресії з ціллю реставрації Росії у кордонах СРСР до 1991 року та повернення її «зони впливу» (країн-колоній та сателітів у Європі, Закавказзі та Середній Азії) до 1917 року [6].

Після розпаду Радянського Союзу на пострадянському просторі – створити православний простір під егідою Російської Православної Церкви з назвою «Русскій мір» (РМ), в основі якого пануватиме російська культура, російська мова, російське православ'я і російська політика [7].

Корені концепції «русского міра» були закладені у кінці XVI ст. у створенні ченцем Єлеазарського монастиря Філофеем ідеї про те, що «Москва– Третій Рим» [Гуржи]. Його ідеї були розвинуті пізніше, під час протистояння слов'янофілів і західників у політиці московського царя Петра I [7].

У 1990-х рр. Росія осили намагалася зберегти вплив на колишні радянські республіки, які стали на шлях незалежності. Зрештою організувала ряд військових конфліктів у Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Південній Осетії, Абхазії. Але ці конфлікти не були достатньо ідеологічно обумовлені. Потрібна була нова ідеологія, або вже призабута, яку слід наповнити новим змістом [2].

Ідея «русского міра» була позитивно сприйнята президентом РФ В.Путіним, який у виступі на I Всесвітньому конгресі співвітчизників, які проживають за кордоном, уперше вжив термін «русский мир», стверджуючи, що це «поняття [...] споконвіку не визначалося географічними межами Росії чи російського етносу» [1].

Цю ідею він чітко озвучив наприкінці 2006 року на зустрічі з творчою інтелігенцією, закликаючи якомога частіше її повторювати. А вже у 2007 році указом президента РФ № 796 був створений фонд «Русский мир», який має на меті популяризацію в Росії і світі російської мови і культури. На 2014 рік під егідою фонду вже працювали 100 «Русских центров» у 45 країнах і 145 «Кабінетов Русского міра» у 56 країнах.

Надання ідеї «РМ» так званого «сакрального» звучання відбулося з обранням Патріархом Російської православної церкви Кіріла Гундяєва, який 3 листопада 2009 р. у програмному виступі на III Асамблеї «русского міра» наголошував: «Ядром «російського світу» сьогодні є Росія, Україна, Білорусія. І святий преподобний Лаврентій Чернігівський висловив цю ідею відомою фразою: Росія, Україна, Білорусь – це і є свята Русь. Саме це розуміння «Русского мира» закладено в сучасній самоназві нашої Церкви. Церква називається Російською не за етнічною ознакою. Це найменування вказує на те, що Російська православна церква виконує пастирську місію серед народів, що приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності або принаймні як її істотну частину» [6]. Також патріарх РПЦ окреслив базові елементи «РМ» і його «опору»: православ'я, російську мову, культуру та спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток.

Головні напрями «РМ»: православ'я, російська мова і культура та спільне історичне минуле, стали пріоритетними у повномасштабному наступі РФ на Україну й українство.

З лютого 2014 р. фактично розпочалася неоголошена гібридна російсько-українська війна, яка у 2022 р. переросла у широкомасштабну,

загарбницьку. У цій війні переважають військові, дипломатичні, геополітичні, економічні чинники, але путінське керівництво РФ і досі продовжує активно використовувати ідеї «РМ».

Зокрема і надалі має місце апеляція до релігійної риторики і маркерів. Сьогодні релігійно мотивована ідеологія «русского міра» спирається на три основні тези, що набули статусу сакральних ідентифікаторів і всебічно просуваються в інформаційному просторі. Йдеться про релігійні та патріотичні твердження: Росія – це оплот православ'я», «Росія – переможниця у ВОВ», а з 2014 року ще й «Крим – ісконно російська земля» [2].

Концепція «русского міра» стала важливою складовою рашизму. Значну роль у оформленні ідеології рашизму-путінізму відіграв президент РФ В. Путін. Він чітко визначив роль «русского міра» у зовнішньополітичній діяльності Російської Федерації. Він заявляв: «...Росія впродовж віків розвивалася як [...] держава-цивілізація, з'єднана російським народом, російською мовою і російською культурою [...] які нас єднають і не дають розчинитися в цьому багатоманітному світі. Для планети ми, незалежно від нашої етнічної приналежності, були й лишаємося єдиним народом» [5].

Фактично відбулося остаточне закріплення ідеологеми «русского міра» у зовнішньополітичній риториці РФ.

Серед першочергових завдань В. Путін визначив розробку механізму прискореного надання громадянства РФ російськомовним мешканцям інших країн, у тому числі нащадкам осіб, народжених в Російській імперії та СРСР. Другим, не менш важливим завданням було забезпечити розширення присутності Росії в світовому гуманітарному, інформаційному та культурному просторі [4].

Також було визначено, що важливу роль у геополітичній стратегії РФ повинні відігравати пострадянські держави, де проживало багато російськомовних громадян, на яких слід поширювати ідеї «русского міра». Адже від збереження контролю у цих країнах, і в першу чергу над Україною,

буде залежати здатність Росії набути і зберігати статус одного із полюсів міжнародної системи.

На сьогоднішній час фундаменталістське православ'я є основою ідеології рашизму. РПЦ, а точніше, церква й політичне православ'я, стають осередками культурної експансії й військової окупації всюди, де фізично присутня РПЦ.

Вищі ієрархи РПЦ і їх відгалуження в Україні фактично освячують вторгнення РФ в Україну, одночасно декларуючи необхідність миру.

Від початку гібридної війни в українському Донбасі у 2014 р. і до повномасштабної війни з Україною, В. Путін і патріарх Кірілл використовують ідеологію «русского міра» як головне виправдання військового вторгнення.

Це так зване «вчення» стверджує, що існує наднаціональний російський простір (цивілізація), іменована «Святою Руссю», яка включає Росію, Україну й Білорусь, а також етнічних росіян і російськомовних громадян світу. Цей «русский мір» має політичний центр у Москві, спільний духовний центр у Києві – «матері усієї Русі», спільну російську мову, спільну церкву – Російську православну церкву, єдиного Московського патріарха, який співпрацює зі спільним президентом/національним лідером В. Путіним. «РМ», керуючи російським світом, відстоює спільну духовну, моральну й культурну ідентичність [3].

Таким чином, ідеологічна концепція «русского міра» є основою рашизму. «Русский мір» увібрав у себе елементи російського великодержавства, націоналізму, імперіалізму, неосвразійства, консерватизму, а також російського православ'я. Він ідейно обґрунтував необхідність і право Російської Федерації поширювати свій вплив на країни пострадянського простору через російські та російськомовні діаспори у політичному та культурному вимірі. В. Путін і патріарх Кірілл використовують ідеологію «русского міра» як головне виправдання військового вторгнення.

Список використаних джерел

1. Гула Р. В., Передерій І. Г. Російський фашизм: ідеологічні основи, історія, становлення та сучасні модифікації. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/130371/12-Hula.pdf?sequence=1>
2. Гуржи В. «Русский мир» як ідеологія і глобальний проект. Ризики для України. Частина 1 (скорочена версія). URL: <https://uisgda.com/ua/russkij-mir-yak-ideologiya-i-globalnij-proekt.-riziki-dlya-ukraini.-chastina-1-skorochena-versiya.html>.
3. Декларація православних богословів світу про «русский мир». 16 березня 2022. URL: https://risu.ua/deklaraciya-pravoslavnih-bogosloviv-svitu-pro-russkij-mir_n127230.
4. Костюк О. А., Шептицька Л. Б. Ідеологема «Русского мира» в зовнішній політиці РФ в умовах російського вторгнення в Україну <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6283/13318-1?inline=1>
5. Путин В. Россия и меняющийся мир. URL: <http://www.rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html> (дата звернення: 19.04.2023).
6. Фігурний Ю. С. «Русский мир» – неоімперська геополітична ідеологічна доктрина та важливий чинник агресії Російської Федерації супроти України й українців. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Київ: «МП Леся», 2018. С. 137-162.
7. Чекурн С. «Русский мир» в житті Церкви. URL: https://risu.ua/russkij-mir-v-zhitti-cerkvi_n127862
8. Якубова Л. Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187254/06-Yakubova.pdf?sequence=1>

*О. О. Дегтяренко,
студентка III курсу історичного факультету
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ПОСИЛЕННЯ АБСОЛЮТИЗМУ У ФРАНЦІЇ ЗА ЛЮДОВІКА XIV

У коло інтересів сучасної історичної науки увійшли дослідження життя та діяльності всесвітньовідомих постатей, які відіграли значну роль у державотворенні найбільш розвинених європейських країн. Серед таких діячів особливе місце на сторінках як всесвітньої, так і французької історії належить королю Людовіку XIV, найдовшому суверену усіх часів і народів Європи.

Увага зосереджена на понятті абсолютизму, що виникло задовго до досліджуваної постаті, але посилюється за часів правління Людовіка XIV. Актуальність теми посилюється також тим, що як вітчизняні, так і всесвітньо відомі історики презентують більше досліджень особистості та життя короля, ніж його діяльності в напрямі абсолютизму.

Дослідження даного періоду в історії Франції дає нам можливість зрозуміти, що являє собою поняття абсолютизму за часів наймогутнішого французького короля та ознайомитися із суспільно-політичним, економічним та культурним розвитком Франції в Новий час.

Термін «абсолютизм», що виник на рубежі XVIII–XIX століть, має безліч тлумачень та досі залишається сферою суперечок для сучасних дослідників даного явища як усередині Франції, так й інших країн, де абсолютизм був поширений.

Для початку варто наголосити, що неодноразово даний термін ставився письменниками на рівень з поняттям деспотизму. Справа в тому, що у Європі єдиною спільною поведінкою держав була ліберальна, тому зловживання владою деяких світових правителів призвело до неправильного розуміння абсолютизму.

Цей термін не є синонімом таких ярликів, як тиранія, автократія чи деспотизм, або таких сучасних явищ, як тоталітаризм і диктатура. Але, незважаючи на історію терміна в лексиконі коментаторів раннього Нового часу, ми все одно повинні запитати: чи було застосування цього терміну коли-небудь доречним? [3, с. 2].

Із часом історики почали активно використовувати цей термін, маючи на увазі активні зусилля правителів зміцнити на міжнародному тлі свою державу. Довгий час усі спокійно спостерігали за тим, як подібні Людовіку XIV правителі розширювали свої повноваження (іноді перебільшуючи їх), підкорювали собі всі сфери життя та устрою в державах. До появи на політичній арені всесвітньовідомого французького короля зображення та аспекти абсолютизму, який просували королі, виглядав оманливо та штучно, не вписуючись у серйозні державні справи та усім імпонуючий лібералізм.

У випадку з Людовіком XIV все було інакше: чим ближче історики занурювались у його правління та у світ, яким жила держава та самі французи, тим більше розуміли, що абсолютизм можна розглядати не тільки як спротив та щось негативне, а і як ефективну владу, в результаті – потужну державу [4, с. 143].

Абсолютизм, як повідомляють нам достовірні джерела, у свій час був притаманним і для Тюдоровської Англії, проте і тут були свої відмінності. Різниця полягала у тому, що під абсолютизмом англійці мали на увазі те, що король може робити абсолютно все, чого бажає, поки французи акцентували лише на окремих моментах. Король міг втручатися, до прикладу, у юридичні питання, тобто останнє слово було за королем [3, с. 15].

Людовік XIV продовжив роботу своїх попередників зі створення централізованої держави, керованої зі столиці. Він прагнув усунути залишки феодалізму, що зберігалися в деяких частинах Франції та ніяк не могли стертися попередніми королями, тож він змусив багатьох членів знаті заселити його розкішний Версальський палац. Своїми вчинками йому вдалося заспокоїти аристократію, багато членів якої брали участь у Фронді

під час його неповноліття. Багато сучасників короля ще з самого початку зрозуміли, що чекає на державу, раніше огорнену ліберальними дворянами, тож недовіра до Людовіка впливала ще до коронування.

Завдяки своїй активній внутрішній політиці він став одним із наймогутніших французьких монархів і зміцнив систему абсолютної монархії у Франції, яка проіснувала аж до славнозвісної Французької революції [3, с. 49].

Під час коронації французький король Людовік XIV дав присягу захищати свободи Церкви, традиційне становище всіх верств і здійснювати справедливе правосуддя для всіх. Це відрізняло нового монарха, що прийшов до влади у 1643 році, від деспота чи тирана, яким його бажали називати сучасники.

На початку правління Людовіка XIV здавалося, що система абсолютизму досягла стадії відносної рівноваги: королівська влада була достатньо сильною, щоб проводити важливу політику внутрішнього вдосконалення та національного піднесення, не вироджуючись у тиранію, а різні аристократії зберігали достатньо життєздатності, щоб забезпечити здорову циркуляцію в політичному тілі. Тож королю ще спочатку вдалося побудувати абсолютизм так, як не вдавалося ні одному із правителів: його «колег» абсолютизм знищив та опустив на землю, допоки сам Людовік XIV став символом абсолютної влади у Європі.

Такі вислови можуть бути лише метафоричними; але, можливо, вони допомагають передати ситуацію такою, якою вона була і якою вона могла уявлятися сучасникам у момент, коли хмари громадянської війни та іноземної інтервенції раптово й майже дивним чином розвіялися над Францією. Цей щасливий, хоча й непостійний стан справ був результатом тривалого й складного розвитку, а також кропіткої роботи та кмітливості короля.

У питаннях церковної політики короля є багато цікавинок, але варто звернути нашу увагу на наступне: успадкування французького престолу

регулювалося не тільки принципом походження лише від чоловічої статі, а й принципом, що монарх повинен бути католиком. Королі не могли змінити порядок престолонаслідування. Це сподобалося тогочасному очільнику церкви, якого довгий час бентежили саме такі недоліки королів попередників [2, с. 53].

Згодом Церкву Людовік вже не так влаштовував: більше, ніж будь-який інший король, Людовик підірвав релігійну природу французької монархії, що значною мірою призвело до «криків» у XVIII столітті щодо абсолютного, тобто свавільного правління. У Франції процес десакралізації мав пов'язане з особистим суперництвом Людовіка за владу з Папою та внутрішніми суперечками у французькій церкві; за межами Франції ключовою подією у фіксації сприйняття Людовіка як деспота було відкликання Нантського едикту в 1685 році, який традиційно виступав як яскравий приклад королівського «абсолютизму».

Коли Людовік XIV скасував це едиктом Фонтенбло, він заборонив протестантське богослужіння. Існувала сильна підтримка його скасування як з боку еліти, так і з боку мирян католицького населення, і можна зрозуміти, що гугеноти могли розглядатися як законна загроза. Тому стверджувати, що король зробив свій імідж негативним ми не можемо, бо так було лише з точки зору ображених гугенотів [3, с. 18].

Величний французький правитель прожив до 1715 року та залишив за собою безліч слідів в міжнародній, внутрішній політиці, в економіці та культурі своєї держави: крім поняття абсолютизму за ним закріплено досягнення в культурі (заснування Французької академії мистецтв, будівництво Південного каналу), меценатство багатьох талановитих творців та геройське протистояння пихатій тогочасній Церкві.

Протягом свого життя Людовік замовляв численні твори мистецтва, щоб зобразити себе та залишити після себе пристойну пам'ять, тож портретів налічується близько трьохсот. Як стверджують науковці, «маленького короля зображали як величне королівське втілення Франції». Часто він навіть

наголошував на тому, щоб його зображували мужнішим та сильнішим, ніж він є насправді. Та ці образи були далекими від істини.

Здоров'я могутнього правителя було крихким, що і призвело до його неминучої смерті. У нього було багато захворювань: наприклад, симптоми діабету, непритомність, подагра, припливи та головні болі. Помер він у 1715 році від гангрени, витерпівши нестерпний біль, як моральний, так і фізичний.

Залишивши за спиною 72 роки квітучого правління, французький король пішов із життя як символ абсолютної влади, що відрізнялася від інших. Людовіка XIV вважають одним із наймогутніших правителів в історії не тільки Франції, а й усієї Європи [1, с. 363].

Таким чином, можна зробити висновок, що періоду правління французького короля Людовіка XIV і справді притаманний посиленій абсолютизм, що не знайшов свого місця в інших європейських країнах. Королю вдалося встановити абсолютну владу так, що вона працювала на його імідж, авторитет серед міжнародних політиків та повагу серед народу. Він був першим із тих сміливців, що прагнули висунути свою державу у вищу лігу, і йому, як стає зрозуміло, це очевидно вдалося.

Сьогодні варто більше звертатися до сторінок минулого сусідніх країн, адже те, що відбувалося там кілька століть тому, мало безпосередній вплив на всю Європу та на нашу державу без винятку.

Список використаних джерел

1. Бейль С.-Дж. Мемуари герцога де Сен-Симона про правління Людовіка XIV і Регентство. Лондон: Чатто і Віндус, 1991. 410 с.
2. Beloff M. The Age of Absolutism (Routledge Revivals): 1660-1815. Routledge, 2013. 202 p. URL: <http://surl.li/gzeyd>
3. Smith K. Louis XIV and Absolutism: A Brief Reconsideration. 2012. P. 11–34. URL: <http://surl.li/gzeyz>
4. Treasure G. Louis XIV. Routledge, 2018. 392 p. URL: <http://surl.li/gzezr>

*Н. М. Кіндрачук,
доктор історичних наук,
доцент кафедри Центральної та Східної Європи,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК СУСПІЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ВИРАЗ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНЦІВ

Українська національна ідея – це віковий психологічний, морально-етичний, соціально-політичний феномен буття українського народу, його духовна першооснова відродження та розвитку, ознака інтелектуальної зрілості, національного виокремлення українців, об'єднуючий фактор громадян на шляху утвердження та побудови суверенної, демократичної України. Сучасна Українська держава відбулася завдячуючи консолідуючій силі української національної ідеї.

Із появою на політичній карті світу в 1991 р. незалежної України, демократизацією суспільно-політичного життя, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел, створилися сприятливі умови для неупередженого дослідження радянського минулого українців. З огляду на це, питання витоків, ключових етапів процесу формування української національної ідеї, завжди було в пріоритеті наукових пошуків істориків, політологів, етнографів, філософів, державних діячів, широкого кола громадськості тощо. Так, різносторонні аспекти пропонованої теми розглядалися в працях таких авторів, як: С. Вовканич [1], В. Ліпкан [2], М. Михальченко [3], В. Мосейчук [4], Л. Нагорна [5], А. Фартушний [6] та ін.

Виходячи із реалій сьогодення, питання української національної ідеї як суспільної ідеології державотворення та виразу *національних* інтересів українців не втрачає своєї актуальності і потребує особливого підходу у подальшому всебічному вивченні.

Варто зауважити, що визначну роль у формуванні та утвердженні українських національних цінностей відіграли твори та діяльність представників прогресивної української інтелігенції, серед яких: В. Антонович, М. Костомаров, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, М. Міхновський. Саме вони в свій час виступили провідниками, теоретиками та організаторами національного життя українців. Теоретичну базу для української національної ідеї обґрунтував в свій час і І. Франко, який наголошував, що всі народи рівні і мають право на вільний розвиток.

Важливий історичний етап розвитку української національної думки пов'язаний із іменем відомого українського публіциста, історика, громадського діяча М. Драгоманова. Він відстоював право українського народу на свою власну національну культуру з її самобутнім характером, разом з тим, виступав за сприяння розвитку досягнень культури інших народів та вважав, що український рух сильний не «зверхнім націоналізмом», а – загальнолюдськими інтересами.

Формування моделі національно-державного будівництва в часі остаточно довело ефективність об'єднуючої сили української національної ідеї на різних історичних етапах. Безперечно, спрацював закон передачі української ідеї від покоління до покоління українців. Однак, в радянські часи правляча комуністична верхівка КПРС – КПУ вела неприховану тотальну боротьбу із будь-якими проявами «українського буржуазного націоналізму», спробами відновлення української державності.

Період «хрущовської відлиги» дав можливість виходу на поверхню тих українських національних сил, які не були остаточно зламані репресивною політикою СРСР в попередній роки. Це був час піднесення української національної свідомості, виокремлення національної ідентичності через культурно-мистецьку спадщину представників шістдесятництва і активну правозахисну діяльність дисидентів. Українська інтелігенція, стійка у своїх

національних позиціях, сформувала український рух опору комуністичній ідеології.

Основи української національної ідеї були реалізовані двома юридичними діями 1991 р.: голосуванням Верховної Ради за «Акт проголошення незалежності України» 24 серпня і підтримкою українського народу цього документу на Всеукраїнському референдумі 1 грудня.

Безперечно, одну із провідних ролей у відновленні української державної незалежності в 1991 р. відіграв Народний Рух України (НРУ) – масова громадсько-політична організація, яка послідовно й неухильно протистояла антинародному диктатові КПРС – КПУ, вела безкомпромісну боротьбу проти радянської тоталітарної держави, задля національно-духовного відродження України та демократизації українського суспільства в цілому. Національні питання в діяльності Руху були одними із головних. НРУ вдалося залучити широкі кола громадськості в державотворчу діяльність, будівництво нової Української держави на нових засадах, об'єднати населення Західної та Східної України задля вирішення спільних національних інтересів [7, с. 163].

Розбудова України як незалежної, правової, демократичної держави вимагає розробки нової концепції державотворення, яка б увібрала в себе існуючий історичний досвід попередніх років та відображала право нації на самовизначення, на етнічну самобутність і незалежне існування, утвердження загальнолюдських цінностей, соціальну справедливість, гідне людське життя у добробуті та достатку, відповідає засадам гуманізму тощо.

Таким чином, українська національна ідеї має стати основою для всебічного розвитку українського суспільства, каталізатором об'єднання зусиль різних політичних, національних, соціальних сил задля майбутнього блага Української держави. В умовах сьогодення, національна свідомість українського народу міцніє на очах, Україна демонструє всьому світу силу незламності національної єдності українського народу.

Список використаних джерел

1. Вовканич С. Й. Українська національна ідея та еліта: доцентрові (соборні) і відцентрові (регіональні) виклики. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. Львів, 2014. Вип. 3 (107). С. 438 – 454.
2. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. Київ, 2003. 600 с.
3. Михальченко М. Національна ідея як регулятивна сила в загальнонаціональному та регіональному масштабах. *Регіональні версії української національної ідеї: спільне та відмінне : збірник статей*. Київ, 2005. С. 9 – 35.
4. Мосейчук В. В. Українська національна ідея. Львів, 2007. 80 с.
5. Нагорна Л. П. Національна ідея. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020. URL: <https://esu.com.ua/article-71061>
6. Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення: Монографія. Львів : НУ «ЛП», 2000. 308 с.
7. Кіндрачук Н. М. За Україну незалежну (Роль Народного Руху України у здобутті незалежності України: 1989 – 1991 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : НАІР, 2013. 208 с.

І. А. Коляда,
доктор історичних наук,
професор кафедри методології та методики
суспільних дисциплін,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова,
В. Т. Шумило,
студентка III курсу історичного факультету,
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

ПОЛІТИЧНА КАРИКАТУРА У ПЕРІОД БОРОТЬБИ УПА ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1940-1950- рр.) ТА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014 -2023 рр.): РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

Історія боротьби за Українську державність – унікальне за внутрішньою напругою поле ідеологічних протистоянь, в якому супротивниками використовувалися усі без винятку засоби впливу.

Провідну роль у відображенні емоційно-психологічного стану суспільства, здійсненні ефективної контрпропаганди як 80 років тому, так і зараз відіграє один із найважливіших репрезентантів сатирично-гумористичного дискурсу – політична карикатура. Сучасні реалії у світовому та вітчизняному медіапросторі потребують узагальнення досвіду минулого, щоб виявити спільні та відмінні тенденції відображення історичної дійсності у політичній карикатурі.

Термін «каркатура» (від італ. caricare - перебільшувати, навантажувати) – жанр сатири, зображення, яке виразно підкреслює і комічно перебільшує негативні особливості, з метою їх осміяння й викриття. Каркатура, слушно вказує дослідниця візуальної журналістики Н. Зикун, є багатогранний культурний феномен, природа якого в поєднанні публіцистичності, художності і сміху [1, с. 27].

Каркатура, на думку каркатуристів-практиків, містить в собі комбінації загальновідомих символів, серед яких: езопівські (тварини як відображення людських характерів), міфологічні (образи із легенд та міфів Стародавньої Греції та Риму; слов'янської міфології), середньовічні (смерть, кат, лицар, блазень, король), піктографічні [2, с. 8].

«Політична каркатура ще з античних часів була виразним засобом політичної агітації; про неї говорили, що вона здатна говорити «мовою вулиці», водночас для неї не існує заборонених тем, – зазначає О. Гресько. – Опосередкований вплив на адресата, притаманний політичній каркатурі, здійснює трансформацію його політичних симпатій та антипатій» [2, с. 5].

Феномен політичної карикатури – міждисциплінарний. Саме тому вона стала предметом дослідження для науковців у багатьох різних галузях, таких як: політологія, історія, суспільствознавство, культурологія, медіалінгвістика, візуальна журналістика та інші. Це пов'язано з такими чинниками:

1) політична карикатура – медійне явище і водночас інструмент для критики соціальних недоліків. Це сприймається аудиторією, безумовно, впливає на неї та формує її ідентичність;

2) політична карикатура має чітку часову та локальну орієнтацію; відображає вагомні аспекти політичного, культурного життя суспільства;

3) карикатура – особливий вид тексту, що поєднує вербальні та невербальні компоненти. Цей тип тексту визначається дослідниками як креолізований або мультимодальний [4, с. 126].

Однак, політичну карикатуру можна вивчати не тільки в згаданих аспектах (медіафеномен, інструмент політичної комунікації), а й в контексті вираження іміджу країн, політичних партій, політиків на міжнародній арені. За оцінкою американського соціолога К. Боулдінга: «Політична карикатура формує імідж, який слід розуміти як ефективне відображення ментальності суспільства» [2, с. 10].

Таким чином, в умовах демократичного суспільства, як слушно зазначають Г. Волинець та С. Альбіновська, де діє потужна опозиція, виявляється основна функція політичної карикатури – інформаційно-викривальна. Карикатура не лише висміює, критикує, але й резонує, привертає увагу до гострих, нагальних проблем. Попри те, що розроблені загальні принципи створення політичної карикатури, специфіка жанру все ж визначається національно-культурними традиціями. Завдяки цьому карикатура стає колосальним маніпулятивним засобом: сатиричні малюнки впливають на формування суспільної думки, зміщення акцентів і на розбудову стереотипів. Політична карикатура миттєво реагує на злочинні події, ретранслює порядок денний (як світовий, так і вітчизняний), відображає архетипи і наративи, притаманні тій чи іншій епосі. Усе це

засвідчує, що політична карикатура є цінним візуальним історичним джерелом [8, с. 41].

В історичному дискурсі політична карикатура вивчається переважно в контексті ідеологічного протистояння воєнної доби. Серед перших публікацій, в яких реконструювалися механізми впливу політичної карикатури слід назвати дослідження О. Маєвського [10] та монографію О. Салати [9], присвячену методам формування інформаційного простору під час визвольних змагань ОУН та УПА. У вступній статті до видання «Світові війни мовою плаката: книга-каталог виставки» Л. Легасова й О. Лисенко наголошують, що символіка політичної графіки визначала формування колективної історичної пам'яті народів усіх країн [11, с. 3].

Дослідження П. Добрава, І. Єсіпа та Тюльнєва Д.[12], Д. Жукова[13], І. Грідіної [14], О. Яшан [15] та інших істориків містять інформацію про застосування візуальних засобів пропаганди радянськими, нацистськими, українськими і польськими структурами. Напрацювання А. Тертичного, С. Гуревича, Г. Лазутіної, М. Черепахової висвітлюють методологію вербальних та невербальних текстів, інтерпретацію жанрів політичної графік [3, с. 104].

Роль політичної карикатури у художній та публіцистичній творчості у контексті журналістикознавчих студій досліджують теоретико-методологічні аспекти З. Нестор, М. Дмитровський, П. Ткачова[10, с. 54].

Західна історіографія креолізованих текстів представлена публікаціями різного тематичного спрямування: В.Боннель розглядає карикатуру на рівні візуалізованих архетипів і аналізує використання різних графічних прийомів для вирішення ідеологічних завдань, Є.Гаффі вивчає карикатури радянської доби, інтерпретуючи це явище як засіб формування інформаційного мистецько-психологічного простору. М.Галло досліджує політичну карикатуру в контексті її історичного розвитку та взаємодії художника-графіка та політичної системи [3, с. 106].

Історики мистецтва І. Чепуров, А. Айнутдінов описують політичні та соціальні функції карикатури, аналізують соціальний запит, політичне замовлення, сенсоутворюючі чинники та їх еволюцію [10, с. 25].

Дослідженню політичних карикатур періоду російсько-української війни (2014-2022 рр.) присвячена низка англomовних публікацій політолога О. Семотюка, який проаналізував особливості висвітлення подій російсько-української війни в американських, німецьких та українських політичних карикатурах [6, с. 40].

Проблема політичної карикатури не полишилась осторонь уваги і дидактів-методистів. Так, відомим українським вченим-методистом П. Морозом висвітлено роль карикатури в інформаційних війнах початку ХХІ ст. засобами шкільного підручника історії [16].

Отже, існує значний пласт наукової літератури, в якій з різних методологічних позицій розглядається роль і місце політичної карикатури в процесах ідеологічного впливу та трансформації суспільної свідомості. Натомість, відсутні публікації в яких цей феномен комплексно досліджувався б шляхом порівняння політичних карикатур періоду боротьби УПА за Українську державність (1940-1950 рр.) та в умовах російсько-української війни (2014-2022 рр.).

У 1940-1950-х роках, хоч національної Української держави не існувало, на політичній арені постало боєздатне військове формування – Українська повстанська армія. Вона воювала на кількох фронтах, насамперед, проти нацистського та радянського режимів. Проте, її діяльність не обмежувалась лише бойовими операціями проти військ супротивника, але й супроводжувалася потужною контрпропагандистською діяльністю. Центральне місце у цій діяльності займала політична карикатура.

Керівники УПА налагодили видавничу мережу і поширювали національні ідеї навіть за межами України. Адже саме завдяки інформаційно-психологічному впливові самостійницьке підпілля довгий час зберігало можливість регенерувати власні сили, зберігати широку соціальну базу,

утримувати ідеологічний контроль над населенням певних територій [17, с. 35].

У періоди, коли УПА була змушена проводити обмежені бойові акції, інформаційно-видавнича діяльність виходила на перший план підпільної боротьби. За допомогою друкованих видань, сторінки яких ілюстрували різноманітні за тематичним спрямуванням карикатури, самостійницьке підпілля доносило інформацію про завдання та цілі боротьби за Українську державність, прориваючи інформаційну блокаду комуністичного режиму[17, с. 36].

Друковані засоби пропаганди посідали безумовну першість серед усіх форм популяризації ідеї визвольного руху. Поширення підпільної літератури, дозволяло охопити значно більшу аудиторію, ніж міг зібрати будь-який мітинг. Боротьба на інформаційному фронті розпочалася з появи так званої військової преси. Перші видання УПА побачили світ навесні 1943 р., а вже в липні цього ж року політичний відділ ГК УПА почав видавати щомісячний журнал «До зброї», який виходив на Рівненщині. Хоча журналі не містив яскравої ілюстративної інформації, проте ознайомлював аудиторію з такими важливими акцентами як : сучасна військова політика, військовий вишкіл, святкування національних річниць, описи боїв УПА, патріотична поезія[17, с. 43].

Безумовно, одним із найцікавіших зразків тогочасної періодики можна вважати гумористичний часопис «Український Перець». Журнал став знаковим не лише завдяки зухвалому тону, але й через велику кількість візуального контенту, представленого у жанрі політичної карикатури. Візуальний матеріал, представлений на сторінках видання, - поєднання карикатури та дотепного тексту-коментарю започаткувало появу українського коміксу. Графіки того часу орієнтувалися на синтез мистецтв, експерименти й опанування нових матеріалів і форм, саме тому карикатури на сторінках «Перцю» формують найкраще уявлення про національну ідею, за яку боролася Українська повстанська армія [10, с. 122].

Серед яскравих робіт, розміщених на сторінках «Перцю», слід виділити карикатуру «Зворотна пропорційність» Лева Каплана, що висміює торгівлю гасом: «Більше галасу-менше гасу». Ці карикатури дозволяли навіть неписьменим читачам отримувати необхідну інформацію і дізнаватися про новини. Ілюстрації Бориса Фрідкіна також вирізнялися не лише масштабністю, але і новаторством форми. Так, до прикладу в карикатурі «Допомога» текст пісні гармонійно доповнює основний малюнок. «Нездійснені мрії й замріяна дійсність» - цікавий як в ідейному так і композиційному плані малюнок зі сторінок «Перцю»; малюнок складається з двох частин і має вигляд полиць комори. Ліворуч- заповнені провізією полиці, що уособлюють мрії, праворуч - порожнеча і дохла миша на підлозі, що є суворою дійсністю [10, с. 125].

Отже, жанр політичної карикатури цього періоду був спрямований переважно висміювання вад тогочасного українського суспільства. Тож зображення, які викривають негативні сторони тогочасної буденності, публікувалися перш за все для того, щоб підтримати національний дух у суспільстві, посиливши, як збройну, так і інформаційну боротьбу. Згодом об'єкт сатири у «Перці» переноситься від внутрішніх ворогів - до зовнішніх. Ця тенденція найкраще відобразилася в карикатурі із зображенням Сталіна та Гітлера на шибениці, яка прикрашала титульну сторінку гумористичного часопису у 1945 р.

Окрім цього, політична карикатура була провідним засобом у листівках УПА, які набули популярності наприкінці 1950-х рр. Сотні різнопланових за тематикою листівок, були адресовані різним групам та прошаркам населення: міській та сільській інтелігенції, вчителям та викладачам, робітникам та селянам, співробітникам радянських органів держбезпеки, молоді. Одна з таких адресована українським селянам та містить заклик опиратися радянській колективізації, організації колгоспів в Західній Україні та чинити активний спротив утвердженню радянського режиму, аби мати можливість вільно жити на своїй землі. Листівки-каркатури, що висміювали реалії

радянського режиму, були особливо популярні. Яскравим прикладом з цієї тематики є карикатури на «добровільні» вибори, організовані радянською владою наприкінці 1940 - початок 1950-х рр. [17, с. 46].

Найвідомішим художником УПА був Ніл Хасевич, на нього довго полювали загопи НКВС, і зрештою його було вбито у 1952 р. Однак, його творчий спадок зберігся до наших днів. Серія карикатур цього автора «Що вивозять з України в росію» та «Що привозять в Україну з росії» демонструє ідею про те, що саме росія-країна терорист є тією найбільшим ворогом на шляху України до незалежності [4, с. 128].

Із 1943 р. почали з'являтися карикатури, що зображували СРСР як «тюрму народів». Листівки друкувалися мовою поневолених більшовиками народів із закликом постати проти режиму більшовицького Кремля. Такі карикатури доносили меседж всім поневоленим народам радянської імперії долучитися до боротьби проти імперіалістів за створення власних національних держав. Прикладами листівок такого ідейного спрямування є «До всіх народів Східної Європи і Азії», «Татари Поволжя!», «Литовці, латиші, естонці». Ці листівки друкували у друкарні «Свобода Народам» на Рівненщині під час проведення Конференції поневолених народів Сходу Європи й Азії [17, с. 47].

Листівки УПА розповсюджувались серед робітників, інтелігенції і молоді. Іноді їх просто вклеювали в більшовицькі книжки, газети та іншу пропагандистську літературу. Однією з таких була листівка-карикатура Ніла Хасевича 1951 р. «Робітники в СРСР мусять жебракувати», що відображає недостойні умови та оплату праці [4, с. 123]. Ще одна карикатура Ніла Хасевича «Інтелігенція в СРСР працюють під диктатом», 1949 р. критикує політику радянського тоталітаризму у сфері науки та неможливість вільного висловлення наукових поглядів, які б суперечили комуністичній ідеології. Тема демократії порушена також в карикатурі на «сталінську конституцію» СРСР 1939 року авторства учня Ніла Хасевича: конституція зображена у

вигляді величезного тягаря, оскільки вона проголошувала права і свободи, які фактично не виконувались [17, с. 48].

Лише на середину 1950-х років, радянським спецслужбам вдалося припинити масовий випуск і розповсюдження контрпропагандистської літератури УПА. Проте окремі екземпляри брошур і листівок з політичними карикатурами з'являлися ще до середини 1960-х рр. [17, с. 49].

Таким чином, політичну карикатуру періоду боротьби УПА за Українську державність можна вважати потужним інструментом впливу, оскільки, завдяки цьому, навіть маючи обмежені ресурси, українські повстанці прагнули на рівні змагатися із значно потужнішими пропагандистськими машинами нацистського та радянського режимів.

Минуло 80 років від створення УПА, однак боротьба за незалежність та територіальну цілісність України продовжується і донині. Після початку російської агресії в Україні (2014 р.) жанр політичної карикатури відродився та з новою силою ознаменував інформаційну боротьбу проти путінського режиму РФ. Карикатури з'явилися, як на шпальтах багатьох світових друкованих та електронних засобів масової інформації, так і в соціальних мережах. Головними темами карикатур стали: боротьба народу України проти країни-агресора, гостро сатиричний та різко негативний образ російських окупантів та особисто Володимир Путін, неадекватна міжнародна реакція на повномасштабне вторгнення російських військ в Україну.

Головне завдання політичних карикатур наразі не просто вплинути на рівень національної свідомості українців, а переконати міжнародну громадськість у злочинності путінського режиму та необхідності перемогти путінську Росію, яка несе пряму небезпеку для миру у світі.

Перший етап війни – російська агресія на Сході України 2014 р. представлено карикатурами голландського художника-карикатуриста Аренда ван Дама, в яких зображено путінську Росію переважно у ролі «вовка в овечій шкурі». Інцидент зі збиттям малазійського літака МН 17 у липні 2014 року, теж не залишився поза увагою автора. Він зобразив Володимира Путіна

біля збитого лайнера із закривавленими руками та довгим, як у Піноккіо, носом [5, с. 481].

Окрему групу карикатур, що приставлена роботами як вітчизняних так і зарубіжних митців, становлять зображення, які змальовують зусилля ЄС, НАТО та США у протидії російській агресії проти України. Ці спроби врегулювання конфлікту висвітлюються усіма карикатуристами як недолугі, недостатні, нещирі, лицемірні, мізерні- саме тому відображені в карикатурі з особливою гротескністю.

Тема анексії Росією українського Криму представлена у творчості американця Деріла Кейгла. На присвяченій цій темі карикатурі художник відобразив Путіна як злодія, який вихопив сумочку з рук переляканої і розгубленої жінки – України, тоді Президента США Барака Обаму як американського копа, що робить очільнику Росії суворе попередження, на яке той не зважає.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. змусило згадати про важливість «гумористичної зброї» і її візуальну силу. До прикладу, після початку вторгнення, в українському сегменті фейсбуку та телеграму почали ширитися карикатури про знищення російської техніки, зокрема крейсера «Москва», приховування РФ втрат серед військових, крадіжок російськими солдатами побутової техніки. Окрему групу карикатур становлять присвячені сучасному військовому озброєнню - безпілотникам «Байрактарам» та ракетним комплексам «Джевелінам». Багато карикатур також про «бавовну», або ж «вату» (російське телебачення замість слова «вибух» вживає слово «хлопок») в Белгороді [6, с. 37].

Західна преса також продовжує користуватися політичною карикатурою при висвітленні проблем, пов'язаних з російсько-українською війною. Французький сатиричний журнал «Charlie Hebdo» опублікував декілька робіт українських карикатуристів. Серед яких карикатури вінницького художника Олександра Никитюка. Головні образи його робіт – самозакоханий «президент-путін», «оскаженіла рашистська армія»,

«олександр лукашенко, зображений як хробак, що точить картоплю» [6, с. 27]. Унікальність робіт цього митця полягає у поєднанні мотивів творів художньої літератури у зображеннях кривавих російських політичних і військових діячів сьогодення. Одна з таких карикатур змальовує міністра оборони Росії С. Шойгу в образі Герасима – головного героя оповідання російського письменника Івана Тургенєва «Муму». На карикатурі Шойгу, за наказом, топить російського солдата. Так, ця карикатура зображає російського міністра оборони як бездумного виконавця кривавих наказів та задумів російського президента-диктатора Путіна [7, с. 127].

Усе засвідчує про відмову доброзичливого гумору та зростання настроїв злобної сатири в українській політичній карикатурі, присвяченій російсько-українській війні (2014-2022 рр.).

Українська політична карикатура може мати навіть прогностичну силу. Свідченням цьому може слугувати робота карикатуриста-аматора О. Чорного «Кримський міст усьо?». Карикатуру, на якій Сергій Шойгу зображено на фоні палаючого кримського моста автор опублікував ще 19 серпня 2022 р. на своїй сторінці фейсбуку, а 8 жовтня 2022 р. зображена подія вже стала реальністю.

Отже, в українському і зарубіжному науковому дискурсі проблематика, пов'язана з вивченням феномену політичної карикатури як засобу ідеологічного впливу представлена у вигляді доволі насиченого сегменту. Історія досліджень феноменології політичної карикатури триває вже понад століття. Однак, донині відсутні публікації комплексного порівняння зразків політичної карикатури часів УПА (1940-1950-х рр.) та в умовах російсько-української війни (2014-2022 рр.), які б аналізували спільні та відмінні риси ідеологічної боротьби за Українську державність.

Політична карикатура часів УПА присвячена переважно гострій критиці суспільно-політичних та соціально-економічних аспектів життя тогочасного радянського суспільства, ставши невідмінною складовою гумористичних часописів, а також інформаційних листівок УПА. Карикатури

темою яких були негативні сторони тогочасної радянської буденності, публікувалися перш з метою посилення ідеологічного впливу на суспільні настрої, протистояти радянській агітаційній машині на інформаційному фронті боротьби самостійницьких сил.

Цьогоріч ми святкуємо 80 років від створення Української повстанської армії, проте Україна знову опинилася в реаліях повномасштабної російсько-української війни.

В умовах російсько-української війни (2014-2022 рр) жанр політичної карикатури відродився і з новою силою вступив в інформаційну боротьбу проти путінського режиму. Завдяки доступності медіапростору сучасна політична карикатура спроможна охопити значно більшу аудиторію, та сколихнути міжнародну спільноту. Митці-карикатуристи в умовах російсько-української війни (2014-2022 рр.), як і карикатуристи часів УПА, здійснюють важливу місію на інформаційному фронті –утверджують віру у перемогу над путінською Росією, агресивна політика керівництва якої становить смертельну небезпеку для усього цивілізованого світу.

Модерна політична карикатура в умовах російсько-української війни (2014-2022 рр.) поєднує у собі кращі традиції карикатур часів УПА: виразну сатиричність, гротескність; поєднання зображення та текстових фрагментів (авторських коментарів, пісень, висловів класиків української літератури); шаржових зображень на політичних діячів як вітчизняних, так і світових. Колосальні можливості інтернет-простору надали політичній карикатурі часів російсько-української війни (2014-2022 рр.) нових жанрових та стилістичних особливостей: поєднання мотивів творів художньої літератури і реалій сьогодення; прогностичність політичної карикатури; швидке поширення та глибокий психологічно-емоційний вплив на аудиторію.

Отже, політична карикатура періоду боротьби УПА та подій російсько-української війни (2014-2022 рр.) є цінним історичним джерелом, що об'єктивно дозволяє дослідити та осмислити різні сторони політичного,

соціально-економічного, культурного життя українського суспільства різних епох.

Список використаних джерел

1. Бойко Ю., Бойко Т. Термінологічно-понятійний словник з культурології та художньої культури. Вінниця : ПП ВЄДА, 2012. 164 с.
2. Гресько О. Міжнародна журналістика в контексті глобальних суспільних трансформацій : автореф. дис. канд. філол. наук : Київ, 2004. 12 с.
3. Зикун Н. Карикатура в українському сатиричному виданні початку ХХ ст. як різновид «креолізованого тексту». Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. 2013. Вип. 34. С. 102–106.
4. Темченко Л. Змістовні та формотворчі особливості європейської політичної карикатури. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Соціальні комунікації. 2017. Вип. 17. С. 123–128.
5. Ходаківський М.Д. До питання про постмодерністські основи збройної агресії Російської Федерації проти України, Правова держава, Вип. 26, С. 478-487.
6. Юськів Б.М., Хомич С.В. Роль медіа-пропаганди в умовах «гібридної війни», Актуальні проблеми міжнародних відносин:Збірник наукових праць, Вип.132, Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, С. 27-43.
7. Voroshilova, M. V. Political Creolized Text: Keys to read: ; Ural. State pedagogical Institute – Yekaterinburg, 2013. 194 p.
8. Волинець Г.М., Альбіновська С.Ю. Суспільні наративи у сучасній українській політичній карикатурі. Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. № 4. С.38–45.
9. Салата О.О. Карикатура як механізм інформаційно-психологічного впливу на населення в роки Другої світової війни: монографія. Львів: Ліга-Прес, 2021. 200 с.

10. Маєвський О.О. Політичний плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945 рр.: дис. канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 311 с.
11. Тихоненко О. Світові війни мовою плаката: книга-каталог виставки: Український інститут національної пам'яті. Київ, 2017. 12 с.
12. Добров П.В., Єсіп І.М., Тюльнєв Д.С. Нацистські антирадянські плакати часів Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історичні та політологічні дослідження. 2013, С. 221-229.
13. Жуков Д. Органи советской спецпропаганды в годы Второй мировой войны: Эхо войны № 3, 2008, С. 2-6.
14. Грідіна І.М. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої Світової війни: Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Українська АН, Гілея: Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. Вип.34, С. 135-144.
15. Яшан О.О. Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України: Матеріали 2-ої Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України», м. Київ, 30–31 жовтня 2006, С. 58-65.
16. Мороз П.В. Розкриття ролі карикатур в інформаційних війнах ХХ- початку ХХІ ст. засобами шкільного підручника історії: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми сучасного підручника», Київ. 2022, С. 295-299.
17. Єзерська І. Ніл Хасевич. Людина, яка створила візуальний образ УПА: Історична правда, Київ. 2011, С. 34-49.

***Р. Р. Куцик,**
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України,
Київський університет імені Бориса Грінченка*

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ОЧИМА СІЛЬСЬКОГО ХЛОПЧИНИ: ЗА СПОГАДАМИ ЄВГЕНА ПОБІГУЩОГО-РЕНА

Перша світова війна стала визначальним етапом для багатьох народів світу, в тому числі й українського. Вона змінила традиційний уклад життя та дала поштовх до нових формацій. Помітним був її вплив і на українське селянство. Останнє, змушене було не тільки прийняти нову реальність, але й адаптуватись, що потребувало зміни соціальної поведінки та ролей. В сучасних умовах повномасштабної війни Росії, коли український народ знову переживає буремні часи воєнних потрясінь, представлена нами проблема набирає особливо актуального характеру.

У пропонованій розвідці, ми спробуємо поглянути на події Першої світової війни очима сільського хлопчини. Зауважимо, що в сучасній історіографії питання суспільної свідомості українського селянства в роки воєнних потрясінь є малодослідженим. Існують лише поодинокі праці, які торкаються цієї проблематики. Серед наявних, актуальними є напрацювання наступних дослідників: А. Заярнюка [1], В. Шевченко [2], А. Коцура [2], В. Милька [3], М. Байдак [4] та О. Михайлюка [5].

Перед тим, як перейти до викладу основного матеріалу, відзначимо кілька фактів з біографії постаті, спогади якої представлені у дослідженні. Побігущий-Рен Євген Павлович є доволі відомою особистістю в історії України. Насамперед його знають як командира куреня легіону «Роланд» та полковника дивізії «Галичина», що діяли у складі німецької армії в роки Другої світової війни. Ретельним вивченням цієї постаті займається український історик Іван Монолатій. У 2021 р. вийшла його монографія, яка розкриває життєвий шлях Є. Побігущого [7]. Ще одним напрацюванням автора стала робота «П'ять зшитків Євгенових», яка являє собою збіркою спогадів, упорядкованих та поданих у формі щоденникових записів [8]. Саме

ця книга є актуальною для нас, оскільки в ній розкрито перші 25 років життя Є. Побігущого, що хронологічно збігається з подіями Першої світової війни.

Є. Побігущий-Рен народився 15 листопада 1901 р. в селі Постоливіка Гусятинського району на Тернопільщині в родині українських вчителів. У 1906 р. сім'я переїхала з Поділля на Покуття та зупинилася на постійне місце проживання в селі Воскресінці, що було зумовлено призначенням батька директором місцевої двокласної народної школи. У 1913 р., здавши успішно вступні іспити, Є. Побігущий поступає на навчання до гімназії в м. Коломиї [8, с. 13–17]. На момент початку Першої світової війни молодому хлопцю було 13 років. Відтак, події пов'язані з воєнним часом досить добре закарбувалися в його пам'яті.

Перше, що згадує Є. Побігущий-Рен у своїх спогадах з історії Великої війни є вбивство 28 червня 1914 р. ерцгерцога Австрії Франца Фердинанда. На його думку, ця подія була очікуваною і винні були у цьому самі австрійці. Подібна новина не дуже вразила молодого хлопця. Куди більше він переживав за те, що через відсутність коштів не зміг взяти участі у великому здвигу «Сколів» та «Січей», який проходив у Львові в той самий день, коли відбулося вбивство австрійського престолонаслідника [8, с. 17]. Така ситуація, є наглядним прикладом того, наскільки важливу роль у формуванні суспільної свідомості тогочасної української молоді відігравали патріотично-спортивні товариства.

Справжнє усвідомлення наближення воєнної катастрофи почало відчуватися у суспільстві лише ближче до серпня місяця, коли повсюди поширювалися чутки, що війна між Австрією та Росією є неминучою: «Заноситься на війну між нашим цісарем та російським царем. Усі про це говорять. Вдома, на вулиці, у церкві» [8, с. 18].

Згадуючи перші дні війни, Є. Побігущий звертає свою увагу й на утворення Головної Української Ради та Українських Січових Стрільців. Обидві структури активно розповсюджували відозви із закликом до «кожного свідомого і здорового українця сповнити свій обов'язок до

визволення України з російської неволі». Спочатку, здавалося що ці слова знайшли широкий відгук серед сільської молоді Воскресінців, але на ділі все було іншому. Як зауважує Є. Побігущий, одних не пускали батьки, інші хотіли вчитися, а комусь взагалі було байдуже. Зі всіх «бажаючих» знайшлося лише аж двоє добровольців. Така ситуація, звісно ж викликала розчарування у молодого хлопчини, який досить «романтично» дивився на прийдешні події. Є. Побігущий був впевнений, що якби їм, 12–13 річним, дозволили вступити до війська, то вони б «показали всім на що варті!» [8, с. 19]. Зауважимо, що подібний максималізм та беззаперечна впевненість у власних силах, є цілком логічною реакцією дитини-підлітка на реалії воєнного часу.

У вересні 1914 р. ситуація на Південно-Західному фронті зазнала значних змін. Внаслідок активних бойових дій австрійська армія змушена була відступити. Відтак, західноукраїнські землі опинилися під російською окупацією. Зміна ситуації на фронті відбулася дуже швидко та досить неочікувано. Місцеве населення, за словами Є. Побігущого, було сильно налякане приходом російської армії. І це не дивно, адже в перші ж дні окупації в Коломиї було розбито погруддя Т. Шевченка. Крім того, серед населення ходили чутки, що російська адміністрація заздалегідь склала спеціальні списки «кого і коли треба забирати з хати і вивозити до Росії» [8, с. 19–20].

Встановлення окупаційного режиму призвело до зміни звичайного ритму життя, в тому числі й сільської молоді. У школах не розпочався новий навчальний рік. Більшість сільських дітей, які відвідували гімназію в Коломиї, сиділи в дома та помагали своїм батькам по господарству. Окрім домашніх клопотів, місцева молодь намагалася організувати собі різні форми дозвілля, які знову-таки ж були пов'язані з реаліями воєнного часу. Як згадує Є. Побігущий, сільські хлопці сформували «таємний гурток з кандидатів у пластуни». Кожного вечора, потайки вони збиралися на «батьківській леваді», де робили креслення російських патрулів, фіксували їхні бойові

точки й інколи вступали у розмову з «міліціонерами». Цікавим є те, що останні постають як «наші», тобто українці за Збруча, які також знають Т. Шевченка і, «що в них майже в кожній хаті його портрет як ікона» [8, с. 20–21]. Останній епізод є красномовним прикладом того, як вперше за довгі століття, звичайні українці з Галичини та Наддніпрянщини почали поступово «знайомитися» один з одним та поглиблювати власне розуміння щодо спільної національної ідентичності. Образ Т. Шевченка у цьому контексті відігравав роль одного із ідентифікаторів розпізнавання таких категорій як «свій» та «чужий».

Присутність російських військ в селі була менш відчутною ніж у місті. Але також траплялися випадки, коли останні приходили аби забрати якесь майно, когось заарештувати чи налякати місцевих. У місті ситуація загалом була стабільною. Вулиці мали менш-більш прибраний вигляд, в деяких кав'ярнях з дозволу російської адміністрації грала музика, а також до 9 вечора відбувалися й покази фільмів. Але навіть попри цю умовну стабільність воєнного часу, в місті панувала атмосфера страху, особливо серед тих груп суспільства як: вчителі, священники та лікарі. Кожен з них побоювався бути зарахованим до числа «активних» та вивезеним до Сибіру. До того ж, не обходилося й без такого деструктивного фактору як колабораціонізм. Деякі представники місцевого населення проросійської орієнтації (очевидно, автор спогадів мав на увазі москвофілів), шпигували на користь окупаційної адміністрації, писали доноси на своїх сусідів та публічно кричали про те, що православних людей тут переслідують. Подібні «руські патріоти» були й на селі. Вони, спеціально почали вимовляти свої імена на російський лад («Ніколай», «Онуфрій», «Катеріна» та ін.) та «голосити» про «велику Русь», «царя-батюшку» та «веру чистую, многастрадальну» [8, с. 21].

Важким етапом для сім'ї Є. Побігущого виявилася зима 1914 р. У грудні місяці, відповідно до розпоряджень виданих російською владою, у них було забрано коня. Вмовляння батька залишити тварину, а натомість взяти

кілька срібних монет не допомогли. Більше того, російські військові забрали і їх. Для селянської родини подібна реквізиція була рівноцінною справжній трагедії, адже кінь слугував головною тягловою силою, що використовувалася в українському селі для обробки землі та збору урожаю. До цього всього, слід додати й особливості емпатії дитини до тварини, яка може мати досить міцний характер. Цілком логічно припустити, що «коник Орлик», саме так його називає автор спогадів, був не просто робочою силою, а справжнім «меншим другом» для всієї сім'ї. Тому, не дивно, що цей спогад дитинства Є. Побігуший подає досить детально та емоційно. Головну провину за вчинене автор покладав на «москалів», маючи на увазі конкретно саме етнічних росіян, а не українців: «Так, москалів, не своїх з-за Збруча. Ті б так брутально не поводитися з твариною. А ці так» [8, с. 21].

Таким чином, початок Першої світової війни вплинув не тільки на свідомість дорослого населення, але й дітей. Сільські хлопчики дивилися на навколишні події з певним романтизмом та у душі підліткового максималізму, що проявлявся у власній самовпевненості та організації дозвілля, пов'язаного з «веденням спостереження» за підрозділами російської армії. Прикметним є те, що саме Перша світова війна призвела до практичного закріплення у свідомості тогочасної української галицької молоді чіткого розуміння того, хто такі «свої», а хто – «чужі». Під останніми малися на увазі «москалі», що являли собою етнічних росіян та «руськіє патріоти» – українців, що активно співпрацювали з окупаційною адміністрацією. Така різка категоризація, була зумовлена насамперед окупаційною політикою російської імперської влади, наслідки якої відчули не тільки представники місцевої національної інтелігенції, але й звичайні селянські родини: реквізиція майна та домашніх тварин була для бідних сімей справжньою трагедією у всіх значення цього слова.

Список використаних джерел

1. Zayarnyuk A. «The War Is As Usual»: World War I Letters To A Galician Village. *Ab Imperio*. 2010 №4. P. 197–224. <https://doi.org/10.1353/imp.2010.0082>
2. Zayarnyuk A. Peasant Activists Reflect on World War I: War Poems by the Ukrainian Peasant Soldiers from Habsburg Galicia. *Canadian Slavonic Papers / Revue canadienne des slavistes*. 2013. Vol. 55 (1–2). P. 71–97. <https://doi.org/10.1080/00085006.2013.11092727>
3. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914–1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український історичний журнал*. 2021. Число 6. С. 135–149.
4. Милько В. Сприйняття Великої війни населенням українських губерній (1914-1917 рр.). *Краєзнавство*. 2020. № 1–4. С. 14–23.
5. Байдак М. С. *Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 років)*: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 – Історія України / Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2017. 308 с.
6. Михайлюк О. *Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): соціокультурні трансформації*: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.01 – Історія України / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. Дніпропетровськ, 2009. 597 арк.
8. Монолатій І. *Номо Militaris Євген Побігущий-Рен. Історія українського офіцера в чотирьох арміях і трьох війнах*. Дрогобич: Посвіт, 2021. 188 с.
9. Монолатій І. *П'ять зшитків Євгенових. Молоде життя Євгена Побігущого-Рена*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2021. 128 с.

В. В. Лук'яниця,
студент III курсу ННІ міжнародних відносин,
історії та філософії,

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (ЧСВВ) УНАСЛІДОК ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Створений у 1617 р. митрополитом Йосифом (Вельямином-Рутським) за підтримки архієпископа Полоцького Йосафата (Кунцевича), чернецький Чин Святого Василя Великого (ЧСВВ) відіграв провідну роль у конституюванні унійної церкви й поширенні освіти на українських землях Речі Посполитої. Без аналізу його діяльності та занепаду після поділів Польщі важко скласти картину релігійного й політичного життя України в модерну добу.

Історію Чину викладено в кількох комплексних працях, передусім дослідженні василіанина М. Ваврика [1]; у статті В. Климова натомість зроблено її короткий нарис [4]. Чимало статей висвітлюють окремі аспекти діяльності василіан, перш за все освітню [3; 5], або періоди в існуванні ЧСВВ, зокрема його трансформацію у XVIII – XIX ст. [2; 6].

Розгляд становища ЧСВВ у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. дозволяє краще зрозуміти тогочасну релігійну й політичну ситуацію на українських землях, для чого необхідно проаналізувати мету й характер діяльності василіан, внутрішній устрій Чину та зміни в ньому, спричинені поділами Речі Посполитої, а також його занепад за умов австрійського й російського панування.

Чин Святого Василя Великого був покликаний об'єднати все греко-католицьке чернецтво в організацію за зразком єзуїтської на засадах аскетизму, сформульованих ще в IV ст. одним із Отців Церкви Василієм Великим. Призначенням його була місіонерська робота – проповідь унії як повернення до ідеалів раннього, об'єданого християнства на українських, литовських і білоруських землях Речі Посполитої. Здійснював він її через душпастирську, просвітницьку, наукову, видавничу діяльність. Осередки

василіан були в тому числі й у Каневі, Корсуні, Лисянці та Умані [4, с. 10–11].

У 1743 р. василіанські монастирі, що підпорядковувалися двом конгрегаціям – Литовській і Руській (Польській) – були об'єднані в єдиний Руський ЧСВВ на чолі з протоархімандритом, а конгрегації отримали статус провінцій, очолюваних протоігуменами. На той час існувало майже 200 монастирів, а час до першого поділу Речі Посполитої вважається «золотою добою» василіан [3, с. 110]. Вони, зокрема, першими в Україні стали видавати книги «простою» народною мовою (попри пріоритет латинської й польської) й перекладали з інших мов, розгорнули мережу богословських курсів, шкіл, семінарій, новіціатів. Практично всі унійні церковні ієрархи були вихідцями з василіан [3, с. 111; 4, с. 12].

Проте події 1772 р. розчленували Чин між трьома державами: частина його білоруських осередків опинилася у складі Російської імперії, а галицькі та холмські – Австрійської. Стрімка втрата контролю над монастирями по той бік нових кордонів змусила в 1780 р. на генеральній капітулі в Тороканах виділити, крім Литовської й Руської провінцій у Речі Посполитій, ще Білоруську провінцію в Росії та Галицьку в Австрії. Остання вже в 1782 р. згідно указу Йосифа II втратила можливість взаємодіяти з іншими, а в 1783 р. зверхність над василіанськими монастирями була передана місцевим єпископам. Подібну політику проводили й росіяни: попри декларацію Катерини II про захист уніатів, у 1785 р. Білоруська провінція була передана в управління архієпископу Іраклію (Лісовському), що теж означало розрив її зв'язків із рештою Чину [6, с. 16–18].

У Речі Посполитій, у свою чергу, ЧСВВ до 1793 р. продовжував активну діяльність, хоча внаслідок складної ситуації в державі монастирі й були обкладені значними податками. Натомість ліквідація тут у 1773 р. ордену єзуїтів означала передачу його володінь василіанам, що дозволило їм навіть розширити свій вплив, особливо на Волині [5, с. 245].

Одразу після другого поділу Речі Посполитої в 1793 р. Руська й Литовська провінції, тепер підросійські, були переведені в єпархіальне управління. Третій поділ 1795 р. приніс ліквідацію унійної Київської митрополії. Павло I, однак, дозволив зібрати генеральну капітулу, що виявилася останньою для ЧСВВ і відбулася в Тороканах у 1802 р. На ній Білоруську провінцію було ліквідовано, але антиросійські настрої василіан спонукали нового імператора Олександра I вже в 1804 р. скасувати інститут протоархімандрита [6, с. 18–19].

Якщо в Галичині ЧСВВ хоч і скнів (до 1826 р. тут залишилося всього 14 монастирів [1, с. 60]), але існував безперервно, то з воцарінням у Росії Миколи I і зростанням впливу уніатського священника Йосифа (Семашка), який прагнув об'єднання із православ'ям, було взято курс на ліквідацію унійної церкви та, відповідно, ЧСВВ. У 1827 р. було створено окрему Греко-католицьку колегію, що взялася виконувати проєкт владики Йосифа, котрий вважав необхідною передумовою для об'єднання повне нівелювання впливу василіан [2, с. 307–308].

Чин усе ще займав стійкі позиції в Царстві Польському, але Листопадове повстання 1830 – 1831 рр. дало царизму підставу для його остаточного розгрому. Василіани, часто маючи родинні зв'язки зі шляхтою та пов'язуючи своє благополуччя з Річчю Посполитою, підтримали повстанців, передусім на Волині й Поділлі, проте їхній розгром прискорив розправу з ЧСВВ [5, с. 246–247].

У наступні роки василіанські монастирі масово передавалися православним, а агітація Йосифа (Семашка) була дедалі успішнішою, що зрештою увінчалось Полоцьким собором 1839 р., коли група уніатських єпископів підписала «Акт воз'єднання» Греко-католицької церкви з Російською православною [2, с. 310].

Василіани опинилися поза законом. Ряд їхніх колишніх монастирів було перетворено на в'язниці для незгодних, а решту заслали в Курськ. У межах Російської імперії василіанські монастирі залишалися тільки на

Холмщині, але й тут вони були ліквідовані в 1864 р., а останній закрили у Варшаві в 1872 р. Відтоді ЧСВВ діяв лише в межах Галицької провінції в Австро-Угорщині [1, с. 61–62].

Отже, Чин Святого Василя Великого у XVII – XVIII ст. був ефективною й розгалуженою чернецькою організацією унійної церкви, що забезпечувала її активну місіонерську та просвітницьку діяльність у Речі Посполитій. Поділи останньої в 1772, 1793 і 1795 рр. водночас розчленували й Чин, значно ускладнивши його функціонування. Планомірні обмежувальні заходи австрійської та російської влади протягом кількох десятиліть призвели до скорочення й занепаду василіан. Проявом їхнього опору була дедалі більша латинізація і мрія про відновлення Речі Посполитої, що посилювало вороже ставлення до них православних і полегшило для царизму справу ліквідації ЧСВВ та Греко-католицької церкви в 1839 р. У підавстрійській Галичині, однак, Чин продовжував існувати, хоча й у вельми упослідженому й обмеженому форматі.

Список використаних джерел

1. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василіянського Чина XVII – XXст.: топогр.-стат. розвідка. Рим: PP Basiliani, 1979. 217 с.
2. Дацюк О. Чин святого Василя Великого Української Греко-Католицької Церкви у XIX ст. *Труди Київської духовної академії*. 2012. № 16. С. 303–323.
3. Дрогобицький І. І. Структура та культурно-освітня діяльність чину св. Василя Великого (кінець XVI – XVIII ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. Т.12. С. 108–113.
4. Климов В. Василіани в Україні: 380 років діяльності. *Українське релігієзнавство*. 1997. № 6. С. 10–15.
5. Костриця Д. Освітня діяльність Чину Святого Василя Великого на Житомирщині та причини її «згортання» (XVIII – перша половина XIX ст.) *Чуднів і край в контексті історії малих і середніх міст Волині:*

матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 600-й річниці з часу першої писемної згадки про місто Чуднів. Чуднів, 2016. С. 243–250.

6. Саламаха М. Трансформація структури Чину Святого Василя Великого в останній третині XVIII ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2015. № 7. С. 15–21.

О. М. Марченко,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії,

Центральноукраїнський державний університет

імені В. Винниченка

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І: СПРОБИ ТА НАСЛІДКИ

Павло Петрович вступив на російський престол 6 листопада 1796 року, після смерті Катерини II. Ще будучи спадкоємцем, він продумував програму своїх майбутніх дій, але на практиці став керуватися швидше особистими почуттями й поглядами, що вело до випадковості, суперечливості в прийнятті політичних рішень. Павловські перетворення були спрямовані на часткове скасування правил і порядків, які були встановлені в часи правління Катерини II. Насамперед критиці піддавалася практика фаворитизму, коли часто бездарності потрапляли на важливі державні посади, що призводило до придворної розкоші, аморальності, уповільнення урядової діяльності.

В економіці країни в той час спостерігався певний спад і кризові явища: нововведення мали косметичний характер, ніяких нових галузей господарства, промислових інновацій не спостерігалось. Збільшення надходжень до державного бюджету було результатом не стільки економічного розвитку країни, скільки внаслідок нових приєднаних територій і через зростання податків. Мали місце хронічні дефіцити,

зовнішній і внутрішній борг становив майже 200 млн руб., що втричі перевищував бюджет країни. Були недоліки в практиці адміністративного управління. Зростала кількість чиновників, особливо на місцях. Управлінський апарат працював неефективно, панувала тяганина, хабарництво, лінь, некомпетентність. Всупереч із поглядами матері складалась і зовнішньополітична орієнтація Павла: певна симпатія до Пруссії, що зміцніла особистим знайомством із Фрідріхом II та одруженні на його внучатій племінниці – вюртемберзькій принцесі Софії Доротеї, несхвалення політики Катерини II в польському питанні та ін.

Проаналізуємо трансформаційні перетворення імператора, що мали на меті створення сильної, централізованої держави, що ґрунтувалася на дотриманні законності, порядку, суворій нормативній регламентації, персональній відповідальності чиновників, на засудженні придворної розкоші, корупції і загалом нагадувала армійську організацію.

Законодавча діяльність Павла I вражала своєю інтенсивністю. У середньому виходило 42 укази на місяць, що в 5,25 раза більше, ніж за Петра I, удвічі більше, ніж у проміжок з 1725 до 1762 років і в 3,5 раза більше, ніж за Катерини II. Серед усього законодавчого матеріалу були постанови, видані під впливом моменту, які й створили міф про Павла I як про тирана та самодура. Але були й інші, у яких Павло виступав як мудрий і далекоглядний правитель, котрий піклувався про добробут держави і про справне функціонування адміністративного апарату.

У сфері адміністративного управління та міського управління діяльність імператора була досить продуманою і проводилася послідовно. Наприклад, упорядковувалася діяльність імператорської ради – законодорадчого органу, компетенція якої охоплювала міжнародні, фінансові, економічні, судові питання, проблеми управління та ін. Отже, Павло I прагнув із ради створити прообраз кабінету міністрів і підпорядкувати її собі. Реорганізації зазнавав і Сенат. При ньому були створенні нові департаменти: експедиція державних кінних заводів, колегія

навчання юнкерів (молоді дворяни від 12 років навчалися юриспруденції, діловодству, правопису, точним наукам, історії, логіці, малюванню, німецькій мові, тобто Росія потребувала грамотних чиновників), експедиція державного господарства, опікунства іноземних і сільського домоведення, яка турбувалася, зокрема, німецькими колоніями, які створювалися в районі Поволжя та Південної України. Загалом діяльність Сенату зосереджувалася на вирішенні судових справ, опублікуванні й роз'ясненні законів, розгляду справ про державну службу та ін. Розумний був і задум Павла I про кодифікацію законів (не був реалізований).

Роль колегій, як виконавчих органів влади, суттєво зменшилась, і, у зв'язку з передачею значної частини справ поточного управління Сенату та в губернські установи, більшість петровських колегій було ліквідовано.

З метою впорядкування системи місцевого управління перекроювалися губернії: одні скасовувалися, території інших ділилися між губерніями. Також були ліквідовані посади намісників, призупинене функціонування приказів громадського призначення, управи благочиння, міське станове управління було з'єднане з органами поліції, ліквідовані міські думи. Учетверо скорочувалася кількість дворян, які засідали в місцевих установах, а на їхнє місце призначалися чиновники зверху. Мірилом заслуг на зайнятті посад уважалося вже не знатне походження, минулі заслуги, скільки старанність, акуратність, відданість справі. Усе це породжувало невпевненість і відчай у багатьох дворян.

Ще більше дворянство було роздратоване скасуванням деяких пунктів «Жалуваної грамоти дворянам» від 1785 року. Наприклад, дворяни могли вже піддаватися тілесним покаранням, заборонені були губернські дворянські збори, право дворян надавати колективні скарги вищим установам, для переходу дворян із військової служби на цивільну вимагався спеціальний дозвіл Сенату та ін. Таку політику Павла I щодо дворян можна пояснити намаганням перетворити цей стан у віддане монарху шляхетство.

Павло ввів поняття «сумлінна служба» для нижніх чинів. Особа, яка без стягнень, виконувала свої повноваження впродовж 20 років, назавжди звільнялася від тілесних покарань. Монарх уперше в Європі ввів нагородження нижніх чинів відзнаками – орденами «св. Анни» та «Донат ордена св. Іоанна Єрусалимського». Для них було запроваджено відпустки по 28 днів на рік. Павло I, сам православний, узяв під заступництво Мальтійський лицарський орден, проголосив свободу віросповідання в Польщі для католиків та уніатів, дозволив будівництво храмів для старовірів по всій державі.

«Актом про престолонаступництво» від 5 квітня 1797 року встановлювався чіткий порядок передачі престолу за правом старшинства, первородства й за чоловічою лінією. У такий спосіб уперше в російській законодавчій практиці письмова норма ставилася вище волі самодержця.

Неоднозначною була політика імператора щодо селян. З одного боку, продовжувалася політика закріпачення селян як поміщиками, так і заводчиками з купецького стану (повернена практика Петра I). З іншого боку, селяни отримали певні права (їм дозволили присягати новому імператору), було частково полегшене їхнє становище: заборонено продавати дворових і кріпаків без землі, розділяти сім'ї під час продажу, встановлювалася панщина не більш як три дні на тиждень, із селян і міщан була знята недоїмка з подушного збору, державні селяни могли записуватись у купецтво й міщанство, скасовувався рекрутський набір, селяни отримали можливість створювати в місті лавки для торгівлі їжею, вони могли подавати скарги на утиски поміщиків та управителів, а губернаторам наказувалося наглядати за ставленням поміщиків до селян.

Навколо імператора практично не було однодумців і дієздатних виконавців, які могли б щиро зрозуміти, прийняти й реалізувати його ідеї перетворень. Біда Павла полягала в тому, що він через свій характер не зміг налагодити прийнятних відносин із наближеними й зі своїм сином Олександром. Реформаторська діяльність Павла якщо й не була чітко продумана, то, у

всякому разі, не диктувалася примхою. У царя були цілком визначені цілі та засоби їхнього досягнення, відчутна була логіка модернізації. Реформи проводилися за тими ж методам, згідно з якими діяв у свій час Петро I: надмірна регламентація, опора на силові методи, неповага до особистості. Самодержавна влада Павла I виступала інструментом реформування, хоча нововведення часто проводилися хаотично.

*Ю. П. Присяжнюк,
професор кафедри історії України,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

МОСКОВІЯ (РОСІЯ) ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА: МЕНТАЛЬНІ АСПЕКТИ ДЕРЖАВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Війна росії проти України посилила глобальний інтерес до обох країн. Але якщо з Україною світ ніби поглибив знайомство, то росію лише спробував зрозуміти як таку. Завдання краще знати ворога стоїть і перед українцями, на чому наголошують історики В. Денисенко, О. Удод, В. В'ятрович.

Під «ментальними аспектами» ми розуміємо спосіб сприйняття, тлумачення, мотивації дій (бездіяльності) людей певної спільноти, що виражається в її соціокультурних феноменах, насамперед політичній культурі.

Спрямування пізнавально-інтерпретаційного фокусу на ментальні аспекти такого складного процесу як історична трансформація державності потребує критичного осмислення всього наявного історіографічного доробку. Передусім тих положень / висновків, у яких автори продемонстрували більше відданості політичній кон'юктурі, а не сциентичним засадам. Скажімо, поширена в російських наукових, публіцистичних та дидактичних наративах теза, що московити «чинили опір нововведенням (Петра I. – Ю. П.), бо ті суперечили їхнім віковичним звичаям», видається нам не надто переконливою у своїй категоричності. І зовсім не тому, що цар

запроваджував новинки «з великою строгістю», виявляв жорстокість до своїх підданих. Радше навпаки: монарх-реформатор поведився суворо й владно якраз тому, що інакше він нічого не досягнув би, і лише примусом міг розраховувати на бодай якийсь успіх [1, с. 121]. Цікавішим є інше питання: якою мірою пертурбації в державі (государстві), що сприяли її зміцненню, були справді унікальними й водночас універсальними, а головне – історично результативними? Знайти на нього відповідь є метою пропонованої розвідки.

Ще кілька уточнень. По-перше, термін «росіяни» ми вживаємо для означення спільноти, яку до відомої історичної модифікації середньовічні європейські книжники називали «московитами». По-друге, свідомо обираємо період історії (епоху Просвітництва) в кілька поколінь, а опосередковано й більше, бо лише такі хронологічні межі дають можливість простежити й оцінити суспільні зміни, що взаємопов'язані з «несвідомим соціумом» (менталітетом) [2, обкл.]. «Довгу» хронологію авторського задуму спробуємо, бодай почасти, компенсувати вузькістю аналізу самої проблеми. По-третє, під реформами розуміємо корінні зміни усталених порядків, у яких провідна роль належала як ідеології (чомусь спланованому та реалізованому), так і «внутрішній достовірності», зокрема й стихійному («бунтівному»). Це коли люди керувалися тим, що історично сформувалося в глибинах їхнього екзистенціального, тобто, кажучи мовою психологів, «знаннями, котрі існували до того, як з'являлася свідомість» [2, с. 334].

Впадає у вічі, що в другій половині XVII ст. московити намагалися порівняно більше комунікувати з Заходом. Ця інтенсифікація зносин була своєрідною предтечею «докорінних» реформ, що, своєю чергою, мали зміцнити государство («вотчину государя»). Зусилля, спрямовані на те, аби «щось перейняти, багато чому навчитися в чужинців», ставали популярними [1, с. 111]. Особливо помітно ця «мода» простежувалася якраз у сфері влади государя. Відомо, що один із наближених до царя Олексія боярин Ордин Нащокін був освіченою людиною (знав латинську й німецьку мови), отримував закордонну пошту та рукописні газети, сприяв розвитку

зовнішньої торгівлі, пропонував будувати військовий флот. При цьому всі його починання мали помітну особливість – вони не підважували самодержавство, а навпаки, сприяли його збереженню й посиленню, зокрема й у царині територіальної експансії.

Щодо власне характеру влади государя (відтак і державного ладу як такого), то з Заходом московити йшли на компроміс хіба що до певних меж. Це добре було помітно в настроях тогочасних аристократів, високопосадовців, церковних ієрархів, негоціантів (підприємців)). І тут буває складно визначити, чим ці погляди були спричинені передусім – почуттям якогось із різновидів патріотизму, приватним інтересом, особистими симпатіями чи, можливо, уже тоді існуючим прагненням конструювати «відсталу на десять сторіч» Східну Європу (росію), що пробуджувалося в багатьох європейців епохи Просвітництва [3, с. 31]? Зрозуміло інше, щоразу ці контакти треба було обов'язково узгоджувати з «царем-батюшкою», аби не «уславитися лиходієм («вором») і зрадником» [1, с. 111]. Такий алгоритм позиціонування служилих государю (державних) мужів росії зберігатиметься й надалі.

Коли наставав час для реформування, то відбувалося воно порівняно швидко, хоча й вносило відому напругу в середовище еліт, бентежило народні маси, насторожувало сусідів. Так, за царювання Петра I, після його тривалого навчання в європейських країнах, «перетворення пішли одні за іншими» [1, с. 120]. Проте їхні масштаби та інтенсивність мали певні внутрішні запобіжники. Цар діяв рішуче, але лише в тих питаннях, що не торкалися самого пієтету його влади. Він наказав усім, крім духовенства й селян, голити бороди, замість ферязів, охабнів носити коротке вбрання. Усе, нібито, виглядало на європейський взірець, але насправді запозичення були обмеженими. Петра I та Катерину II назвуть «Великими» не за реформи, а за щось інше, власне те, що його можна кваліфікувати як сокровенне («демонічно-загадкове») [2, 267].

Відомо, що і симпатичні нововведення Петра I (скажімо, М. Ломоносов, який писав «він Бог твій, Бог твій був, росія»), і «норовливий, нерозуміючий його народ» визнавали – цар здійснив радикальний переворот, запровадив чимало новинок у різних сферах життя [4, с. 231]. Під «новим» часто розуміли рекрутську регулярну армію, «андріївський» флот, контакти з європейськими державами, освіту, науку, техніку, почасти зовнішність людей та ін., але – не європейські манери поведінки, загальний спосіб сприйняття світу, усевладдя августійшої особи. А саме вони лишалися ключовими умовами збереження та подальшого поступу московії як самобутньої вотчини государя. Якраз у ранньомодерний період історії специфіка розвитку цієї країни виявилася пов'язаною з імперським характером державного ладу. Кажучи більш конкретно про феномен появи імперського статусу (1721), то тут прихильники нововведення «порозумілися» з ненависниками, але в царині підсвідомого (що завжди прагне до гармонії).

Отже, на ментальному рівні трансформації росіян епохи Просвітництва, яких ще в XVII ст. європейці знали як «вкрай грубий і варварський народ московитів», а сучасна гуманітаристика тлумачить як «людей фантастичних проєктів, нездійснених революційних утопій та радикальних зламів свідомості», європеїзація торкнеться лише поверхово. В умовах зростання впливу Заходу власне цим варто пояснювати «невгамовне прагнення» зберігати й зміцнювати самодержавство. І вже в такому симбіозі Просвітництво наново відкрило російське государство, «прив'язало його репутацію... до Східної Європи», визначило ставлення до нього як до держави [3, 38]. У певних сенсах Петро I та Катерина II модернізували московію, проте новий імперський статус консервував її самобутність. За формою вона (росія) тепер більше нагадувала європейську державницьку традицію, але на ментальному рівні ще більше стверджувала свою природну не-європейську сутність.

Список використаних джерел

1. Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения: элементарный курс / сост. М. Острогорский. 29-е изд. Петроград: Тип-я Тренке и Фюсно, 1917. 176 с.
2. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
3. Вулф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ: Критика, 2009. 592 с.
4. Энциклопедия российской монархии / под ред. В. Бутромеева. Екатеринбург: У-Фактория, 2002. 275 с.

*О. М. Скрипник,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ІНІЦІАТИВІ ЄС – ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА СУСІДСТВА

Двосторонні відносини Україна – ЄС розпочалися у 1994 р. підписанням Угоди про партнерство та співробітництво терміном на 10 років. Дана Угода набрала чинності в 1998 р. Пізніше, у 2002 р., був проголошений курс України на євроінтеграцію, що знайшло підтвердження у Посланні Президента України Верховній Раді України «Європейський вибір. Концептуальні основи стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 рр.» [1]. Проте, активнішою стала співпраця з Європейським Союзом після запровадження у 2004 р. Європейської політики сусідства (ЄПС) до якої була включена і Україна.

«Помаранчева революція», яка відбулася наприкінці 2004 року дала ще більший поштовх до співпраці з ЄС. Адже дану подію слід оцінювати як

демократичний прорив, тому що засоби масової інформації позбулися тиску з боку уряду, а суспільство зазнало відчутних результатів громадської активності [2, с. 191].

Щодо країн ЄС, то вони по різному оцінювали події в Україні. Однак, беззаперечним є той факт, що в той час відбулося безпрецедентне зростання інтересу до України з боку світової спільноти в цілому та ЄС зокрема. Високі посадовці Євросоюзу особисто взяли участь у врегулюванні складної політичної ситуації. Знову ж таки, по-різному можна оцінювати значимість їхнього внеску, хоча робили вони це системно і навіть самовіддано. Україна на деякий час посіла провідне місце у їхньому напруженому та щільному графіку візитів та зустрічей. Така увага була не випадковою. Насамперед тому, що в ЄС завжди з інтересом ставилися до заяв Києва про бажання інтегруватися до Євросоюзу [3, с. 4].

У 2005 р. президент В. Ющенко офіційно підкреслив, що Україна не відчуває себе адресатом ЄПС у тій формі, в якій вона була запропонована в 2003 р. [2, с. 191], але не зважаючи на це, 21 лютого 2005 р. було підписано План дій Україна – ЄС, який став інструментом реалізації ЄПС і визначив пріоритетні сфери двосторонньої співпраці. Серед них: подальше зміцнення стабільності та ефективності інститутів, що гарантують демократію та верховенство закону, забезпечення демократичних виборів, свободи ЗМІ та свободи слова.

Уже наприкінці 2005 р. зарубіжні аналітики та експерти фіксували в Україні значний прогрес у чотирьох сферах: виборчому процесі, незалежних ЗМІ, громадянському суспільстві та правовій системі, що сприяло поглибленню відносин із Євросоюзом [4, с. 47].

Таким чином, проглядався взаємозв'язок між розвитком демократії в Україні та прискоренням процесу європейської інтеграції України. Проте після такого сильного проєвропейського старту до демократії у 2005 р. в подальшому цей рух в Україні, на жаль, не відзначився стрімкістю.

У 2006 р. Україна була включена до регіональних програм які розроблялися в рамках ЄПС. Також в 2006 р. Єврокомісія запропонувала Україні нові розширені договори, які включали переговори про зону вільної торгівлі з метою зміцнення економічної інтеграції між Україною та ЄС.

Проте, деякі аналітики ще тоді стверджували, що Україні не слід більше брати участь в ЄПС, в першу чергу тому, що більшість членів ініціативи не знаходяться на географічній території Європи. Ще однією причиною того, щоб Україна вийшла з ЄПС було те, що дана політика не розглядала можливості включення країн-ЄПС до Європейського Союзу.

За словами Європейського комісара із зовнішніх відносин і європейської політики сусідства Беніти Ферреро-Вальднер, «ЄПС не є політикою розширення. Вона не закриває дверей європейським країнам, які в майбутньому можуть побажати стати членами ЄС, але вона також не передбачає і конкретну перспективу вступу» [5, с. 11]. Європейський Союз, на той час, не мав наміру розширюватися за рахунок сусідніх країн, проте політика ЄПС стимулювала сусідні з ЄС країни до змін в економіці, державному управлінні, торгівлі та в інших сферах, адже практичні вигоди перспективного членства в ЄС були доведені успішним переходом Польщі, Балтійських країн та інших нових членів ЄС.

Слід окремо наголосити, що ЄПС не влаштовувала Україну, адже, поза сумнівом, Україну не можна назвати сусідом Європи, бо вона, власне, є частиною Європи. Україна зробила багато значних кроків на шляху європейської інтеграції і для продовження цього процесу єдиних рамок ЄПС було вже недостатньо. Тому гостро постала необхідність виокремлення південного і східного напрямків ЄПС. Східний напрямок мав визначити європейську ідентичність східних партнерів, сформувати двосторонні відносини та багатостороннє співробітництво, які б відрізнялися від південного напрямку ЄПС і враховували особливості Східної Європи та Південного Кавказу [5, с.12].

Таким чином, Європейська політика сусідства, яка була започаткована 2004 р. Європейським Союзом у зв'язку з безпрецедентно великим розширенням для налагодження нового рівня відносин з країнами – новими сусідами ЄС та уникнення утворення ліній розподілу в Європі, включила до свого складу східний та південний вимір зовнішньої політики ЄС. Враховуючи, що така ситуація не зовсім влаштовувала Україну з огляду на її прагнення вступу до ЄС, Україна неодноразово зверталася до ЄС з пропозицією започаткувати диференційований підхід до різних країн-учасниць ЄПС з урахуванням особливостей їхніх прагнень і вже зроблених спільних кроків у двосторонніх відносинах. Саме тому у 2008 р. з'являється нова інтеграційна програма – Програма Східного партнерства.

Список використаних джерел

1. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. 478 с.
2. Красівський О. Україна в контексті східного виміру політики ЄС. *Наукові записки 2012. Спеціальний випуск*. Київ, 2012. С. 187-204.
3. Веселовський А. І. Відносини Україна – ЄС: частина майбутнього, що минула. *International Review. Відносини Україна – ЄС: у вимірі року*. 2007. №4. С. 4-14.
4. Декларація Європейської Ради Східне партнерство (19-20 березня 2009 р.). *Додаткові можливості Східного партнерства для європейської інтеграції України і східних партнерів*: матеріали міжнародної конференції. К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. С. 20-21.
5. Східне партнерство ЄС: додаткові можливості для євроінтеграції України / [І.Ф.Газізуллін, М.М.Гончар, О.В.Коломієць [та ін.]; за ред. В.Мартинюка; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К.: Агентство «Україна», 2009. 84 с.

*О. В. Сухушина,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРАГНЕННЯ ПІВНІЧНОЇ МАКЕДОНІЇ І ПОЗИЦІЯ БОЛГАРІЇ

Болгарія була першою країною, котра визнала незалежність Македонії в січні 1992 р., попри те, що болгарські і македонські погляди на спільну історію і македонську мову значно відрізнялися. В післявоєнній Болгарії македонська мова спочатку була визнана мовою меншин, а потім діалектом, чи регіональною формою болгарської мови. Македонців болгари вважають підгрупою болгарської нації, а македонську націю «штучною». В болгарському суспільстві поширена точка зору, що слов'янське населення Північної Македонії історично болгарське і мова у нього болгарська. Ідентифікація цього населення як македонців стала результатом політики комуністичної Югославії, коли комуністичний режим Й. Б. Тіто «перетворив» болгар на македонців для «розриву зв'язків» між населенням тодішньої Союзної Республіки Македонія та Болгарією. Різні точки зору сторін існують щодо ідентифікації історичних визначних особистостей і подій спільної середньовічної історії та від часів Османської імперії до Другої світової війни [1, с. 30; 2]. Однак, у 1999 р. Колишня Югославська Республіка Македонія (КЮРМ – так називалась в 1993–2019 рр. визнана ООН Македонія) і Болгарія підписали Спільну декларацію мовами двох країн, що свідчило про взаєморозуміння відносно ідентичності македонської нації і мови.

Національну стратегію європейської інтеграції уряд Македонії прийняв у вересні 2004 р. [1, с. 33] і статус кандидата на вступ до Євросоюзу Македонія отримала в грудні 2005 року. Основні вимоги до країни-кандидата

в той час були наступними: наявність стабільних демократичних інститутів, дотримання принципів верховенства права, прав людини та національних меншин, досягнення стабільності ринкової економіки та її конкурентної спроможності. Однак, розпочати переговорний процес про вступ Македонії до ЄС не вдалось із-за суперечок і можливого вето сусідньої Греції із-за використання назви «Македонія» [3, с. 215–216]. Північна частина Греції має аналогічну назву, що викликало зрозумілі побоювання греків. Македонія прагнула відстояти назву країни та мови, але і бажала продовжувати євроінтеграцію. 2018 р. Греція та Македонія підписали Преспанську угоду, котра визнавала офіційною мовою Македонії, яку використовують громадяни країни – македонську, а також зобов'язала країну змінити свою назву [4, с. 73]. В липні 2019 р. Македонія офіційно прийняла назву Республіка Північна Македонія (РПМ) і уряд почав Національну програму переговорів про вступ в Євросоюз.

В 2009 р. Болгарія зазначила, що для просування європейської інтеграції Македонії необхідно здійснити зміни. Болгарське керівництво вважало, що Македонія заперечує спільні етнічні і мовні коріння з болгарами і необґрунтовано заявляє про існування македонської меншості в Болгарії. Для вирішення цих проблем Болгарія запропонувала підписати Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво, котрий і був підписаний у серпні 2017 року. На його основі в 2018 р. була створена Спільна експертна комісія з історико-освітніх питань задля їх визначення та обговорення. Нажаль робота комісії була малоефективною. Обидві сторони продовжували звинувачувати одна одну в політизації історико-освітніх тем [1, с. 30].

Європейський Союз взяв активну участь у вирішенні непорозуміння між країнами. У жовтні 2019 р. Болгарія за участю Ради Євросоюзу прийняла Рамкову позицію, де визначила умови для РПМ з питання її переговорів з Євросоюзом. Вони виходили з Договору 2017 р. між двома країнами, охоплювали питання мови і умови недопущення антиболгарської ідеології з боку Македонії [4, с. 74].

На початку 2020 р. Єврокомісія відзначила зосередженість РПМ на втіленні реформ й приведенні законів у відповідність зі стандартами ЄС. У березні 2020 р. Республіка Північна Македонія, разом з Албанією, здобула право розпочати переговори про вступ до Євросоюзу, окрім того вона стала 30-им членом Північноатлантичного альянсу (НАТО).

Однак, розпочати переговори у листопаді 2020 р. завадило вето Болгарії. Свою позицію Софія виклала у «Пояснювальному меморандумі про відносини між Республікою Болгарія та Республікою Північна Македонія у контексті процесу ЄС із розширення, асоціації та стабілізації». Документ був розісланий двадцяти шістьом столицям Євросоюзу. Болгарське керівництво зробило спробу за свою згоду на переговори подати болгарське трактування спільної середньовічної болгарсько-македонської історії. Болгари наполягали не вважати царя Першого Болгарського царства Самуїла вихідцем із македонців, попри те, що столицею цього царства було македонське місто Охрид. Болгарська сторона звинувачувала РПМ в дискримінації болгарської меншості. Найбільш вразливими були декілька інших вимог Болгарії. Софія вимагала записати в конституцію Північної Македонії положення, що болгари є націєутворюючим етносом країни; в документах Євросоюзу пропонувалося використовувати не назву македонська мова, а назву «офіційна мова північної Македонії» [2; 5] Болгарське керівництво вирішило, що прийшов час, коли можна одним сучасним рішенням вирішити спірні історичні питання.

На вирішення питання болгарського вето впливала нестабільна внутрішня ситуація в кожній країні. У Болгарії протягом 2021 р. тричі обирали парламент, у Північній Македонії внаслідок політичної кризи у відставку пішов прем'єр-міністр і був сформований новий уряд [6].

Політика Євросоюзу була спрямована на те, щоб змусити сторони до пошуку компромісу. Претензії Болгарії до РПМ не кореспондувалися зі стандартними вимогами до країн-кандидатів. Європейська комісія бачила в цьому прецедент, який може негативно вплинути на наступне розширення

Євросоюзу і поставити перед кандидатами в члени Союзу питання: як зберегти національну ідентичність і одночасно стати членом великої європейської родини.

Президент Франції Е. Макрон під час головування країни в Раді Євросоюзу запропонував низку пропозицій для вирішення цієї проблеми. Французький план передбачав дозвіл Софії для Скоп'є розпочати переговори з Євросоюзом про членство за певних умов. Зокрема Північній Македонії пропонувалося внести зміни до Конституції країни із зазначенням болгарської меншини в Північній Македонії і визнати болгар націєутворюючим етносом. Від Болгарії не вимагали визнання македонської мови [7].

24 червня 2022 р. Національна Асамблея Болгарії прийняла резолюцію про зняття вето на інтеграцію РПМ до Євросоюзу за умовами французького плану. Позиція македонського суспільства була неоднозначною. Президент РПМ Стево Пендаровський заявляв, якщо ціною членства в ЄС є відмова від рідної македонської мови і національності македонець – такий ЄС македонцям не потрібен. Прем'єр-міністр РПМ Дімітар Ковачевські вважав, що болгарська резолюція є неприйнятною для його країни. Пересічні громадяни РПМ активно протестували проти загрози македонській мові та ідентичності. Однак, 16 липня 2022 р. після тривалого обговорення парламент РПМ прийняв пропозиції Франції. Наступного дня був підписаний другий двосторонній протокол Договору 2017 р., котрий є частиною переговорної програми РПМ відносно членства в Євросоюзі і містить низку заходів та терміни їх виконання щодо вирішення історичних суперечок, навчальних програм з історії, мови та культури. 18 липня ЄС схвалив рішення про початок переговорів з РПМ [4, с.75–77].

Від офіційного відкриття 19 липня 2022 р. в Брюсселі переговорів між РПМ і Євросоюзом за участі болгарських і македонських посадових осіб по січень 2023 р. відносини між країнами були відносно спокійними. Однак, незгодженість низки історичних трактувань на сьогодні залишається. Так

болгарський депутат Європарламенту Ангел Джамбаски дозволив заяву, що «Македонія – болгарська», а в РПМ широко була відсвяткована 151-річниця з дня народження спільної історичної постаті, керівника Таємної македонсько-одринської революційної організації Гоце Делчева. Провокаційний напад на болгарина Х. Пендикова в м. Охрид (Північна Македонія), котрий отримав важку травму голови, призвів до загострення відносин. У січні 2023 р. з Македонії був відкликаний болгарський посол і навіть міністр закордонних справ Болгарії Ніколай Мілков припускав можливість болгарського нового вето на євроінтеграційні переговори Македонії [8; 9].

РПМ рішуче просувається в євроінтеграційному напрямку. 17 березня 2023 р. в Скоп'є було проведено шістнадцяте засідання Ради ЄС – Північна Македонія в межах Угоди про стабілізацію і асоціацію. Високі представники Євросоюзу, учасники засідання, відзначили просування РПМ уперед в переговорах про вступ в ЄС на основі стійкового прогресу реформ і підтвердили зобов'язання ЄС продовжувати підтримувати Північну Македонію в її прагненні до вступу в ЄС [10]. РПМ живе очікуванням важливих подій – прийняття поправок до Конституції, котре заплановано Євросоюзом на листопад 2023 р., хоча в македонському суспільстві не має на сьогодні консенсусу з цього питання [11].

Нова геополітична реальність – агресивна війна росії проти України – робить важливою співпрацю РПМ і ЄС з зовнішньополітичних питань. ЄС схвалює Північну Македонію за її цілковиту і послідовну відповідність загальній зовнішній політиці і політиці безпеки Євросоюзу [10]. Водночас у македонського керівництва є стурбованість даними про зацікавленість росії в підтримці перманентного конфлікту в регіоні [9; 12].

Непростий, тривалий, але впевнений євроінтеграційний курс Республіки Північної Македонії має перспективу приєднання до Євросоюзу в 2030 році. Вважається це той час, коли будуть вирішені спірні з Болгарією історико-лінгвістичні питання і конфлікт буде врегульований. Питання македонської мови та ідентичності не повинні порушуватися.

Список використаних джерел

1. Скрипник О. Євроінтеграція Республіки Північна Македонія: здобутки, проблеми та перспективи. Європейські історичні студії. 2022. № 21. С. 28–40.
1. URL:<https://drive.google.com/file/d/1MqG79xBX7zhe9GynifPKn1SNjFHHNCIAy/view>
2. Іщенко Н. Євроінтеграція в обмін на ідентичність: куди веде конфлікт болгар та македонців. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/04/1/7121597/>
3. Майстренко Ю.І., Велика О. В. Євроінтеграційна політика країн Західних Балкан (на прикладі Республіки Північна Македонія). Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4, ч. 2. С.213–218. URL: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.33>
4. Кравченко Д. Європейська інтеграція Північній Македонії: виклики XXI ст. Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI. 2022. № 4. С.72–79. URL:<file:///Users/mac/Downloads/64-Article%20Text-50-1-10-20221010.pdf>
5. Георгієвський Б. За що Болгарія блокує Північній Македонії вступ до ЄС. URL: <https://www.dw.com/uk/superechka-na-balkanakh-za-shcho-bolhariia-blokuie-pivnichnii-makedonii-vstup-do-yes/a-55029922>
6. Дячук В. Північна Македонія відновлює рух до ЄС: чим довелося пожертвувати Скоп'є. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/is-a-breakthrough-coming-between-bulgaria-and-north-macedonia/>
7. Франція запропонувала Болгарії механізм вирішення суперечки з Північною Македонією. URL:<https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/19/7141589/>
8. Болгарія відкликала посла у Північній Македонії, заявивши про ескалацію злочинів на ґрунті ненависті. URL:<https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/23/7154660/>
9. Тумановска М. Османи – На Русија и одговара да ги држи конфликтите на Балканот. URL: <https://www.slobodnaevropa.mk/a>

10. Съвет за стабилизиране и асоцииране ЕС – Северна Македония, 17 март 2023 г. URL:<https://www.consilium.europa.eu/bg/meetings/international-ministerial-meetings/2023/03/17/>

11. Лимински: Силно верувам во ЕУ-членство на Северна Македонија. URL: <https://www.dw.com/mk/liminski-kriticna-godina-za-evropskata-integracija-na-s-makedonija/a-65069270>

12. Кобзар Ю. Болгарія посварилась з Північною Македонією: без Росії не обійшлося. URL: <https://www.unian.ua/world/rosiya-zacikavlena-v-konflikti-na-balkanah-pivnichna-makedoniya-12126324.html>

*І. О. Федорів,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

УКРАЇНСЬКО-ЯПОНСЬКІ ВІДНОСИНИ У НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ

Пріоритети зовнішньої політики України переважно були зосереджені на відносинах із країнами власного євроатлантичного регіону. Побудова стосунків із країнами інших макрорегіонів Євразії – завжди була викликом. Прикладом цього є українсько-японські відносини періоду незалежності України. Практика візитів Президентів України до Японії демонструє, що звичним було здійснення офіційного візиту на початку каденції з метою надати імпульсу відносинам із подальшим його згасанням до обрання нового очільника [1]. Проте на сьогоднішній день ситуація змінилася. Японія для України є одним із ключових союзників. Власне Україна наблизилась до союзницького рівня відносин з Японією. Враховуючи вагу цієї країни на міжнародній арені, у світі та в Азії, це особливо важливо, до того ж Японія є однією з потужних країн G7.

21 березня 2023 р. Президент України В. Зеленський та Прем'єр-міністр Японії Ф. Кішіда підписали спільну заяву про особливе глобальне партнерство між країнами, котра передбачає співпрацю в політичній, оборонній, фінансово-економічній сферах [2]. Передусім дана заява відображає спільне ставлення обох країн до безпекових ризиків у світі, що з'явилися останнім часом. Російська агресія створює загрозу миру не лише в Європі, а й в Індо-Тихоокеанському регіоні [3].

Інший важливий пункт заяви – це те, що Україну та Японію поєднують спільні цінності: свобода, демократія, верховенство права, повага до міжнародного права та прав людини; спільні безпекові виклики (в Україні такі загрози походять з боку РФ, в Японії – переважно з КНР) та спільний безпековий союзник номер один – США. Ф. Кішіда підтримав українську формулу миру, посилення санкцій проти країни-агресора, засудив ядерні погрози Росії і пообіцяв сприяти єдності G7 у допомозі Україні [3]. Таким чином, дана заява демонструє спільне бачення міжнародної ситуації у світі.

Важливо, що політика уряду Ф. Кішіди має високу підтримку японського населення. Згідно з опитуванням Kyodo News, у березні 2022 р. майже 86 % японців підтримали запровадження санкцій проти Росії, 75 % висловили занепокоєння, що російський напад призведе до спроби Китаю захопити Тайвань та спірні з Японією острови Сенкаку, 91 % висловилися за прийняття біженців з України [4].

Цій заяві передував, підписаний між обома країнами, ще один важливий документ. Під час візиту української урядової делегації до Японії 11–12 жовтня 2022 р., представники міністерств оборони обох країн підписали меморандум щодо співробітництва та обмінів у сфері оборони. Відтак, Україна стала першою державою східноєвропейського регіону, з якою Японія підписала подібний документ. Це якісно новий крок для розвитку оборонно-безпекової співпраці між нашими країнами [5]. Напередодні візиту, В. Зеленський підписав указ про визнання окупації Росією Курильських островів (т. зв. Північних територій) [6]. Цим Україна

юридично підтвердила свою повагу до суверенітету і територіальної цілісності Японії, що безумовно сприятиме поглибленню співпраці між країнами у політико-безпековій сфері.

Окрім того, за час повномасштабної війни Японія стала другим після США фінансовим донором України з обсягом у 7,1 млрд дол. [3].

Зазначимо, що певною мірою «глобальне партнерство» між Україною та Японією триває з січня 2011 р., після підписаної у Токіо заяви В. Януковичем та Наото Каном (прем'єр-міністром Японії). Тоді українська влада хотіла залучити японські інвестиції під обіцяні реформи, котрі так і не проводилися [3].

Зовнішньополітичний курс Японії, спрямований на чітке власне бачення світових проблем, на здійснення рішучих кроків зі зміцнення авторитету Японії в світі, як суперсили, хоч і м'якої, активно впроваджується в країні з часів колишнього прем'єр-міністра-«глобаліста» – Сіндзо Абе (у червні 2015 р. він був з офіційним візитом й в Україні). Завдяки лідерству С. Абе ЄС і Японія уклали дві вкрай важливі угоди – про економічне партнерство і стратегічне партнерство [7, с. 233]. Сторони підписали спільний документ щодо заходів зі створення т. зв. «каналів зв'язку» між Європою та Азією. Для Японії ця ініціатива стала важливим елементом стратегії вільного і відкритого Індо-Тихоокеанського простору. Вона безпосередньо стосується і України, оскільки реалізувати проекти «зв'язку» планується насамперед у країнах Східного партнерства [7, с. 234]. Звичайно, що Японія хоче подбати про баланс власних інтересів, диверсифікувати торговельно-економічні зв'язки, щоб зменшити свою залежність від КНР. Причиною активізації відносин стала також агресія росії проти України у 2014 р. і принципова позиція Японії з цього приводу, а також укладення угод про вільну торгівлю між Молдовою, Грузією, Україною та ЄС [7, с. 235].

Зазначимо, що ще у 2006 р. міністр закордонних справ Японії – Таро Асо ініціював зовнішньополітичну концепцію «Арки дуги і процвітання», котра окреслювала бачення взаємовідносин з державами Центральної Європи

і Причорномор'я. Такий крок був важливим, щоб подивитися на колишню територію російського впливу очима Японії, водночас заявивши про інтереси країни у цьому регіоні [7, с. 236].

Приєднання Японії у лютому 2022 р. до глобальної коаліції держав із засудження російської агресії було надзвичайно важливим, адже в азійському регіоні країна сприймається як потужна суперсила. Відтак, згодом до санкцій проти росії приєдналися Сінгапур, Південна Корея і Мікронезія. Це свідчить, що розуміння суті цієї агресії зросло, порівняно із 2014 р. Адже росія, Північна Корея і Китай на сьогодні становлять серйозну небезпеку для азійського регіону [8].

Тривалий час торговельно-економічні відносини з країнами Східного партнерства залишалися достатньо однобічними: Японія експортувала продукцію сільського господарства і продукти харчування. Україна – безумовний лідер серед цих країн з обсягом торгівлі більше ніж 1,3 млрд доларів (інші країни перебувають у категорії «100 млн доларів»). Сумарний обсяг торгівлі Японії з усіма країнами Східного партнерства становить лише 0,11 % зовнішнього товарообігу Японії. У 2019 р. в Україні працювало 38 японських компаній, обсяг прямих іноземних інвестицій в Україну становив 140 млн доларів – це у 10 разів менше за інвестиції Японії в росію [7, с. 237].

Якщо аналізувати особливість присутності бізнесу Японії у країнах Східного партнерства загалом, та в Україні, зокрема, то вона передусім полягає у представництві великих транснаціональних корпорацій. Велика частина продукції, яку вони імпортують, надходить не в Японію, а в треті країни. Те саме стосується й інвестицій (бл. 300 млн доларів інвестицій у фабрики «Япан Табасо» надійшли в Україну з Нідерландів). Однією з особливостей є також співробітництво через механізм «Офіційної допомоги розвитку», тобто через гранти чи пільгові зв'язані кредити. Так, наприклад у 2012 р. за кошти Японії було побудовано новий термінал аеропорту «Бориспіль» [7, с. 237]. Після повномасштабного вторгнення росії в Україну співпраця в цьому напрямі теж суттєво інтенсифікувалася. Так, 14 квітня

2023 р. Міністром розвитку громад, територій та інфраструктури О. Кубраковим та старшим заступником Генерального директора ЛІСА Хідея Кобаясі підписано Грантову угоду про виділення Японією 400 млн доларів у рамках Програми екстреного відновлення, направленою на критичну інфраструктуру. Така фінансова підтримка дозволить Україні оперативно й якісно реалізовувати проекти зі швидкого та гуманітарного відновлення [9].

Як бачимо, статус співпраці між Японією та Україною впродовж останніх років, особливо, після 24 лютого 2022 р. суттєво підвищено, проте поки не до рівня стратегічного партнерства. Як зазначає ексдипломат, керівник секції «Укрінформу» Такаші Хірано: «потрібні ще кроки вперед. Японії для більшої довіри до України необхідне успішне завершення судової реформи. Велике значення матиме підготовка угоди про захист інформації» (йдеться про обмін розвідувальною інформацією, таку угоду можуть укласти до кінця цього року) [3]. Проте посилення інтересу Японії до країн Східної Європи, особливо, України, підписані нові угоди про співпрацю між нашими країнами, вселяють надію, що потенціал такої співпраці буде активізовано найближчим часом і доведено до рівня стратегічного партнерства. Окрім того, Японія може відіграти ключову роль у відбудові України після завершення війни. Відповідні кроки в цьому напрямі уже здійснюються.

Список використаних джерел

1. Белєсков М. Аудит зовнішньої політики України: Україна–Японія. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Audit-zovnishnoyi-polityky_Ukr_YAponiya_ukr_inet.pdf
2. Спільна заява про особливе глобальне партнерство між Україною та Японією. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-pro-osoblive-globalne-partnerstvo-mizh-ukrayin-81717>
3. Ерман Г. Союзник № 1 в Азії? Як особливе партнерство з Японією може допомогти перемозі та відбудові України. BBC News. Україна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articlepnrs/c6pqmn92g3lo>

4. 86% back Japan's sanctions on Russia over invasion in Ukraine: poll.
URL: <https://english.kyodonews.net/news/2022/03/65dff5d6bb6c-breaking-news-support-rate-for-japan-cabinet-rises-to-601-kyodo-poll.html>
5. МЗС: Україна і Японія підписали важливий оборонний документ.
URL: <https://www.vectornews.net/news/society/74933-mzs-ukrayina-yaponya-pdpisali-vazhliivy-oboronniy-dokument.html>
6. Україна юридично визнала окупацію росією Курильських островів. URL: <https://suspilne.media/290584-ukraina-uridicno-viznala-okupaciu-rosie-u-kurilskih-ostroviv-zelenskij-pidpisav-ukaz/>
7. Корсунський С. Як будувати відносини з країнами Азії. Економіка, дипломатія, культурні особливості. Х.: Віват, 2021. 288 с.
8. Японія може відіграти ключову роль у відбудові України: інтерв'ю із послом Сергієм Корсунським. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/6918433.html>
9. Відновлення України: підписана Грантова угода про виділення Японією 400 млн дол. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/04/16/vidnovlennya-ukrayiny-pidpysana-grantova-ugoda-pro-vydilennya-yaponiyeyu-400-mln-dol/>

*О. Л. Харитонюк,
магістрант факультету факультету політичних наук
та журналістики,
Університет імені Адама Міцкевича
у Познані (Республіка Польща)*

*Л. Донай,
доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
на факультеті політичних наук та журналістики,
Університет імені Адама Міцкевича
у Познані (Республіка Польща)*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПОСТРАЖДАЛИМ ВІД ВІЙНИ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ)

Експертні дослідження, проведені за підсумками року повномасштабної війни з росією, впевнено констатують: майже три чверті українців перебувають у стані напруженості та стресу. А 14 млн наших співгромадян такий стан не просто декларують, а потребуватимуть реальної допомоги. Про це нещодавно заявив міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко. Відтак, допомогу спеціалістів потрібно зробити максимально ефективною та максимально наближеною. Причому, це завдання з категорії невідкладних [1].

У зв'язку з цим, актуальним питанням для дослідження є вивчення міжнародного досвіду політико-правового забезпечення психологічної допомоги постраждалим від війни. Питанням дослідження надання психологічної допомоги в умовах збройних конфліктів займаються такі українські науковці: О. Блінов, О. Сластьоненко [2], В. Турбан [3], Н. Корильчук, І. Власенко, І. Лівандовська, С. Бокова, Н. Деміхова [4] тощо.

Варто зазначити, що в Україні впроваджується багато ініціатив як офіційними органами державної влади, так і громадськими організаціями, благодійними фондами, окремими психологами, які спрямовані на покращення ментального, психологічного здоров'я населення. Наприклад,

нещодавно Міністерство освіти і науки спільно з ЮНІСЕФ, портал «Дія. Цифрова освіта» створили серіал «Бути поруч» для вчителів, вихователів, волонтерів і всіх, хто працює з дітьми, щоб ліпше зрозуміти почуття та емоційні реакції [5]. Служба турботи про психічне здоров'я благодійного фонду «Право на захист» працює над подоланням психологічних наслідків війни та підвищенням обізнаності про стрес для цивільних, фокус діяльності спрямований на внутрішньо переміщених осіб. Lifeline Ukraine – всеукраїнська гаряча лінія, яка була створена насамперед для надання кризової психологічної допомоги ветеранам і членам їхніх сімей, а згодом – для всіх жителів України. Громадська правозахисна організація «Ла Страда-Україна» працює для забезпечення гендерної рівності, запобігання гендерно зумовленому насильству, зокрема домашньому насильству та протидії торгівлі людьми [6]. Асоціація професійного розвитку психологів та психотерапевтів в Україні надає психосоціальну підтримку, яка розрахована на будь-які запити від цивільних, військових та їхніх родичів [7].

Щодо зарубіжного досвіду політико-правового забезпечення надання психологічної допомоги постраждалим від війни дуже цінним для України є досвід Республіки Хорватія, яка у 1991-1995 рр. вела оборонну війну за незалежність своєї держави, також досвід Ізраїлю та Сполучених Штатів Америки. «Хорватський військовий досвід показує, що цивільне населення особливо страждає від багатьох психологічних проблем. Спочатку психологічні служби Хорватії були зосереджені на військових, але згодом став помітним розвиток багатьох психологічних травм у цивільних. З січня 1995 р. почали працювати центри соціальної та психолого-психіатричної підтримки цивільного населення. Протягом 1999-2022 рр. було прийнято кілька програм підтримки учасників та постраждалих від війни. У Національній програмі медико-психологічної допомоги 2005 р. велика увага приділялася реабілітації та психологічному відновленню членів сімей захисників. Зараз Хорватія має 3-тю національну програму, ухвалену в 2014 р. Вона суттєво зосереджена на підтримці цивільного населення, покращенні

якості життя жертв війни, соціальній та психологічній реінтеграції жителів окупованих територій тощо. У цьому документі категорія «жертви війни» офіційно включають цивільне населення та членів сімей загиблих, полонених або зниклих безвісти» [4, с. 138].

Щодо посттравматичного стресового розладу, з приблизно 58 тис. інвалідів хорватських ветеранів війни, майже 37 % з них є інвалідами на основі цього діагнозу, загалом 2734 ветерани покінчили життя самогубством від початку війни до кінця 2014 року [8]. «В Ізраїлі психологічна підтримка на всіх рівнях надається в школах і університетах. Цим займаються не лише психологи та медсестри, а й звичайні вчителі, які мають пройти спеціальні курси з психологічного супроводу та адаптації дітей, які постраждали від війни, до типового навчального середовища. Варто зазначити, що Україна почала використовувати досвід Ізраїлю та впроваджувати зазначені вище інновації» [4, с. 139]. Ще одним прикладом для України може бути діяльність Міністерства оборони США, на сайті якого зібрані усі можливості надання психологічної допомоги та підтримки військовослужбовцям, ветеранам та їх сім'ям. Наприклад у них функціонує Ресурсний центр психологічного здоров'я, який доступний цілодобово і без вихідних для військовослужбовців, ветеранів і членів сім'ї, які мають запитання щодо психологічного здоров'я. Також, існує велика кількість гарячих ліній, чат-ботів тощо.

«Після повернення до мирного життя, військові переживають нові стреси, пов'язані з соціальною адаптацією, нерозумінням близьких, труднощами в спілкуванні, професійному самовизначенні, самореалізації, створенням сім'ї тощо» [3, с. 336-337]. «У такому випадку організаційні й фінансові проблеми повною мірою лягають на плечі сімей військовослужбовців, благодійних організацій» [9, с. 142].

Враховуючи вищевикладене, варто зауважити, що держава повинна на основі найкращих зарубіжних практик сформувати та прийняти програму, яка буде спрямована на відновлення психічного здоров'я різних категорій

населення, оскільки здебільшого наданням такої допомоги займається недержавний сектор. Також, університетські наукові спільноти повинні активніше займатися грантовою діяльністю у галузі військової психології, переймаючи досвід країн, які пережили схожі війни на теренах своїх держав. Оскільки, частина українців, переживши геноцид, репресії, русифікацію, революції та війни, насправді цього потребують.

Список використаних джерел

1. 14 млн українців через війну потребують психологічної допомоги: як ми реагуємо на стрес. URL: <https://adm.dp.gov.ua/news/14-mln-ukrayinciv-cherez-vijnu-potrebuyut-psihologichnoyi-dopomogi-yak-mi-reaguayemo-na-stres> (дата звернення: 04.04.2023).

2. Блінов О., Сластьоненко О. Нормативно-правове забезпечення та удосконалення фінансування психологічної реабілітації комбатантів. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2021. № 5. С. 39-43. DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.5.5>.

3. Турбан В. Реабілітаційна та реінтеграційна робота з військовослужбовцями, учасниками бойових дій в центрах соціальних служб: етичний аспект. Творча спадщина ГС Костюка: історія та сучасність. 2021. С.336-345. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v9/i11/33.pdf> (дата звернення: 04.04.2023).

2. Korylchuk N., Vlasenko I., Livandovska I., Bokova S., Demikhova N. Theoretical and methodological principles of providing medical and psychological assistance in the conditions of armed conflicts: experience for Ukraine. Amazonia Investiga. 2022. Vol. 11 (60) P. 135-144. DOI: 10.34069/AI/2022.60.12.14.

3. МОН, ЮНІСЕФ і Портал «Дія. Цифрова освіта» запускають освітній серіал. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-yunisef-i-portal-diyacifrova-osvita-zapuskayut-osvitnij-serial-buti-poruch-pro-pidtrimku-psihichnogo-zdorovya> (дата звернення: 03.04.2023).

4. Психологічна допомога під час війни: куди звернутись. АрміяINFORM. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/15/psychologichna-dopomoga-pid-chas-vijny-kudy-zvernutys/> (дата звернення: 03.04.2023).
5. Психологічна допомога під час війни: 10 організацій, куди можна звернутися. 2022. URL: <https://vchasnoua.com/news/psykholohichna-dopomoha-pid-chas-viiny-10-orhanizatsii-kudy-mozhna-zvernutysia> (дата звернення: 02.04.2023).
6. Croatian Veterans ‘Need Care for Post-War Stress. Balkan Transnational Justice. 2018. URL: <https://balkaninsight.com/2018/09/20/inadequate-assistance-of-croatian-veterans-treated-by-ptsd-veteran-association-warned-09-20-2018/> (Last accessed: 04.04.2023)
7. Чижевський С., Колесніченко О., Бондаренко О., Актуальні проблеми розвитку системи психологічної реабілітації військовослужбовців – учасників бойових дій. Честь і закон. 2022. № 2 (81). С. 139-149. URL: <http://chiz.nangu.edu.ua/article/view/263832/260094> (дата звернення: 03.04.2023).

О. В. Чорний,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та історії України
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка*

НІКОПОЛЬСЬКЕ МАРГАНЦЕВЕ ТА КРИВОРІЗЬКЕ ЗАЛІЗОРУДНЕ РОДОВИЩА ЯК ОБ’ЄКТИ БИТВИ ЗА ДНІПРО ВОСЕНИ 1943 – ВЗИМКУ 1944 РОКУ

Битва за Дніпро на Східному фронті є однією з найменш досліджених тем в історії Другої світової війни. В історичній науці й досі прийнято вважати, що вона відбулася у межах 24 серпня – 24 грудня 1943 р. Але події,

що відбувалися взимку та навесні 1944 р. в смузі наступу 1-го, 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів дозволяють стверджувати, що баталія продовжувалася і в січні, і в лютому, і в березні 1944 р., доки на Дніпровському Правобережжі не було утворено суцільну лінію фронту контрольовану Червоною армією. У той час найбільш важливі події на фронті відбувалися у межах контрольованих Вермахтом плацдармів в районі Корсуня, Кривого Рогу – Нікополя та в пониззі Дніпра. Якщо ліквідація Корсунь-Шевченківського угруповання противника відома широкому загалу, то бої за Нікополь і Кривий Ріг ще чекають своїх дослідників.

Аналіз радянської та пострадянської мілітаристики дозволяє констатувати, що історіографія окресленої проблеми досить скупа. Насамперед, це розвідки М. І. Шеховцова [5], Г. М. Уткіна [4] та А. М. Грильова [1], які не відтворюють повну картину щодо німецько-радянського протистояння на нікопольському та криворізькому напрямках восени 1943 – взимку 1944 р.

У роки Другої світової війни Німеччина і СРСР надавали великого значення контролю над родовищами Криворіжжя і Нікопольщини, що забезпечували промисловість залізною рудою і марганцем. Саме ці природні копалини широко використовувалися для потреб військово-промислового комплексу – для виробництва легованої сталі. Відомо, що головний пропагандист Третього Райху Й. Геббельс після захоплення Нікополя 17 серпня 1941 р. сказав, що “тепер радянські заводи приречені на марганцевий голод”, що непереможній армії фюрера лишається знищити останні радянські танки, що перемога вже близько. Після деокупації Нікополя і Кривого Рогу оцінку здобуткам РСЧА на Правобережжі Дніпра дав і Й. В. Сталін. 23 лютого 1944 р. він відзначив, що за три місяці зимової кампанії СРСР повернув під свій контроль “важливі промислові райони з багатючими покладами залізної руди і марганцю” [3, с. 1].

Стосовно деокупації Криворіжжя і Нікопольщини ще в радянській історіографії сформувалося стійке бачення, що Червона армія відновила над

ними контроль у ході т. зв. “Нікопольсько-Криворізької наступальної операції” 30 січня – 29 лютого 1944 р. [1, с. 103]. Доступні матеріали дозволяють стверджувати, що боротьба за Кривий Ріг і Нікополь розпочалася значно раніше. Для Червоної армії взяття обох міст під контроль було актуальним ще восени 1943 року.

Директивами Ставки ВГК від 29 вересня 1943 р. військам Степового і Південно-Західного фронтів, були віддані накази просуватися на криворізькому, кіровоградському та запорізькому напрямках, розгромити дніпропетровсько-криворізьке та кіровоградське угруповання противника і відрізати йому шляхи відходу на захід [5, с. 28–29]. 25 вересня 1943 року Ставка ВГК поставила завдання командуванню Південно-Західного і Південного фронтів ліквідувати німецьку оборону на річці Молочній, повністю взяти під контроль Лівобережжя Дніпра на південь від Запоріжжя, частиною сил увійти в Крим.

Ставка ВГК очікувала швидких результатів. Й. В. Сталіну були потрібні гучні здобутки напередодні Московської конференції (19–30.10.1943), у ході якої Великобританія, СРСР і США мали узгоджувати подальші дії щодо ведення війни проти Німеччини та її союзників.

Поставленні завдання Південно-Західний і Південний fronti змогли частково виконати лише до 5 листопада 1943 року – прорвати оборону на Молочній, ліквідувати Запорізький плацдарм і взяти під контроль Запоріжжя, зайняти Мелітополь, заблокувати Крим, вийти до Дніпра в районі Горностаївки, Каховки, Цюрупинська (Олешок) та до Голої Пристані на річці Конка. За противником залишилися т. зв. Нікопольський плацдарм (120 км по фронту від Дніпровських плавнів в районі Благовіщенська до Горностаївки) та невеликий плацдарм в районі на північний схід від Цюрупинська (Олешок) [2, с. 65].

Ще сумнішою була ситуація на криворізькому напрямку. Арміям Степового (2-го Українського) фронту не вдалося швидко розширити плацдарм на південний захід від Кременчука. Лише 15 жовтня 1943 р. війська

генерала І. С. Конєва почали просуватися у напрямку Кривого Рогу. Станом на 23 жовтня вони вийшли на лінію Кривий Ріг – Митрофанівка (за 30 км від Кіровограда) [5, с. 36–37]. Е. фон Манштейну вдалося зупинити наступ і відсунути радянські з'єднання від міста. Другий наступ силами фронту було зроблено 14 – 28 листопада 1943 р., але теж безуспішно [4, с. 228–229]. Вермахт надійно утримував рубіж, Червоній армії на криворізькому напрямку довелося перейти до довготривалої оборони. Відновити просування вдалося лише 31 січня 1944 р. На середину лютого 1944 р. 37-й та 46-й арміям вдалося вийти на підступи до міста. Це стало можливим лише після прориву оборони противника в районі Апостолового (05.02.1944) та Нікополя (08.02.1944). 17 лютого згадані армії прорвали добре укріплені позиції противника та розпочали бої за місто. 22 лютого 1944 р. Кривий Ріг був зайнятий радянськими військами, після чого впродовж кількох днів 37-а та 46-а армії вийшли на східний берег Інгульця [1, с. 120].

Бої на криворізькому та нікопольському напрямках тривали майже п'ять місяців. Увесь цей час німецьке командування керувалося наступними міркуваннями. По-перше, утримуючи Нікополь і нікопольський плацдарм на лівому березі Дніпра, німецький генштаб розраховував, що у майбутньому зможе деблокувати 17-у армію в Криму. По-друге, контроль над нікопольщиною і криворіжжям гарантував стабільне танкобудування, оскільки криворізька залізна руда і нікопольський марганець були основними ресурсами для відповідних потреб німецької оборони. Рейхсміністр озброєнь і боєприпасів А. Шпеєр наприкінці 1943 – на початку 1944 р. неодноразово наголошував на важливості утримання обох родовищ, а після втрати контролю над ними передбачив, що робота заводів його відомства повністю зупиниться через півтора роки [6, с. 415–417]. Саме з огляду на ці фактори восени 1943 – взимку 1944 року розгорнулося таке серйозне протистояння РСЧА і Вермахту на криворізькому і нікопольському напрямках у ході битви за Дніпро.

Бої за Нікополь і Кривий Ріг у разі триваліші за “всесвітньо історичну” битву на Курській дузі. Це дозволяє порушити питання щодо ревізії укорінених в радянській та пострадянській історичній науці постулатів стосовно докорінного перелому у німецько-радянському протистоянні на Східному фронті.

Список використаних джерел

1. Грылев А. Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва: Наука, 1970. 352 с.
2. Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). *Военно-исторический журнал*. 1977. № 7. С. 64–71.
3. Приказ Верховного Главнокомандующего № 16. Москва, Кремль. 23 февраля 1944 г. *Красная звезда*. 1944. 23 февраля. С. 1.
4. Уткин Г. М. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Воениздат, 1967. 464 с.
5. Шеховцов Н. Наступление войск Степного фронта на криворожском направлении в октябре 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 28–43.
6. Шпеер А. Воспоминания / пер. с нем. С. Фридлянд; И. Розанова. Москва: «Захаров», 2010. 688 с.

А. В. Шауренко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

«ВЕЛИКІ РЕФОРМИ» В ЕПОХУ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Кінець XIX ст. позначився як переломний період в історії українських міст. Наслідки реформ 1860–х років та промислового перевороту, розвиток транспортної мережі імперії, розробка родовищ корисних копалин на півдні – усе це створило принципову нову ситуацію у містах, усвідомлення якої дало підстави говорити про «міську революцію», істотні перетворення у внутрішньому житті міських поселень. Результатом їх стає утворення міста нового типу.

Для того, аби збагнути його специфіку, необхідним є вироблення певної теоретичної моделі, яка б відбила і пояснила спричинені зміни. Одним з можливих теоретичних підходів є розглянути перетворення міського середовища в світлі теорії модернізації.

Серед визначень того, чим є модернізація, переважають наступні підходи:

➤ *модернізація* – це осучаснення, удосконалення; при цьому зазвичай йдеться про технологічну модернізацію;

➤ *модернізація* як розвиток нових форм організації суспільства, економіки, системи влади, політики, культури – зазвичай у першу чергу йдеться про раціоналізацію життя;

➤ *модернізація* – складна низка перетворень, яких зазнає спільнота на шляху розвитку від традиційного аграрного суспільства до урбанізованого та індустріального [1, с. 68].

Межа XIX–XX ст. була в Україні періодом завершення промислового перевороту і переходу до індустріалізації. Розбудовувалася велика машинна індустрія, відбувалися якісні зміни в структурі господарства (промисловість повинна була переважати над сільським господарством, а важка промисловість – над легкою). Розвиненими промисловими районами стали Донбас, Нікопольський марганцевий басейн тощо. Втім використання передових технологій та механізації відставало від передових країн Європи й світу. Так, у Донбасі лише 2% вугілля видобували механізованим способом.

Українська промисловість формувалася як частина загальноімперського економічного комплексу. Західноукраїнські землі залишалися сировинним і аграрним додатком Австро-Угорщини і ринком збуту для товарів, виготовлених у розвинених її регіонах. Із цих районів сировину вивозили на перероблення до Австро-Угорщини. Все це гальмувало розвиток промисловості західноукраїнських земель.

В Україні формувалася пролетаріат за рахунок українців, росіян, поляків, чехів, угорців та інших національностей. Високий рівень концентрації виробництва і зосередження великої кількості робітників на них сприяли зростанню масової соціально-економічної і політичної боротьби робітників. Основними причинами наростання робітничого руху в Україні були:

- посилення експлуатації робітників, політичне безправ'я;
- низька заробітна плата;
- жахливі умови праці робітників, відсутня охорона праці, техніки безпеки;
- зростала кількість робітників, що зазнали каліцтва і професійних захворювань;
- довгий робочий день.

Для західноукраїнських земель характерними ознаками були постійне безробіття, надзвичайно тяжкі умови праці робітників, відсутність техніки безпеки, постійні каліцтва; занадто довгий робочий день (12–14, а іноді й 16 годин на добу).

Усе це штовхало робітників на боротьбу. Саме тому, були організовані страйки (1902 р. – страйк будівельників Галичини, 1904 р. – страйк нафтовиків Борислава). Робітники ставили вимоги 8-годинного робочого дня, поліпшення умов праці, підвищення заробітної платні тощо [2, с. 121].

Кінець XIX початок XX ст. характеризується становленням фабрично-заводської промисловості в західноукраїнських землях, але найбільш поширеними залишаються дрібні підприємства; великих підприємств з

сотнями робітників було одиниці. Фабричне виробництво було поширене перш за все в галузях видобувної промисловості та первинної переробки сировини (нафтодобувна, озокеритна, соледобувна, а також паперова, тютюнова, цегельна промисловість тощо). Досить велику роль відіграє іноземний капітал, за рахунок якого створюються великі підприємства; переважаючою була його роль і в оптовій торгівлі.

Така структура промислового виробництва визначала і місце регіону в міжнародному поділі праці. Звідси експортувалися сировина та напівфабрикати, натомість імпортувалася в основному готова продукція.

Отже, у складі двох імперій економіка українських земель продовжувала зберігати колоніальний характер, незважаючи на величезні природні багатства і працьовитий народ, становище основної маси населення залишалось надзвичайно важким. А початок ХХ ст. в Україні був періодом бурхливого розвитку капіталізму, швидкого зростання чисельності та концентрації пролетаріату. Завдяки географічному розташуванню та природним багатствам Україна стала одним із найрозвиненіших промислових регіонів імперії, виробляючи основну масу продукції видобувної та металургійної промисловості, а також цукру й товарного зерна.

Список використаних джерел

1. Головка В. «Модернізація» як метанарратив української історії *Пробл. історії України: факти, судження, пошуки*: Зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 9. 342 с.
2. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ, 1999. 265 с.

ПАНЕЛЬ ІІІ
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОГО
РОЗВИТКУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ

А. В. Блануца,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України

УКРАЇНА В ЕПОХУ ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКИХ ВОЄН КІНЦЯ
XV– ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVI СТ.:
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

Наприкінці XV – першій третині XVI ст. відбулося п'ять московсько-литовських воєн (1487 – 1494 рр., 1500 – 1503 рр., 1507 – 1508 рр., 1512 – 1522 рр., 1534 – 1537 рр.). За цей період Московська держава поетапно завоювала частину територій Великого князівства Литовського. У цей період особливого загострення набуває боротьба за українські землі, які у документах того періоду позначалися як «Русь», «руські землі», «українні землі». Литовська влада намагалася утримати землі, а головне – відданість та лояльність населення шляхом військово-політичних та соціально-економічних акцій.

Відбування військової повинності було обов'язковою умовою для осіб шляхетського статну та власників нерухомого майна. Водночас, до нормативного регулювання цього процесу законодавчими актами, існували випадки, коли окремі особи на деякий час і за певних обставин могли обмежено звільнитись від такого обов'язку. Це могло статися виключно через великокнязівське рішення. Так, маємо відомості про те, що у березні 1509 р. господарський боярин Іван Полозович просив Сигізмунда I Старого звільнити його від земської служби із маєтностей у Києві. Відповідно володар прийняв відповідне рішення: «ми, з ласки нашої, його особисто звільняємо від тієї служби до смерті; а сам своєю головою має відбувати нашу земську службу з пінських маєтків; а із київських маєтків мають

служити його слуги, відповідно до теперішньої земської постанови». По смерті боярина, виконання військової повинності із київського нерухомого майна покладалось на його синів. У цьому епізоді цікавими є декілька моментів. По-перше, не вказано причин звільнення. Враховуючи майбутні статутні артикули Статуту 1529 р., які врегульовували питання несення служби у випадку наявності володінь у різних регіонах, то можемо припустити, що розміри нерухомості у Києві були меншими, ніж у Пінську. По-друге, існували конкретні господарські документи («земські постанови»), які врегульовували питання земської служби.

Отримання певних пільг у військовій повинності простежуються також на Волині ще з XV ст. Зокрема, у липня 1488 р. великий князь литовський Казимир Ягеллончик своєю грамотою дозволив володимирському та літовижському вйту Федора Луді до кінця свого життя не брати участі у військових походах із цих вйтівств на таких умовах: «із жодним старостою луцьким, ні з маршалком Волинської та Володимирської землі, ні з намісником володимирським, ні з зем'янами Волинської та Володимирської землі. Тільки тоді, коли ми самі особисто (Казимир. – Авт.) підемо, тоді він з нами має піти згідно звичаю». Як і у попередньому випадку не вказувалась причина такого рішення. Проте ця справа мала продовження у вересні 1494 р. Наступний правитель Олександр Ягеллончик надав Федору підтвердний привілей на вйтівство із розширеними пільгами: «також на війну не ходити, з нами, із старостою луцьким, і з намісником володимирським, і з маршалком Волинської землі, і з князями й панами Волинської землі... підтверджуємо вічно йому, його дітям та майбутнім нащадкам». Таким чином, Федір та його потомки отримали довічне звільнення від військових походів з володимирського та літовижського вйтівств, яке, відповідно до першої грамоти, було неповним (залишався обов'язок вирушати на війну тільки із господарем) і стосувалося виключно самого вйта.

Остаточні умови звільнення від воєнної служби визначено нормами Литовського Статуту 1529 р. Так, в окремих випадках певні особи через

хворобу могли звільнитись від мобілізаційних зобов'язань. Таким правом могли скористатись чоловіки, у яких не було сина, придатного до війни, або якщо останній перебував на службі при господарському дворі чи не мешкав разом із батьком. За таких обставин хворий давав згоду на відвезення його до гетьмана, за яким було остаточне рішення. За умови підтвердження недуги, хворий замість себе споряджав на війну своїх слуг, що засвідчувалось відвідним гетьманським листом. У разі неможливості особисто прибути до гетьмана, про хворобу доповідали уповноважені представники: урядник, хорунжий та двоє зем'ян, які своєю честю засвідчували правдивість повідомлення. Якщо хорунжий надав фальшиві свідчення, то за наявності доказів втрачав свій маєток.

Крім зазначеної обставини, кожен батько замість себе міг направити до війська свого сина старше 17-ти років, якщо той мешкав разом із ним та не перебував на службі при великокнязівському дворі. У такому випадку батько і син прибували до гетьмана, який оцінював придатність до служби. У разі позитивного рішення, син міг служити у тому загоні, що і батько. Якщо гетьман вирішував, що молодий чоловік не зможе повноцінно служити, тоді повинність відбував старший.

Загальновідомо, що без надійного забезпечення тилу дуже важко виграти військову кампанію і всю війну загалом. У ранньомодерний період, коли основний мілітарний ресурс складали люди, коні, холодна та вогнепальна зброя, важливого значення набувало логістичне забезпечення війська провіантом, водою, кормом для коней. Не менш важливу роль відігравали транспортні шляхи. Пересування військ залежало від водних артерій та сухопутних шляхів. Недаремно, що більшість середньовічних чи ранньомодерних битв проходило біля річок та стін фортець чи укріплених поселень. Що важливо, військовий контингент армій складався зі служивого населення, у ВКЛ це покладалося на шляхту, у Московській державі – на бояр. Саме з військового служивого стану формувалися армії як ВКЛ, так і Московської держави. І щоб почати воєнну кампанію, верховна влада

оголошувала мобілізацію (посполите рушення), яка потребувала певного часу, а також матеріального забезпечення (за рахунок спеціального податку).

Тому успіх тієї чи іншої військової кампанії багато в чому залежав від сукупності цих факторів. Наприклад, у 1534 р. бої на Сіверщині точилися наприкінці літа-осені, коли війська ВКЛ намагалися звільнити Почеп, Стародуб та Чернігів. У 1535 р. бої відновилися у червні і тривали до кінця серпня, а в 1536 р. пік військових дій також припав на літні місяці. Літо-осінь для військових дій була найбільш ефективна пора, адже можна було більш якісно забезпечити провіантом армію, а коней – фуражем.

Список використаних джерел

1. Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). К.: Інститут історії України НАН України, 2014, 154 с.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Спб., 1846, Т. I, 414 с.
3. Блануца Андрій. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2017, 423 с.
4. Блануца Андрій, Ващук Дмитро. Військовий Статут в Україні першої половини XVI ст. *Воєнна історія*. 2008, № 1–2, с. 36–47.
5. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Вип. 1 / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. К.: Пульсари, 2007, 176 с.
6. Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / Підг. до др.: А. Блануци, Д. Ващука; Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2016, 228 с.

*Г. М. Гордієнко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ПРАВОВЕ УНОРМУВАННЯ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВETERANІВ ВІЙНИ З ІНВАЛІДНІСТЮ В УРСР У 1940 – 1948 рр.

Ревізіоністська концепція Другої світової війни у своїй основі має чітко сформульоване твердження – сталінський СРСР готувався не до оборонної, а до наступальної війни із нацистською Німеччиною. Оскільки головні історичні джерела з цього питання нині перебувають московських архівах і доступ дослідникам до них цілком закритий, історики розробляють нову концепцію Другої світової війни, використовуючи масу інших джерел різного походження, різних видів і змісту.

Документи, які опосередковано підтверджують ревізіоністську концепцію Другої світової війни, можна відшукати у сфері соціального захисту радянських військових. Упродовж 1940 – 1944 рр. уряд СРСР ухвалив низку нормативних документів, які мали регламентувати державну підтримку військовим, які внаслідок важких поранень, травм або хвороб під час бойових дій стали інвалідами. Передусім, це постанова РНК СРСР №1269 від 16 липня 1940 р. «Про пенсії військовослужбовцям рядового і молодшого начальницького складу строкової служби та їх сім'ям» і постанова РНК СРСР №1474 від 5 червня 1941 р. «Про пенсії і допомоги особам вищого, старшого і середнього начальницького складу, особам молодшого начальницького складу поверхстрокової служби, спеціалістам рядового складу поверхстрокової служби та їх сім'ям» [2, с.32].

У постанові від 16 липня 1940 р., згідно із обставинами отримання каліцтва, визначено обсяг соціального забезпечення (пенсії) військовим. Більший обсяг допомоги мали отримувати вояки, які стали інвалідами

внаслідок поранень або травм на полі бою «під час захисту СРСР». Якщо ж інвалідність вояка настала внаслідок інших обставин, розмір пенсії визначався істотно меншим. Крім цього, уряд країни, яка проголосила на весь світ соціальну рівність як провідну ідею свого існування, у постанову про соціальний захист інвалідів війни запровадив принцип – військовий походженням із «робітників і службовців» мав право на більший розмір пенсії, ніж військовий із села. Тобто, солдат, сержант або старшина, який у бою зазнав важкого поранення чи травми, що призвели до інвалідності, згідно із постановою від 16 липня 1940 р., мусив отримувати лише 80 % пенсії ветерана-інваліда із «робітників і службовців», оскільки мав так званий «зв'язок із сільським господарством». Документ застосовував диференційований підхід і до ветеранів-інвалідів з огляду на військове звання. Сержанти і старшини – інваліди війни мали отримувати пенсію на 25 % більшою, ніж інваліди війни рядового складу.

Постанова від 16 липня 1940 р. враховувала із ступінь втрати працездатності. Тобто, йшлося про інвалідів війни I, II, і III груп. Проте, й тут зберігалася вищезначена диференціація. Встановивши «стелю» середньомісячної заробітної плати військовим із «робітників і службовців» у 400 крб., постанова визначала пенсію у таких розмірах: інвалідам I групи – 100 % середньомісячної зарплати; інвалідам II групи – 75 % середньомісячної зарплати; інвалідам III групи – 50 % середньомісячної зарплати. А інвалідам війни, які не працювали до вступу на військову службу як «робітники і службовці», встановлювалася пенсія в таких розмірах: інвалідам I групи 300 крб. на місяць; інвалідам II групи 120 крб. на місяць; інвалідам III групи 90 крб. на місяць. Постанова від 16 липня 1940 р. стала першим документом, який так детально регламентував соціальний захист військовослужбовців у СРСР [2, с.32].

Доповненням до вищезначеного документу стала постанова РНК СРСР від 5 червня 1941 р. №1474 «Про пенсії й допомоги особам вищого, старшого і середнього начальницького складу, особам молодшого

начальницького складу поверхстрокової служби, спеціалістам рядового складу поверхстрокової служби та їх сім'ям». Згідно із розрахунками істориків-ревізіоністів, загальний наступ РСЧА мав розпочатися між 23 червня – 6 липня 1941 р. Дата ухвалення постанови ще раз засвідчує ретельну підготовку керівництва СРСР до майбутньої війни з нацистською Німеччиною.

У цій постанові відсутній соціальний підхід, властивий документу від 16 липня 1940 р. Пункт 6 даної постанови мав такий зміст: пенсія по інвалідності призначалася особам начальницького складу і поверхстроковослужбовцям, які отримали інвалідність I, II, III груп у таких розмірах: а) особам начальницького складу і поверхстроковослужбовцям, які стали інвалідами внаслідок поранень, контузії, каліцтв, що сталися в боях при захисті СРСР або при виконанні інших обов'язків військової служби, а також внаслідок захворювань, які отримали інвалідність I групи нараховувалась щомісячна пенсія обсягом 75 % від їхнього грошового утримання на військовій посаді; II групи – 55 %; III групи – 40 %; б) особам начальницького складу і поверхстроковослужбовцям, які отримали інвалідність I групи внаслідок хвороб, не пов'язаних з перебуванням на фронті, або нещасних випадків, не зв'язаних з виконанням військової служби призначалась щомісячна пенсія обсягом 60 % від їхнього грошового утримання на військовій посаді; II групи – 45 %; III групи – 30 % [2, с.36].

Наявність постанов №1269 від 16 липня 1940 р. і №1474 від 5 червня 1941 р. засвідчує всеосяжну, планову підготовку СРСР до майбутньої війни. Слід зазначити, що обидві постанови ухвалювалися не для регламентації соціального захисту інвалідів війни в СРСР, які з'явилися у результаті локальних збройних конфліктів напередодні і під час Другої світової війни до початку німецько-радянської війни. Йдеться про ветеранів збройного конфлікту на озері Хасан, бойових дій на річці Халхін-Гол і війни СРСР із Фінляндією [1, с. 65]. Інваліди цих військових дій ніколи не отримували пенсій і державної підтримки на основі описаних вище постанов [3, с. 532].

Ці документи готувалися і ухвалювалися для соціального захисту інвалідів майбутньої великої війни на Заході. Свідченням того, що радянське керівництво готувалося до наступальної війни, а не до оборони було те, що постанови про соціальний захист інвалідів війни не враховували таких майбутніх контингентів, як добровольці, партизани, моряки, курсанти училищ, підпільники.

Список використаних джерел

1. Коломиец М. Бои у реки Халхин-Гол, май-сентябрь 1939 года. М.: Стратегия КМ, 2002.
2. Слободянський М. С. Збірник законодавчих та нормативних матеріалів по пенсійному забезпеченню. К.: «Радянська Україна», 1949.
3. Советско-финляндская война 1939 – 1940. В 2 т. Т. I. [Сост.: П. В. Петров, В. Н. Степанов]. СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003.

В. Л. Карпо,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин
та суспільних комунікацій,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича,
М. В. Ільків,
*кандидат історичних наук,
асистент кафедри всесвітньої історії,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича**

НОВІ ДАНІ ЩОДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ МОНЕТНОГО ДВОРУ 1771-1774 рр. В САДГОРІ НА БУКОВИНІ

Садгора – історичний район у північній частині сучасних Чернівців. Колись окреме поселення, – Садогура, – виникло на основі монетного двору барона П. Н. фон Гартенберга, заснованого у 1771 р. на землях с. Рогізна. На мануфактурі виготовляли дзвони та гармати й, у першу чергу, різні номінали

монет для грошового обігу в захоплених Російською імперією Молдавії та Волощині [1-3]. Поступово населений пункт перетворився на розвинуте в соціально-економічному відношенні містечко, яке в 1965 р. було приєднане до Чернівців.

Нову інформацію щодо локалізації першої на Буковині мануфактури можна почерпнути з картографічних матеріалів. Це, в першу чергу, рукописні карти Буковини, складені австрійськими картографами в 1773-1775 рр. та 1773-1776 рр. під керівництвом обер-лейтенанта Генерального штабу Фрідріха фон Міга. Попри те, що вони виконані в доволі крупному масштабі, – орієнтовно 1:28800, – мапи на багатьох ділянках дуже детальні й часто відображають дрібні об'єкти на місцевості: невеликі струмки, млини, церкви, окремі будівлі, курганні насипи й давні городища тощо. Особливо важливо, що ці карти склалися фактично синхронно з періодом функціонування монетарні й, таким чином, об'єктивно відображають ситуацію на місцевості станом на 70-і роки XVIII ст. Листи цієї карти першої військової топографічної зйомки держави Габсбургів були секретними, довго не публікувалися й, відповідно, залишалися важкодоступними для науково-дослідницького вжитку. Нещодавно карти були оцифровані, а також частково опубліковані, зокрема листи по території Галичини й Буковини [4; 5] та використовуються для вивчення змін ландшафту, містотворчих процесів, низки археологічних об'єктів тощо [6; 7].

Порівняння картографічного матеріалу XVIII і XIX ст. з сучасною ситуацією засвідчує значну стійкість у часі планувальної структури Садгори, оскільки низка вулиць на окремих ділянках зберегла свою конфігурацію впродовж кількох століть, наприклад: Учительська, Скрябіна, Перемоги, Данила Галицького. Це дає підстави орієнтовно окреслити на сучасній місцевості локалізацію деяких позначених на карті об'єктів. Так, у центральній частині тодішньої Садогури прямокутниками виділяються два забудовані по периметру двори чи невеликі квартали й розташований обабіч від них на північний захід храм. Можна припустити, що саме більший за

розміром прямокутник забудови з низкою менших об'єктів довкола відображає історичне ядро нового поселення – монетний двір з допоміжними будівлями та спорудами. Просторово він співпадає з місцерозташуванням сучасного ринку в Садгорі (між вулицями Мізунського, Данила Галицького, Перемоги й Александрі) та, ймовірно, мав у центрі вільний від забудови простір. Саме цей об'єкт, згідно карти, розташовувався на березі струмка-протоки, який з'єднував, як і сьогодні, русла річок Мошків та Задубрівка. Тут в 70-их роках XVIII ст., очевидно, на зовсім нетривалий час, для виробничих потреб був споруджений став (нанесений лише на карті 1773-1775 рр.). Саме на цьому відрізку вздовж р. Мошків, як видно на карті 1773-1776 рр., проходила границя між землями сіл Рогізна та Жучка, позначена в кількох місцях межовими знаками. За повідомленням Ф. А. Вікенгаузера останньої чверті XIX ст., монетарню було засновано на березі р. Тарнавка [3, с. 68], яку на сьогодні складно ідентифікувати. В будь-якому випадку, маленький струмок у районі сучасної вулиці Тернівська, – ліва притока р. Мошків, – не може бути для цього орієнтиром, оскільки розташований значно південніше й на колишніх землях с. Жучка.

Важливу інформацію для визначення більш детальної локалізації монетарні й найдавнішого осередку новоствореного поселення довкола можуть надати матеріали археологічних досліджень. Центр Садгори густо забудований, що ускладнює можливість археологічних досліджень на переважній більшості території. Однак певні матеріали з цього приводу було зафіксовано на вул. Мізунського (західна частина), де на глибині 0,75-1,55 м виявлено фрагменти виробів з кераміки, фаянсу, порцеляни та скла [8, с. 86-88]. Керамічний посуд найчисельніший, світлоглинний, переважно полив'яний. Представлений, зокрема, фрагментами невеликого горщика зі штампованим орнаментом, тарілки з білою поливою і рослинним орнаментом синьо-фіолетового кольору, кухлик з жовто-брунатною поливою та сковорідко-латкою на ніжках. Кілька фрагментів належать фаянсовим блюдам невеликих розмірів, в т.ч. з невисоким піддоном і рослинним

розписом кобальтом або брунатною фарбою. До порцелянового посуду віднесено дрібні фрагменти тарілок з рослинним розписом чорного або синьо-фіолетового кольорів, тонкостінного блюдця з позолоченим краєм вінець та чаші з детально виписаним зображенням архітектурної споруди чорним кольором. Зі скляних виробів трапилося масивне денце келиха на тонкій ніжці, виготовленого гутним способом. Якісний посуд різних гатунків типовий загалом для міського середовища та є особливо характерним для початку – середини ХІХ ст. [8, с. 89]. Отже, район сучасної вул. Мізунського був заселений і входив до складу Садогури на ранніх етапах її існування.

Таким чином, на основі історіографічних даних із використанням картографічних й археологічних джерел попередньо можна окреслити первинний осередок містечка Садогура в районі сучасних вулиць Мізунського, Данила Галицького, Перемоги та Скрябіна. Він займав зручний підвищений берег струмка з південною експозицією та в загальних обрисах збігається із сучасним історичним ареалом Садгори. Використання нових архівних матеріалів та археологічні дослідження дозволять уточнити локалізацію монетного двору й планувальну структуру заснованого на його основі населеного пункту.

Список використаних джерел

1. Polek J. Die ehemalige russische Münzstätte in Sadogura. *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*. Czernowitz, 1894. Jg. II. S. 3-10.
2. Макар Ю. І., Пивоваров С. В., Юрійчук Ю. А. Садогурська монетарня (історико-краєзнавчий нарис). Чернівці: Зелена Буковина, 1998. 79 с.
3. Пивоваров С. Садогурський монетний двір під Чернівцями (1771-1774). Історико-нумізматичне дослідження. Київ: НКПМКЗ, 2018. 184 с.
4. Bukowina (1773-1775) – First Military Survey. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-bukovina/>
5. Distrikt Bukowina (1773-1776) – First Military Survey. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-bukovina-2>

6. Петришин Г. П. «Карта Ф. фон Міга» (1779-1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2006. 292 с.

7. Ільків М. Старожитності Снятинщини на карті Ф. фон Міга (1779-1782). *Покуття – край звияг і боротьби*: Матер. наук.-теорет. конф. (м. Снятин, 17 вересня 2017 р.). Снятин-Чернівці: ДрукАрт, 2017. С. 8-16.

8. Михайлюк В., Ільків М., Калініченко В. Археологічний матеріал Нового часу з вул. Мізунського в м. Чернівці (з нагоди 250-ліття від заснування Садогури). *Археологія Буковини: здобутки та перспективи*: Тези доп. V міжнар. наук. семінару (м. Чернівці, 10 грудня 2021 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 85-88.

*А. І. Клочек,
аспірант факультету історії, бізнес-освіти та права
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка*

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ У 60-70-х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Земські школи, які виникали на теренах сучасної Центральної України, у 60-70-х роках ХІХ століття існували як загальноосвітні навчально-виховні заклади. Одно- та двокласні школи головним чином надавали початкову освіту сільським дітям, які опановували основи читання, письма, арифметики, вивчали природознавство, географію та історію, засвоювали моральні цінності на уроках із Закону Божого. В доволі складних умовах, пов'язаних із фінансовими труднощами і часто недоброзичливим ставленням представників імперської влади у повітах, земські школи провадили значну просвітницьку діяльність, якість якої зумовлювалася рівнем підготовки та матеріальним забезпеченням педагогічних кадрів.

Відносно останнього, то при відкритті земських шкіл, яке здійснювалося переважно губернськими земствами, пріоритет надавався вирішенню проблеми приміщення, забезпечення опалення та освітлення, а вже потім повітовими земствами актуалізувалися питання оплати праці вчителів.

Земські вчителі становили категорію відданих своїй справі педагогів. Ідея народної освіти, яка реалізовувалася саме у земських школах і витокami якої були процеси громадського підйому 60-х років, знаходила відгук у представників інтелігенції. Вони пріоритет надавали моральним альтруїстичним мотивам. Керуючись переконаннями про велике значення освіти, вчителі залишали свої сім'ї, переривали процес свого навчання у вищих навчальних закладах і послуговувалися ідеї служіння народним масам [1, с. 48].

У такій позиції відображалася навіть до певної міри жертвність народних педагогів, про що говорять свідчення їхніх сучасників. Так, у «Спогадах старого вчителя» згадувалося, що за час учителювання, крім різних поточних проблем, які виникали і які потрібно було невідкладно вирішувати, «довелося вдосталь натерпітися і голоду, і холоду». На момент написання твору автор констатував, що у нього «все менше стає сил», і на тлі цього «немає засобів для існування» [2, с. 66]. Посилювалася складність діяльності сільських учителів і незручними побутовими умовами. Зазвичай вони забезпечувалися тісними, непридатними для нормального життя квартирами, які розміщувалися поруч із класом.

Були також доволі обмежені можливості для культурного розвитку, оскільки сільські вчителі не мали змоги відвідувати культурні на той час центри, бібліотеки. Представники місцевої влади не виявляли до педагогів належного ставлення як до інтелігенції, що виступає культурним осередком сільської громади. Заробітна платня вчителів була малою: у 70-х роках вона становила 120-150 рублів [3, с. 105], але, порівняно з учителями

міністерських шкіл та парафіяльних шкіл, земські педагоги були більш фінансово забезпечені.

Певні неузгодженості життя земських учителів компенсувалися позитивними речами – наявністю можливості використовувати прогресивні на той час підручники, наочні посібники, серед яких можна виділити «Дитячий світ» К.Д. Ушинського, «Наш друг» М. Корфа [4, с. 351]; спілкуванням з дітьми та діалогічною взаємодією з ними. Прикладом тому є спогади одного з педагогів, який зазначав, що йому імponує, коли кожен відверто ... підходить зі своїм горем і радістю, ... пробуджується думка, висловлюються плани на майбутнє життя, даються і вислуховуються поради» [5, с. 192].

Поступово земський учитель як такий ставав авторитетною особистістю в селі, у першу чергу, завдяки своїй наполегливій праці, відсутності бажання протиставити себе учням, самовідданості в роботі. Незважаючи на виклики, з якими зіткнулися педагоги земських шкіл, бажаних здійснювати просвітницьку діяльність у сільській місцевості, навчаючи дітей, ставало дедалі більше. Це були і випускники семінарій, і представники народництва, і люди, різні за станом приналежності, за рівнем освіченості та вже набутим фахом. Спільним, що об'єднувало ці категорії, – «бажання ... попрацювати на загальну користь» [3, с. 105].

Поступово, разом зі збільшенням кількості земських шкіл, актуалізувалася проблема професійної підготовки вчителів. Перед земствами, які матеріально забезпечували земські школи, поставало питання, який тип початкової школи більшою мірою відповідає наявним умовам, а відтак, які кадри потрібно для неї готувати. Бажання вчителя працювати з дітьми та провадити просвітницьку діяльність серед селян було замало. Починаючи з 1874 року, після виходу «Положення про початкові училища», кандидат на посаду земського вчителя мав обов'язково скласти відповідний екзамен і лише тоді розпочинати свою діяльність.

Практикувалося також проведення під час літніх канікул двомісячних курсів для початківців, з якими досвідчені колеги ділилися своїм педагогічним досвідом, даючи показові уроки.

Таким чином, позитивна динаміка забезпечення земських шкіл учителями, які дедалі більше ставали професійними і керувалися гуманістичними цілями зробити якомога більше освіченими селян, свідчить про прогресивний розвиток земської освіти у 60-70-х роках ХІХ століття, її суспільну підтримку та значну роль у народній освіті.

Список використаних джерел

1. Фальборк Г., Чарнолуцкий В. Народное образование в России. СПб., 1900.
2. Чарнолуцкий В. Земство и народное образование. СПб., 1911.
3. С двухгодичного учительства. *Русский начальный учитель*. 1898. № 5-9.
4. Лазанська Т.І. Земські школи [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemski_shkoly
5. Баракшин А. Из записок сельского учителя. *Русский начальный учитель*. 1901. № 2.

М. В. Костюк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних
та правових дисциплін,
Уманський національний університет садівництва

**НИЖЧА ФАХОВА АГРАРНА ОСВІТА ЧЕРКАЩИНИ
(НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРУСЯНСЬКИХ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КЛАСІВ ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

В історії розвитку сільськогосподарської освіти сучасної України особливий інтерес істориків-аграрників викликає друга половина XIX – початок XX ст. У цей період починають свою діяльність професійні сільськогосподарські навчальні заклади. В кінці XIX – початку XX ст. на Черкащині діяло декілька нижчих сільськогосподарських навчальних закладів, а саме: загальні, що здійснювали підготовку з усіх галузей сільського господарства (Мошногогородищенська нижча сільськогосподарська школа I розряду, Золотоніська нижча сільськогосподарська школа I розряду, Златопільське нижче сільськогосподарське училище) та спеціальні – вузькофахові, здійснювали підготовку за окремими галузями (Прусянські сільськогосподарські класи та Бобрицька школа садівництва та городництва; обидві з переважаючим напрямком із садівництва, городництва, бджільництва, шовківництва).

Прусянські сільськогосподарські класи були засновані в 1904 р. землевласником Київської губернії Т. І. Осадчим у його маєтку при с. Пруси Прусянської волості Черкаського повіту Київської губернії. Київським Губернським комітетом попечителів про народну тверезість було вирішено 10 травня 1904 р. відкрити коштом комітету в Прусах Черкаського повіту початкове училище з вечірніми класами для дорослих. На його утримання Губернським комітетом щорічно асигнувалось 850 крб. [5, арк. 1]. Для цих класів 1 липня 1906 р. Київським Губернським земством була придбана ділянка землі площею 20 десятин із різноманітними будівлями вартістю 10 049 крб. [4, арк. 105, 108].

При класах засновувався спостережний комітет, до складу якого входили: 5 представників земства, що вибиралися губернським комітетом, 1 представник місцевого сільського населення, що вибирався сільським сходом с. Прусів, 1 представник Києво-Подільського управління Земського і Державного майна. Так, членом спостережного комітету від місцевого населення був обраний селянин Кузуб [2, арк. 2; 3, арк. 49]. Спостережний комітет слідкував за всім навчальним процесом у класах, в тому числі: за

виконанням програм, практичними заняттями, порядком, утриманням учнів, звітністю. В 1906 р. до складу комітету ввійшли: попечитель класів – Київський губернський предводитель дворянства, гофмейстер Двору його Імператорської Величності, князь М. В. Рєпнін, Київський губернський земський гласний К. А. Березовський, директор Райгородського цукрового заводу Ф. Ф. Васильківський, член Черкаської повітової земської управи О. В. Чугаєв та нотаріус Кам'янки А. М. Доленго-Семеновський [4, арк. 105]. Спостережним комітетом при участі педагогічної ради були складені правила, затверджені 6 квітня 1904 р. Києво-Подільським управлінням земства і Державного майна, якими керувався в своїй діяльності завідуючий класами [1, арк. 19].

Класи знаходились у віданні Міністерства Землеробства і Державного Майна по Департаменту Землеробства. Загальний нагляд за ними здійснювало місцеве управління Землеробства і Державного майна.

В класи приймалися хлопчики, переважно діти місцевого населення не молодші 15 років, що закінчили двокласні сільські та міські училища, прихожими. Для найбільш бідних учнів при класах засновувалось 10 казенних стипендій по 50 карбованців. При класах був пансіон на 15 осіб. Пансіонери отримували від класів квартиру та харчування, одяг мав бути власним. Навчання для всіх – безкоштовне [4, арк. 105].

Класи відкрилися 12 вересня 1904 р. [2, арк. 7]. До липня 1906 р. завідував класами їх засновник Т. І. Осадчий, а з липня по вересень – колишній викладач класів – В. О. Л'єтьєн, з вересня по листопад – викладач класів С. Ф. Бадігін, а з листопада до кінця 1907 р. – викладач спеціальних предметів Прасковейської казенної сільськогосподарської школи – В. Е. Громека. Викладачем спеціальних предметів до липня 1906 р. був студент Київського політехнічного інституту В. О. Л'єтьєн, а з грудня 1906 р. викладач спеціальних предметів Покровської земської школи – П. С. Александрович. Викладачем садівництва та бджільництва з часу заснування класів і до серпня 1905 року був І. Ю. Коржов, а з серпня 1905 р. – С. Ф.

Бадигін [4, арк. 105 – 106]. Річне утримання штату Прусянських сільськогосподарських класів – 1 700 крб. [1, арк.19].

З метою виконання основного завдання сільськогосподарських класів – готувати освічених землеробів, які б мали знання з садівництва і городництва – губернською управою було запропоновано губернському комітету призначити на 1907 р. 7 303 крб., але через надзвичайно слабе фінансування на розвиток своєї діяльності класи отримали всього 500 крб. [3, арк. 49].

На 1 січня 1906 р. у Прусянських сільськогосподарських класах навчався 51 учень, з них у 1-му класі 28, а в 2-му – 23. На 1 січня 1907 р. у класах було 35 учнів, з них у 1-му кл. – 11, а в 2-му – 24. Всі учні – діти селян Київської губернії Черкаського і сусідніх повітів, із Прусів – 3 учні. За віком учні розподілялись наступним чином: 15 років – 2, 16 років – 7, 17 років – 12, 18 років – 8, 19 років – 3, 20 років – 3. Всі були православними та закінчили двокласні училища [4, арк. 106].

Відповідно до правил (п. 4. 5.) курс навчання тривав 2 роки і розподілявся на 2 класи. Учням повідомлялися необхідні для сільського господаря елементарні знання про явища природи, господарський розвиток, основи землеробства, садівництва, городництва та головні закони, що стосувалися сільського населення. Теоретичні навчання відбувалися переважно у зимовий час. Практичні – полягали в виконанні учнями всіх сільськогосподарських робіт в господарстві, зокрема, в плодovому розсаднику, саду та городі [2, арк. 4 – 5; 1, арк. 19].

В класах вивчалися наступні предмети: в 1-му класі: землеробство – за підручником Власова про ґрунтознавство; тваринництво – за підручниками Червінського про будову тварин; садівництво – за підручниками Паликевича про плодovий розплідник; городництво – за підручником Пашкевича про городництво; зоологія – за підручниками Брутана про хребетних; ботаніка – за підручниками Кравцова і Боридіна – морфологія рослин; хімія – за підручниками Григор'єва про металоїди; фізика – за підручником

Ковалевського про властивості та тіла; бджільництво – за підручником Потехіна про бджолу і її життя.

В 2-му класі вивчалися: землеробство – за нотатками викладача про культуру хлібних злаків; тваринництво – за підручниками Червінського про харчування тварин; садівництво – за підручниками Паликевича про плодовий сад; городництво – за підручником Пашкевича і Шредера про городні овочі; зоологія – за підручниками Брутана про безхребетних; ботаніка – за підручниками Боридіна систематика рослин; хімія – за підручниками Григор'єва повторення основ; фізика – за підручниками Ковалевського повторення фізичних законів; бджільництво – за підручником Потехіна про догляд за бджолами і влаштування бджільників; законодавства – за підручниками Дружиніна про головні закони, що стосуються селян [4, арк. 106 – 107]. Щоденно в кожному класі проводилось по 4 – 5 уроків.

Станом на 1 січня 1907 р. Прусянські сільськогосподарські класи мали в розпорядженні наступний живий і мертвий реманент: 3 коней, 3 голови великої рогатої худоби, 2 сім'ї бджіл. Всього на суму 465 крб. Кошти на придбання худоби були асигновані Департаментом Землеробства по проханню Київського губернського комітету [4, арк. 108; 3, арк. 49].

Відносно задовільно Прусянські класи були забезпечені різноманітними сільськогосподарськими знаряддями та інструментами: 1 рядова сівалка Ельворті, 1 жатка Ельворті, 1 борона Гена, 1 соломорізка Моріца, 1 екстирматор Гена, 1 віялка, 1 сортувальна, 1 пожежний насос, 1 віз дерев'яний, 1 сани прості селянські, садові інструменти. Всього на суму – 1 002 крб. Меблі і посуд – 450 крб. [4, арк. 108].

Шкільна бібліотека налічувала 362 книги, з яких підручників – 198; географічних карт – 8. Окрім того, в процесі навчання використовувалися: колекція насіння, колекція плодів, гербарії, геодезійні інструменти, таблиці з природознавства. Всього налічувалось посібників і приладь на суму 880 крб.

Все майно Прусянських сільськогосподарських класів за оцінкою на 1 січня 1907 р. становило: 9 997 крб. 80 коп. [4, арк. 108 – 109]. Таким чином,

матеріальна база сільськогосподарських класів була відносно достатньою та забезпечувала теоретичний і практичний процес усім необхідним.

При класах існував інтернат на 15 учнів, решта ж учнів жили в найманих квартирах у селян с. Прусів або у своїх батьків. Життя учнів пристосовувалось до умов простого і здорового селянського середовища. Взимку учні вставали о 7-й годині. О 8-й год. пили чай з чорним хлібом і лимоном. З 8.30 до 13.30 год. займалися в класах, а о 14 год. – обідали. Обід складався з двох страв: супу або борщу (двічі в тиждень з м'ясом, а в інші дні – з рибою) та каші з молоком, салом або олією. З 15 до 17 год. учні працювали в дев'ять – вечеряли. До 23 год. учні лягали спати. В 1906 р. утримання учнів коштувало казні і земству 1 291 крб. 79 коп., тобто на одного стипендіата припадало 64 крб. 59 коп. [4, арк. 107].

Метою Прусянських сільськогосподарських класів було розповсюдження серед місцевого населення сільськогосподарських знань взагалі та окремих його галузей, таких як: садівництво, городництво, бджільництво, шляхом теоретичних і практичних занять із учнями [2, арк. 4]. Навчальною базою для практичних занять учнів і матеріальною підтримкою для Прусянських сільськогосподарських класів була ділянка землі площею 20 десятин, із яких 17 підлягало обробітку. Земля використовувалася під поле, плодовий розсадник, сад і город. Рільництво було організоване за сівозмінною системою, чотирьохпільне: пар; озимі (жито і пшениця); олійні; ярові (ячмінь овес, просо). Врожайність вирощуваних культур була наступною: жита – 180 пудів, пшениці – 90^{1/2} пуда, ячменю – 149 пудів, вівса – 50 пудів, проса – 30 пудів, кукурудзи – 20 пудів, кормових буряків – 600 пудів, картоплі – 200 пудів, сіна – 150 пудів [4, арк. 107].

На роботи учні призначалися з таким розрахунком, щоб кожен із них, побувши на різній роботі, навчився її виконувати і ставитися до неї свідомо. Крім того, до обов'язків учнів належало підтримання порядку в приміщеннях, які вони займали. Взимку, коли польові роботи припинялися, учні призначались для виконання дворових робіт і годівлі худоби. При чому,

після класних занять вони обов'язково повинні бути 2 год. на свіжому повітрі. Також фізичному і розумовому вихованню учнів приділялась належна увага. За виконані роботи учні отримували винагороду за визначенням ради класів. Випускники класів, які витримали з успіхом іспити, отримували атестат.

В 1907 р. Прусянські сільськогосподарські класи були перетворені в школу садівництва та городництва з відділенням бджільництва. В кошторис на утримання школи та її обладнання було виділено 7 500 крб. [4, арк. 32].

Таким чином, Прусянські класи як навчальний заклад нижчого типу, загалом, задовільно виконували своє завдання – підготовку службовців для приватновласницьких господарств, що відповідало конкретно-історичним умовам і соціально-економічним потребам.

Список використаних джерел

1. Державний архів Черкаської області. Ф. 111. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1–20.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі– ЦДІАУ м. Київ). Ф. 442. Оп. 637. Спр. 275. Арк. 1 – 10.
3. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 442. Оп. 656. Спр. 132. Ч. VIII. Арк. 1 – 49.
4. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 442. Оп. 660. Спр. 263. Арк. 32 – 33, 105 – 110, 431 – 432.
5. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 72. Арк. 1 – 20.

*Л. Т. Кожушко,
магістрант історичного факультету,
Уманський державний педагогічного університету
імені Павла Тичини*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У першій половині ХІХ ст. у Великобританії відбувалися значні міграційні процеси. Сьогодні в дослідницькій літературі існує декілька версій

пояснення цього факту, адже питання причини та наслідків міграції населення Великобританії в епоху урбанізації є дискусійним. Отож, варто зупинитись на аналізі специфічних чинників, які обґрунтовують сутнісні передумови зазначених процесів.

Враховуючи систему конгломерації Великобританії, особливістю міграційних процесів, наприклад у Шотландії, був високий рівень злиденності, злочинства та безробіття у суспільстві. Серед загальних закономірностей міграційних процесів варто виділити напрям – з сільської місцевості до великих промислових міст та статеву ознаку – домінування жіночого населення. Щодо динаміки зростання чисельності жителів великих міст, то цей процес був обумовлений здебільшого міграційною, аніж демографічною ознакою. З іншого боку, розвиток промисловості, комерції та транспорту спонукав до зростання міграційних процесів. Вказаний взаємозв'язок, на думку дослідників ХХ ст., є підставою для висновку, що саме індустріалізація визначала характер міграції за доби урбанізації у Великобританії.

Пошук роботи змушував мігрувати жителів королівства більш ніж на 10 миль від місця народження [1]. Постійна міграція йшла у великі промислові центри. Вказана тенденція спровокувала високий рівень мобільності населення, який у дослідницьких колах характеризують як особливість міграційних процесів Британії ХІХ ст. Саме зазначена вище ознака постала умовою формування «революції» повсякденного життя Англії. Однак, на думку істориків, промисловий переворот не був визначальним фактором міграції, оскільки він розпочався задовго до закінчення індустріалізації Британії. Прихильники цієї версії аналізу міграційних процесів акцентують увагу на економічному та релігійному аспекті суспільної трансформації.

Так, в Ірландії порушили питання перед урядом про необхідність зміни оподаткування та системи парафіяльної допомоги. Злидні сільських регіонів, зростання промислових міст півночі Англії зумовили відтік сільського

населення (з півдня Англії, Ірландії, Шотландії, Уельсу), а також необхідність зміни системи парафіяльної допомоги. Наголошувалося, що за законами про бідних в Англії допомога надавалась лише за місцем проживання [2, с.267]. Відтак, в дійсності прослідковуються процеси переходу між парафіями, з огляду на бажання отримати фінансову підтримку від парафіяльної громади..

В Ірландії, на відміну від Англії, на момент урбанізації система оподаткування бідних та відповідних парафіяльних допомог за рахунок громади була відсутня, адже більшість населення були землевласниками і католиками (9/10 були протестантами). В цілому, соціально-економічні можливості міст, що розвивалися, стимулювали і поглинали міграційні потоки.

Дослідники-історики вказують на існування певних «міграційних схем», які уможлилювали масові міграційні процеси в період урбанізації. Так, варто виокремити одну з них, автори якої у 1830 р. просуvalи ідею про високий рівень бідності та перенаселеності сільських районів півдня, нестачі робітників промислової півночі Англії (Н. Сеніор, Е. Чедвік). У звіті про бідних пропонувалися заходи, які мали регулювати процес міграції у парафіях.

Е. Чедвік стверджував, що в Британії домінує бездіяльне населення, особливо в сільських регіонах та вказував на законодавчу недосконалість у питаннях фінансової підтримки бідних. На його пропозицію було створено «Міграційну агенцію», яка керувалась законом про бідних. У повноваженнях агенції була координація зубожілого сільського населення, які бажали мігрувати до міст півночі Англії у пошуках роботи. Згідно з новим актом про бідних 1834 р. спеціальний пункт зобов'язав місцеву владу сплатити транспортні витрати тих пауперів, які вирішили змінити місце проживання.

Такі міграційні агенції діяли в Манчестері та Лідсі. Згідно з «міграційною схемою» спочатку мігрували сім'ї, які використовували фінансову підтримку державної міграційної служби. Склад мігрантів був

різноманітним. З півдня північ Англії мігрувала більшість молодого і неодруженого сільського населення, багатодітні вдови, молоді і незаміжні жінки. Депопуляція стала характерною для сільської місцевості Англії та Уельсу до середини XIX ст.

З розвитком міграції з'явилися нові соціальні проблеми міст – переповненість транспорту, скупчення пасажирів під час прибуття та відправлення потягів [3, с.385]. Такий стан справ актуалізував проблему концентрації населення. Наслідком міграції стало зростання нетрів, національних кварталів, злочинності, а також «соціальної напруженості серед різних груп мігрантів» [4, с.189].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що міграційні процеси, що були зафіксовані у Великобританії на початку XIX ст. мали об'єктивні причини та специфічні особливості, що у свою чергу, призвело до подальших суспільних трансформацій.

Список використаних джерел

1. Велика Британія, Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: <https://esu.com.ua/article-32681>
2. Кондратьев Я. Ю. Основи міграцієзнавства: навч.-мет. посіб. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 424 с.
3. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко. Київ: Довіра, 1998. 912 с.
4. Міжнародна економіка: навч. посібник / за ред. Ю. Г. Козак, Д. Г. Лук'яненко, Ю. В. Макогон та ін. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.

С. Ю. Куценко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
А. Б. Книш,
магістрантка історичного факультету,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

МОНЕТНА СПРАВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ

Гроші, звичайно, не є винаходом якоїсь людини, чи групи людей, подібно, скажімо, пороху, книгодрукуванню, телеграфу, грамофону чи атомній бомбі. Вони з'явилися стихійно, в результаті розвитку форм товарного обміну, як його найвища форма.

Де і як з'явилися перші гроші? Перш за все, необхідно відзначити, що монети – не єдині відомі науці гроші. До виникнення монет існували примітивні форми грошей – мушлі каурі; відомі були гроші у вигляді мармурових кілець, кам'яних сокир. Людство випробувало сотні видів грошей, поки не прийшло до найбільш вигідних і зручних – металевих [2, с.56].

Перші монети, з якими познайомилось населення України – це монети грецьких міст Північного Причорномор'я – Ольвії, Тіри, Херсонеса, Пантікапея і ін.

У II-III ст. на території України почалося поширення срібної римської монети – денарія. Поширення римського денарія пов'язане з тим, що на поч. нашої ери весь античний світ був підкорений Римом [4, с.100].

Початок торгівельних контактів наших предків з країнами Сходу припадає на VI-VII ст. У цей час на слов'янських землях з'являються монети Арабського Халіфату – срібні дирхеми.

X ст. ознаменувалось встановленням русько-візантійських контактів і в сфері ідеології. Найбільш поширеними візантійськими монетами були золоті соліди. Після соліда по розповсюдженню йде міліарісій – візантійська срібна монета.

У X-XI ст. київські князі Володимир Святославович (978-1015), Святополк Окаянний (1018), Ярослав Мудрий (1019-1054), карбують власні монети і цим сповіщають світові про політичну і економічну могутність Київської Русі. Золоті монети у науці отримали назву златники, срібні – срібники, чи срібляники.

XII-XIII ст. у нумізматичній літературі прийнято називати безмонетним періодом. З грошового обігу зникає карбована монета. На зміну їй приходить гривня – срібний зливочок.

Термін «гривня» спочатку був пов'язаний з нашійним обручем – прикрасою (гривня – носилась на загривку). Пізніше він набуває нового значення – еквівалента певної ваги срібла. Найпоширеніші три типи гривень: київська, чернігівська, новгородська [2, с.50].

Польща і Велике князівство Литовське, до складу яких входили українські землі у XIV – XV ст. не знали, на відміну від Московського царства, примусового вилучення іноземної монети з обігу.

Тому, український грошовий ринок тих часів був насичений найрізноманітнішими монетами Європи та Сходу. Немає нічого дивного у тому, що на теренах України знаходять монети багатьох країн, як сусідніх так і віддалених. Перед вами найрозповсюдженіші монети того часу: чеські гроші, литовські та польські напівгроші та литовські динарії.

У XV – XVI ст. поряд з великою кількістю празьких грошей та інших іноземних монет: золотоординських дирхемів, кримських акче, аспрів Кафи, в обігу перебували польські та литовські монети, які з часу Люблінської унії (1569 р.), що об'єднала Польщу та Литву в одну державу – Річ Посполиту, стали однаковими щодо вартості.

Емісія великої кількості мідних грошей зруйнувала грошовий ринок Речі Посполитої. Країна потрапляє у глибоку фінансово-економічну кризу [7, с.77].

У 1654 р. після приєднання України до Росії перед урядом Олексія Михайловича постала задача проведення грошової реформи, для того щоб залучити Україну в сферу діяльності російської грошової системи, так як грошове господарство України було орієнтовано на традиції використання західної монети. У 1654 р. уряд Олексія Михайловича здійснив грошову реформу для того, щоб пустити в обіг монети крупніші за копійки.

Спочатку спробували випустити срібні рубльовики, перекарбовуючи для цього західноєвропейські талари. Рублі розрубували на частини: полтини і напівполтини. На рублях зображували царя на коні в образі Георгія Змієборця.

Після Полтавської битви 1709 р. Петро I примусово запровадив у грошовий обіг українських земель російську монету, аби довести усім, що автономію України ліквідовано. Петро I здійснив велику реформу, ввівши десяткову монетну систему: рубль, гривеник, копійка. За правління Олександра I (1801-1825) змінився тип усіх монет [5, с.123].

Наприкінці XIX ст. розпочались зміни у валютних відносинах між капіталістичними країнами. Система металевих грошей у формі біметалізму, коли роль грошей закріплювалась золотом і сріблом, була витіснена валютною системою золотого стандарту.

Проведення грошової реформи потребувало нагромадження величезної кількості золота. Встановлена цією грошовою реформою тверда валюта проіснувала в Російській імперії до Першої світової війни.

Історію грошового обігу на західноукраїнських землях, які у цей період були у складі Австро-Угорської імперії, можна умовно поділити на три етапи: 1) обіг конвенційних монет (1772-1858 рр.), паперових грошей – банкнотів (1796-1811 рр.), валюти віденської (1811-1858 рр.); 2) обіг

австрійської валюти (1858-1899 рр.); 3) обіг кронової валюти (1892-1918 рр.) [6, с.13].

У березні 1917 р. в час загального піднесення національно - визвольних змагань у ході Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917-го року була утворена Українська Центральна Рада. 20 листопада 1917 р. Третім Універсалом вона проголосила утворення Української Народної Республіки.

Одним з головним завдань УНР було впровадження власних грошей через формування національної грошової системи. Проте, перебуваючи у федеративному зв'язку з Росією, УНР не отримувала з Москви жодної грошової підтримки.

Перші українські паперові гроші були випущені 24 грудня 1917 р. як кредитові білети вартістю 100 крб. Автором ескізу 100-карбованцевої купюри був видатний український художник – графік Георгій Іванович Нарбут. 29 квітня 1918 р. за активного втручання австро-німецьких окупаційних військ було розпущено уряд УНР – Центральну Раду, проголошено Українську державу на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Уряд П. Скоропадського продовжив щойно розпочату Центральною Радою емісію гривень. Протягом 1918 р. в Берліні за ескізами українських художників було видруковано грошові знаки вартістю 2, 10, 100, 500 гривень.

Після переходу влади в Україні у листопаді 1918 р. до Директорії на чолі з В.Винниченком та С. Петлюрою основною грошовою одиницею відновленої Української Народної Республіки знову було проголошено гривню [3, с.10, 15, 34].

У грудні 1922 р. Україна увійшла до складу РРФСР (з 1924 р. – СРСР). Поступово всі інші гроші замінювались на радянські. Перші радянські грошові знаки, випущені в обіг у березні – квітні 1919 р. одержали назву «Розрахункові знаки РРФСР». У народі вони отримали назву «сов знак». 11 жовтня 1922 р. було видано Декрет РНК СРСР, згідно з яким Держбанку було надано право випуску в обіг банківських білетів – червінців. У березні 1924 р. було остаточно завершено грошову реформу.

Крім червінців в обіг було випущено так звані казначейські білети вартістю 1, 2 і 5 рублів. Декретом від 22 лютого в обіг, після майже 10-річної перерви знову випущено срібну та мідну монету. З 1931 р. у СРСР припиняється випуск срібної монети. Типи монет, встановлені у 1935 р. залишались постійними аж до реформи 1961 р. [4, с.89].

Після ліквідації української державності було знищено національну грошову систему, створену в роки Української революції. Західноукраїнські землі увійшли до складу різних держав – Польщі, Румунії та Чехословаччини, тому ця територія була інкорпорована у грошові системи цих країн.

24 серпня 1991 р. Україну було проголошено незалежною суверенною державою. Перед Україною постало життєво важливе завдання – створення національної грошової системи. У той час у грошовому обігу України перебували рублі колишнього СРСР. Це ставило Україну в залежність від Росії, де здійснювалось продукування грошей.

Відмова від радянського рубля дала можливість започаткувати проведення власної грошово-кредитної політики, регулювати емісію та потоки грошей, встановити офіційний курс українського карбованця щодо валют інших країн світу.

У зв'язку з браком власної матеріально-технічної бази виробництва банкнот і монет було вирішено замовити їх виготовлення за кордоном.

Розмінні монети було вирішено карбувати на Луганському верстатобудівному заводі і частково – на монетному дворі Італії.

Грошова реформа проводилася з 2 по 16 вересня 1996 р. Її результатом стало запровадження повноцінної валюти України – гривні. НБУ випустив в обіг банкноти вартістю: 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 гривень. Та розмінні монети: 1, 2, 5, 10, 25 і 50 копійок [7, с. 345].

Отже, історія грошей як галузь історичної науки привертає увагу істориків, археологів, економістів і навіть мовознавців. Вивчення історії грошей дає можливість дослідити державні процеси, економіку, торгівлю

певного періоду історії. У давнину монети виконували ще одну важливу функцію. Вони були чи не єдиними засобами масової інформації. Мовою символів і знаків, зрозумілою для сучасників, вони розповідали про могутність правителів, називали їхні імена і демонстрували їх зображення, показували кордони володінь, визначали місце цих правителів у системі феодалної ієрархії, розкривали політичну програму.

Список використаних джерел

1. Анохін В. О. Античні монети Північного Причорномор'я. *Вісник НБУ*.1996. № 6. С. 80–87.
2. Гальчинський А. Теорія грошей: навч. посібник. Київ: Основи, 2001. 411 с.
3. Гнатишак М. Державні гроші України.1917-1920 рр. ілюстрований історично-іконографічний нарис. Клівленд: Вид-во «Українського музею-архіву», 1973 р. 356 с.
4. Голиш Г.М. Основи нумізматики: навчальний посібник .-2-ге вид. Черкаси: Вид-во «Черкаський ЦНТЕІ», 2006. 314 с.
5. Котляр М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1981. 240 с.
6. Монети Австрійської імперії. 1811-1918: каталог. М.М. Загреба, О.Є. Каглян. Київ: Логос. 128 с.
7. Шуст Р.М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні: навчальний посібник. К.: Знання, 2007.371 с.

*О. П. Левкович,
магістрант історичного факультету,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

СТАН СИСТЕМИ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКИХ ДОРЕФОРМЕНИХ МІСТАХ

У першій половині XIX ст. повітові міста російських губерній - старі та нові (що отримали міський статус наприкінці XVIII - на початку XIX) - тяжіли до формування однотипної культурної інфраструктури. Держава була зацікавлена насамперед у підготовці кадрів для апарату управління. Тому першим кроком у культурній сфері, відразу після набуття населеним пунктом міського статусу, було створення у місті парафіяльного та повітового училищ (до шкільної реформи – малого народного училища). Однак, задум формування мережі загальноосвітніх шкіл не був реалізований у повному обсязі через безперервні війни уряду Олександра I, які вимагали великих витрат.

Інституалізація шкільної справи гальмувалась і відношенням городян до навчальних закладів та освіти взагалі. У їх картині світу носії нової, європеїзованої культури розглядалися як «чужі» – відчуження вчителів від суспільства не було подолано у багатьох містах до середини XIX ст. Неінституалізовані («домашні») форми освіти змогли зберегти свій вплив (хоча й у меншому обсязі). Цьому сприяли поширені серед городян уявлення про достатність елементарної освіти та упередження проти шкільного навчання дівчаток.

На поширенні шкільної освіти серед громадян негативно позначалося і соціально-психологічна спадщина минулого. А. Купріянов зазначає, що у XVIII ст. «усяка інтелігентна праця престижно оцінювалася за найнижчою категорією» [3. . 25]. В результаті відчуження педагогів від суспільства, успадковане від попереднього періоду, коли всі носії нової, європеїзованої культури розглядалися народом як «чужі», так і не було подолано в багатьох провінційних містах до середини XIX ст. Загальним місцем історичних записок у губернських гімназіях та повітових училищах була констатація малоприємного факту: спочатку навчальні заклади не зустріли належної підтримки у городян, які не хотіли віддавати в них дітей та виділяти для них кошти з міського чи сімейного бюджету [4].

Сучасники та історики народної освіти називали різні причини прохолодного ставлення городян до шкільної освіти: труднощі навчальних програм, відірваність навчання від життєвих реалій, недовіра до казенної школи, бідність жителів. Не забували і про соціальний портрет та професійну підготовку самих педагогів, відзначаючи невдалий підбір педагогічних кадрів та нестачу вчителів. Справді, в окремих містах педагоги чимало зробили, щоби викликати у городян відторгнення. Так, наприклад, у Кургані перший доглядач повітового училища К.С. Сосунов у 1820 р. програв казенні гроші та втопився у колодязі. Вчителі Воронов, Ріхтер та Андрєєв постійно сварилися, писали доноси, перші двоє навіть хотіли вирішити свій конфлікт на дуелі. Андрєєв був звільнений з училища за рукоприкладство [5, с.67 - 68]. Подібна поведінка вчителів не могла не відштовхнути від школи багатьох батьків, які стали забирати дітей з училища і наймати приватних вчителів [3, с. 39].

Питання про жіночу освіту було залишено на розсуд самих городян, тому, наприклад, у Калязіні училище для дівчат у цей час так і не з'явилося. Відсутність державної школи ще не означало, що все жіноче населення міста було неписьменним. Дівчата навчалися у приватних учителів. Плата за «вишкілку», тобто за вміння швидко читати «церковну, і, іноді, цивільну печатку і абияк писати», пояснює І. С. Беллюстин, становила 4 – 6 руб. і не залежала від терміну навчання [1, с. 15].

Програма елементарної жіночої освіти виглядала архаїчною для середини XIX ст. Однак, враховуючи те, що вчителями були переважно причетники та їхні дружини, цьому дивуватися не доводиться.

І, очевидно, у Калязіні такий зміст викладання влаштовував більшість батьків. На користь такого припущення свідчить той факт, що коли штатний доглядач училищ Беллюстин порушив питання організації жіночої школи в місті, то виявилось, що громада, «за особистим оголошенням одного з членів міської думи, не бажає мати училище для дівчат і призначило такий мізерний засіб з тією метою, щоб було відмовлено у його створенні». Сам доглядач

поділяв цю думку, мотивуючи її тим, що тамтешні купці і міщани погодилися щорічно виділяти її утримання по 250 крб. сріблом з метою зірвати відкриття школи [3, с. 46].

Під впливом перелічених вище факторів (від політики уряду до сімейних традицій) у свідомості городян поступово відбувався перелом: цінність освіти ставала вже очевидною істиною. Але це зовсім не означає, що у городян сформувався таке ж уявлення про цінність освіти, яке характерне для сучасного суспільства. «Син купця чи міщанина, відданий в училище, якщо встиг вивчити перші чотири дії арифметики, батько вже більше не залишає його в училищі, кажучи так: «З нас і цього досить», - писав сучасник у 1849 р. про відношення до освіти жителів Торжка [3, с. 57].

Городянин першої половини XIX ст. жив у доіндустріальному суспільстві, в якому ще тільки формувалася соціальна потреба у загальній початковій освіті. Ця необхідна умова успішного розвитку країни зустрічала активну протидію кріпосників, які прагнули за консервувати станову структуру суспільства, що склалася.

Ближче до кінця царювання Олександра I намітився відхід від принципів безоплатної та безстанової освіти, закладених шкільною реформою 1804 р. У 1819 р. була введена плата за навчання в гімназіях. У вересні 1824 р. новий міністр народної освіти А.С. Шишков у програмній мові зарекомендував себе як затятий противник Просвітництва, та, мабуть, і освіти. Він, зокрема, заявив, що «науки корисні тільки тоді, коли як сіль, вживаються і викладаються в міру, дивлячись за станом людей... Навчати грамоті весь народ, чи невідповідне числу його кількості людей, завдало б більше шкоди, ніж шкоди, ніж користі» [2, с. 49].

Таким чином, за такої «підтримки» влади успіхи освітніх установ були дуже скромними. Це було пов'язано насамперед з тим, що держава була зацікавлена насамперед у підготовці кадрів для апарату управління.

Список використаних джерел

1. Беллюстин И. Два и последние слова о народном образовании. *Журнал Министерства народного просвещения*. Неофициальная часть. СПб.: типография В. А. Роговского и К, 1864. Ч. 109. С. 110-152.
2. Замахаев С. И., Цветаев Г. А. Тобольская губернская гимназия: историческая записка о состоянии Тобольской гимназии за 100 лет ее существования. 1789-1889. Тобольск: Тип. Губ. Правл., 1889. 321 с.
3. Куприянов А. И. Городская культура русской провинции. Конец XVIII - первая половина XIX века. Москва: Новый хронограф, 2007. 480 с.
4. Мещерип О. Историческая записка о состоянии народных учебных заведений Томской губернии. *Томские губ. вед.* 1859. №.7.
5. Михащенко А. Л. Общеобразовательная школа Южного Зауралья (досоветский период). Учебное пособие для студентов педвузов. Курган, 1993. 67 - 69).

*Є. С. Макаренко,
магістрантка історичного факультету,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ХУДОЖНІ ВИСТАВКИ У ПОЛЬЩІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Художнє життя суспільства - це сфера духовної діяльності, що охоплює створення, поширення, освоєння та накопичення художніх цінностей, що набуває в кожному історичному епоху особливу структуру, форми та зміст, які залежать від рівня цивілізації, соціального складу, ідеологічних установок суспільства, характеру художньо-естетичного пізнання. Історична дійсність впливає на характер творчості та тип її сприйняття, визначає долю творів та їх творців, шляхи взаємозв'язку майстра та суспільства, твору та публіки. З об'єктивної дійсності художнього життя впливає необхідність її розгляду як частини суспільно-історичного розвитку. З огляду на це,

особливої актуальності набуває реконструкція художнього життя країн Східної Європи, зокрема виставкового, у Польщі першої половини XIX століття, в умовах, коли польське суспільство потребувало більш демократичних форм спілкування з мистецтвом, а художники шукали нових шляхів контакту з глядачем.

У перші десятиріччя XIX ст. на території Польщі відбулося декілька експозицій, які були організовані у різних містах. Серед таких можна назвати виставку у приміщенні віленського університету в 1809 р. У тому-ж році відбулася демонстрація картин у Кракові.

Декілька виставок організували іноземні митці, які приїжджали до Польщі. Так, у 1801 р. у Варшаву з Парижа прибув художник Боозе, який привіз портрет Наполеона Бонапарта. За даними джерел, неодноразово демонструвалися у Варшаві та Кракові експонати з кабінету воскових фігур, які були виготовлені найвідомішими майстрами. Твори іноземних майстрів можна було бачити іноді і в торговців, які давали оголошення в пресі про продаж гравюр та картин і запрошували ними милуватися за спеціальну плату. Однак, інформація про нечисленні виставки, які відбулися у перші двадцятиліття XIX ст., не змінювали загальної картини [4, с. 32].

На цьому тлі стає зрозумілим те величезне значення, яке мало започаткування регулярних публічних художніх виставок у Варшаві, перша з яких була відкрита у 1819 році у приміщенні Варшавського університету, і на якій було представлено живопис та скульптура. Характерною ознакою художніх виставок було їх об'єднання з промисловими [3, с. 34].

Варто зазначити, що Польща досить вдало використовувала виставковий досвід інших європейських країн, - зокрема Англії та Франції, де публічні виставки мали вже досить тривалу історичну традицію. Саме орієнтуючись на нові процеси, які відбувалися в їх організації, організатори варшавських виставок прийняли рішення про нагородження кращих митців, зокрема, були засновані медалі, грошові премії. Для більшої прозорості рішення журі публікувалося у місцевій пресі.

Однак, позитивні зміни у галузі художнього мистецтва на практиці реалізувалися лише частково, Головною причиною був брак коштів на купівлю картин та преміювання художників. Дуже ілюзорною виявилася і можливість виїзду польських художників за кордон для навчання та обміну досвідом. Реакція в Польському Королівстві в 20-ті роки аж ніяк не сприяла розвитку національного мистецтва. Поразка повстання 1830 р. спричинило призупинення виставкової діяльності [2, с. 200].

Однак ця амбітна програма на практиці могла реалізуватися лише частково, що пояснювалося труднощами політичного та економічного характеру. На преміювання художників коштів не вистачало. Дуже ілюзорною виявилася можливість їх відрядження за кордон. Політична реакція у Польському Королівстві в 20-ті роки також аж ніяк не сприяла розвитку національного мистецтва, а поразка повстання 1830 р. призвела до призупинення виставкової діяльності. Однак виставки, які зрідка проводилися, сприяли інтеграції польського художнього життя. На практиці в них брали участь художники, які проживали у різних частинах колишньої Речі Посполитої.

Виставки були одним із чинників зміцнення національної самосвідомості. В умовах втрати політичної самостійності створення постійного інституту публічних виставок було безперечно ознакою збереження безперервності культурної традиції, здатності до її подальшого розвитку. Сам факт організації виставок був ознакою позитивних змін у польському суспільстві, яке позитивно сприймало відродження національного мистецтва. Велике значення мали виставки у розвитку мистецтва. Їхні зали фактично стали першим і єдиним місцем, де експонувалися твори сучасних польських майстрів. І в цьому плані варшавські художні виставки якоюсь мірою виконували роль національної галереї. У 20-ті роки там демонструвалося близько 900 творів живопису, графіки та скульптури [1, с. 120].

Виставки відобразили характерні тенденції мистецтва цього періоду та специфічний стан польського мистецького життя. Насамперед звертає на себе увагу активна участь у них, поряд з відомими художниками, аматорами та учнями художніх дисциплін різних навчальних закладів (університетів, Політехнічної школи та ін.). Як показують каталоги, організатори виставок не робили принципової різниці між творами фахівців, учнів та аматорів.

Поява виставок змінювала форму демонстрації творів мистецтва, тут вони набули самостійного життя. Виставки сприяли змінам, які відбувалися у структурі жанрів польського мистецтва, а також їхній внутрішній еволюції - висування на перший план нових видів творчості на противагу монументально-декоративним, що переважали у XVIII ст. та пов'язаним з певним інтер'єром. Так, можна було спостерігати, як декоративні тенденції змінюються більшою психологічною поглибленістю, що відкриває шлях реалістичного трактування образів.

Провідним жанром на виставках був портретний, представлений роботами А. Бродовського, А. Бланка, Я. Гладиша, А. Кокуляра, К. Мінасовича та ін. У ньому визначилися реалістичні шукання, увага до внутрішнього світу людини, та водночас можна було простежити різноманітність стилістичних витоків, що живили портретну творчість польських майстрів у 20-ті роки XIX ст. Тут і традиції репрезентативного портрету минулої епохи, і відлуння холодної експресії та натуралістичної достовірності, і досвід французької школи Давида, і романтичні тенденції. Пейзажні полотна були представлені переважно роботами на кшталт сентиментальних пейзажних композицій, притаманних європейського мистецтва ще кінця XVIII ст. [4, с. 56].

Чільне місце на виставках займали релігійні композиції, які часто були наслідуванням італійських художників або копіями з їх робіт. Значною була і кількість полотен на античні сюжети та батальних сцен (Я. Суходольський, Ю. Лукашевич, Х. Забелло, О. Оборський) [3, с. 120].

Важливою була й та обставина, що працюючи для виставок художники могли орієнтуватися на більш масового демократичного глядача, а не на смак індивідуального замовника. Це визначило велику свободу творчих пошуків, сприяло розвитку реалістичних та демократичних рис у польському мистецтві. Виставки мали значення і для зміцнення престижу художників. Їхня творчість завдяки виставкам стала предметом активної уваги з боку суспільства.

Список використаних джерел

1. Історія світової культури: навч. посіб. /за ред. Л. Т. Левчук. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 400 с.
2. Культурологія. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / за ред. М. М. Заковича. Київ: Знання, 2007. 567 с.
3. Свирида И. И. Польская художественная жизнь конца XVIII - первой трети XIX в. Москва: Наука, 1978. 268 с.
5. Танаева Л. И. Польское изобразительное искусство эпохи Просвещения. Живопись и рисунок. Москва, 1968.

*Г. С. Матушок,
аспірантка кафедри всесвітньої історії,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДВОПРОФІЛЬНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ (СЕРЕДИНА 50-х – ПОЧАТОК 60-х рр. ХХ ст.)

У середині 50-х рр. у педагогічних закладів вищої освіти розпочато підготовку вчителів широкого профілю. Питання про необхідність суміщення кількох спеціальностей спершу обговорювалося на сторінках радянських педагогічних періодичних видань. Автори цих публікацій обґрунтовували доцільність таких змін і сходилися на тому, що це призведе до покращення якості навчання у школі. Зверталася увага на те, що ця проблема є найбільш гострою для малокомплектних сільських шкіл із незначною кількістю учнів, що було викликано демографічними наслідками радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Тому для них суміщення викладання кількох навчальних дисциплін було особливо актуально [1; 2].

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 18 серпня 1956 р. «Про заходи підвищення якості підготовки вчителів для загальноосвітніх шкіл», аналогічного наказу Міністерства освіти СРСР від 11 вересня 1956 р.,

Міністерство освіти УРСР, починаючи з 1956-1957 н.р., перевело всі факультети педінститутів, за винятком факультетів фізичного виховання, на підготовку вчителів широкого профілю з п'ятирічним терміном навчання. Нові профілі передбачали підготовку вчителя не лише для роботи за основною спеціальністю, але й озброювали його для викладання інших, переважно споріднених дисциплін, що створювало, на думку, керівництва МО УРСР, «кращі можливості для використання вчителя в школі». Так, історичні факультети об'єднувалися з мовно-літературними у історико-філологічні факультети, що мали готувати учителів української мови і літератури, історії та учителів російської мови і літератури, історії. На базі географічних і природничих створювалися природничо-географічні факультети, які випускатимуть учителів за широким профілем географія, біологія, хімія. Випускники фізико-математичних факультетів передбачалося, що зможуть викладати математику, фізику, креслення або фізику, основи виробництва, практикум у 8-10 класах, креслення та вести уроки праці у майстернях 5-7 класів. На філологічних факультетах розгорнуто підготовки вчителів іноземної мови, як додаткової спеціальності до основного профілю учителя рідної або російської мови та літератури, а в 5 інститутах (Київському, Львівському, Ніжинському, Одеському, Харківському) – учителів співів. Створено також у 3 педінститутах нові профілі для підготовки вчителів спеціальних предметів для міських і в 5 – для сільських шкіл з виробничим навчанням. У трьох інститутах організували підготовку вихователів для шкіл-інтернатів [3, арк. 38-39].

27 серпня 1958 р. міністерство вищої освіти СРСР видало наказ «Про затвердження спеціальностей педагогічних інститутів», який містив перелік 27 спеціальностей [4, арк. 96-97]. У 1960-1961 н.р. фахівців зі спеціальності «Російська мова, література, історія» готували 6 педагогічних ЗВО радянської України, яку опановували 962 студенти; «Українська мова, література, історія» – відповідно 4 і 724; «Українська мова, література, іноземна мова» – 8 і 965; «Російська мова, література, іноземна мова» – 8 і

823; «Російська мова, література, співи» – 7 і 1072; «Українська мова, література, співи» – 7 і 1139; «Українська мова, вихователь школи-інтернату» – 1 і 207; «Англійська мова, українська мова, література» – 1 і 52; «Іноземні мови, вихователь школи-інтернату» – 2 і 1094; «Французька мова, українська мова і література» – 1 і 56; «Німецька мова, вихователь школи-інтернату» – 1 і 172; «Німецька мова, англійська мова» – 1 і 103; «Французька мова, німецька мова» – 1 і 82; «Математика, фізика» – 23 і 2265; «Математика, креслення» – 26 і 4277; «Фізика, загальнотехнічні дисципліни» – 26 і 5011; «Біологія, хімія, основи сільськогосподарського виробництва» – 11 і 2312; «Географія, біологія» – 3 і 344; «Педагогіка і психологія дошкільника» – 4 і 473; «Педагогіка і методика початкового навчання» – 15 і 3026; «Фізичне виховання» – 9 і 2596; «Фізичне виховання, вихователь школи-інтернату» – 1 і 248; «Дефектологія, педагогіка і методика початкової освіти» – 1 і 248 [5, арк. 3].

Вищезазначена постанова Ради Міністрів СРСР передбачала також покращення політехнічної підготовки майбутніх вчителів 5-10 класів загальноосвітніх шкіл. Відповідно у навчальні плани інститутів було введено цикл політехнічних дисциплін. У зв'язку з цим Міністерство освіти СРСР своїм наказом від 14 серпня 1957 р. розпорядилося організувати з 1 вересня того ж року кафедри основ виробництва у складі Вінницького, Полтавського, Харківського педінститутів; кафедру основ сільськогосподарського виробництва у Мелітопольському педінституті. Крім того, зважаючи на те, що розпочалася підготовка вчителів співів, а в педінститутах ввели спеціальності «Українська мова, література і співи», «Російська мова, література і співи», передбачалося організувати кафедри співів і музики у Київському, Львівському, Ніжинському, Одеському і Харківському педінститутах [6, арк. 41].

Тобто, бачимо, що майбутні вчителі, окрім викладання профільних дисциплін, мали вміти танцювати, співати, виразно читати, декламувати, малювати, організовувати учнівську художню самодіяльність, грати на

одному з музичних інструментів, а також здобути на факультативах навички роботи кіномеханіка, шофера, тракториста, опанувати фотосправу, знати сільськогосподарське виробництво і домоводство (для дівчат) [7], що, звісно, призводило до перевантаження навчальних планів педінститутів, а, відтак, і самих студентів.

У 1963 р. цю реформу було згорнуто. З 1 вересня 1963 р. на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 9 травня 1963 р. було відновлено підготовку вчителів за навчальними планами з 4-річним терміном навчання з таких спеціальностей: українська мова і література, російська мова і література, математика, англійська мова, французька мова, німецька мова, дефектологія, музика і співи. Крім того, з п'ятирічного на чотирирічний термін навчання переведено 1990 студентів других курсів, а з другого семестру 1963-1964 н.р. на чотирирічний термін навчання переходили перші і другі курси фізико-математичних спеціальностей [8, арк. 11]. 21 вересня 1964 року наказом міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР встановлені такі спеціальності з 4-річним терміном навчання: російська мова і література, рідна мова і література народів СРСР, іноземна мова, математика, фізика, хімія, біологія, географія, історія, креслення і малювання, педагогіка і психологія (дошкільна), дефектологія, фізичне виховання, музика і співи, педагогіка і методика початкової освіти. По двохпрофільним спеціальностям, що мало місце у деяких педінститутах, наприклад, географія і біологія, біологія і хімія, математика і креслення тощо, у зв'язку з великим обсягом підготовки встановлено п'ятирічний термін навчання [9, арк. 241; 10, с. 353].

Список використаних джерел

1. О мерах повышения качества подготовки учителей для общеобразовательных школ: постановление Совета Министров СССР от 18 августа 1956 г. № 1163. *Учительская газета*. 1956. 29 августа (№ 68). С. 1.
2. Подготовка учителей широкого профиля. *Советская педагогика*. Москва, 1956. № 11. С. 126-128.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2081.
4. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2294.
5. ЦДАВО України, ф. 166. Оп. 15. Спр. 3086.
6. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 2080.
7. Дадаєв К. Д. Про перебудову роботи педагогічних інститутів. *Радянська школа*. Київ, 1959. № 1. С. 86-88.
8. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4164.
9. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 4159.
10. Педагогическая энциклопедия / под ред. И. А. Каирова. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. Т. 3. 880 с.

З. В. Священко,
доктор історичних наук, професор,
декан історичного факультету,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. аграрне питання із суто соціально-економічного трансформується у соціально-економічну та суспільно-політичну проблему. Про селянство заговорили не лише як про активний суб'єкт історії, а як і про соціальну основу держави.

Український партійно-політичний дискурс початку ХХ ст. позначений його аграристським характером. Слушними є міркування М. Грушевського, котрі влучно характеризують розуміння українськими інтелігентами ролі селянства в українському державотворенні. З цього приводу він зауважив, що «українська інтелігенція розуміла, що тільки створення відповідної соціальної бази допоможе їм досягнути відчутного успіху в своїй

національній політиці. У найближчому майбутньому лише селяни могли стати цією базою, адже робітничий пролетаріат у більшій своїй частині був денационалізований і перебував під впливом російських соціал-демократів, які завжди ставилися вороже до національних українських рухів» [1, с. 44].

Більшість політичних партій залучали до активного громадського життя все більшу частину населення України, зокрема й селянство. Оскільки земельне питання було одним з ключових, вітчизняна громадсько-політична думка розробляла різні підходи щодо його вирішення.

Детальніше зупинимось на проектах програм Революційної української партії, Української соціалістичної партії (УСП), Української соціал-демократичної спілки (УСДС), та Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП), їхніх газет і брошур. Очільники названих організацій були переконані, що аграрні проблеми слід було розв'язувати тільки шляхом запровадження соціалістичного ладу.

Як засвідчив аналіз перших брошур РУП, в основі поглядів її членів лежали аграрно-соціалістичні ідеї. На початковому етапі діяльності партія пропагувала терористичні методи боротьби, орієнтувалася на селян, поширювала серед них літературу виключно українською мовою. В одній із брошур, зверненій до селян, зазначалося: «Страйк і бойкот – то в наших обставинах два наймогутніших засоби до боротьби з панами» [2, с. 11].

Однак поступово РУП еволюціонувала в напрямі до соціал-демократичних ідейних засад і, з набуттям досвіду пропагандистської та практичної діяльності, визначилася у поглядах на форми і методи боротьби, обравши характерні для політичних партій цього типу напрями роботи із селянами та робітниками. Серед останніх найважливіше місце відводилося сільськогосподарським страйкам. Рупівці вважали їх найефективнішою формою спротиву. Розповсюджуючи серед селян та батраків агітаційну літературу українською мовою, на відміну від інших партій, РУП більш успішно працювала на селі, пропагуючи свої ідеї та революційну тактику досягнення мети. Проект програми партії передбачав два етапи у вирішенні

земельного питання – буржуазно-демократичний та соціалістичний. Важлива роль відводилась питанням реструктуризації власності на землю. РУП була єдиною на той час українською партією, котра зайнялася активною революційною пропагандою серед усіх верств українського селянства [3, с. 120].

Розробляючи теоретичні засади своєї діяльності, Українська соціалістична партія (УСП) вбачала свою соціальну базу в міському пролетаріаті, але на практиці це були селяни і сільські робітники. Основним регіоном діяльності партії була Київська губернія. Однак широкої масової роботи члени УСП не проводили. У цей період українські соціалісти тільки розробляли власну ідеологію і тому зазначати на конкретних ідеях у розв'язанні проблем суспільного характеру не можна. У «Нарисі програми української партії соціалістичної», виданому в серпні 1900 року, земельне питання соціалісти пропонували вирішувати через «поступове усупільнення землі, средств (знарядь) продукції і средств комунікації...» [4, с. 44].

Щодо аграрної програми УСДС, яка виникла внаслідок розколу РУП слід зазначити, що вона проводила активну роботу серед сільського населення, особливо Правобережної України. Членами цієї партії було розроблено власну програму перетворень у аграрній сфері, яка тісно була пов'язана зі змінами в політичному житті.

Важливою складовою аграрної програми Спілки була її тактика боротьби. Члени УСДС виступали рішучими противниками аграрного терору, який був дуже популярним серед селянства, й зазначали: «... все це не може поліпшити долю селян, поки панує теперішній лад, поки над народом по всій волі панують цар і його чиновники» [5, с. 1].

УСДС передбачала встановлення демократичної республіки і передачу влади на місцях селянським комітетам, які мали розглядати усі питання, в тому числі аграрне. Спілчани висували ідею муніципалізації землі. Кінцевою метою своєї діяльності члени Української Соціал-Демократичної Спілки

вважали встановлення соціалістичного ладу, який мав остаточно вирішити усі проблеми, а насамперед аграрну [6, с. 79].

Розробка аграрного питання Українською Соціал-Демократичною Робітничою Партією (УСДРП), на думку В. Дубінського., подавалася виключно в соціально-класовому аспекті [7, с. 229]. Члени УСДРП неоднозначно оцінювали столипінську аграрну реформу, вказували, що реформа не враховує специфіки земельного питання в різних регіонах імперії. Есдеки стояли на позиції муніципалізації землі, адже найкраще специфіку аграрних відносин у краї знали місцеві органи самоврядування (муніципалітети), які повинні були безпосередньо здійснювати земельні перетворення. Велика роль у земельній реформі відводилася Селянському банку, хоча есдеки й відкидали можливість купівлі землі за його допомогою, як це пропонував уряд. Соціал-демократи критикували діяльність урядових землевпорядних комісій, яка була спрямована, насамперед, на користь поміщиків, негативно ставились до хутірських і відрубних господарств. Натомість, як стверджує В. Дубінський, важливе місце в аграрних перетвореннях відводилося заходам по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, які мали бути забезпечені шляхом впровадження нової техніки, агрономічної допомоги, завдяки розвитку сільськогосподарської освіти. УСДРП підтримувала кооперативний рух, вбачаючи в ньому можливість і для ведення політичної роботи на селі [7].

Таким чином, важливе місце в громадсько-політичному житті підросійської України на початку ХХ ст. займав соціалістичний напрям. Він був представлений діяльністю РУП, УСП, УСДС та УСДРП. очільники цих партій були переконані, що аграрні проблеми слід було розв'язувати тільки шляхом запровадження соціалістичного ладу.

Список використаних джерел

1. Корновенко С. В., Глібіщук М. В., Ільницький В. І., Компанієць О. В., Лозовий В. С, Пасічна Ю. Г., Тельвак В. П. Український аграризм:

революційний феномен 1917 – 1921 рр.: методичні рекомендації для викладачів історії. Черкаси 2021. 120 с.

2. Страйк и бойкот. Б. М.: вид. РУП, 1904.
3. Федьков О. М., Дубінський В. А. Формування аграрних програм українських соціалістичних партій Наддніпрянщини на початку ХХ ст. Збірник наукових праць «Політологічні студії». Вип. 1. К., 2010. С. 114–131.
4. Нарис програми Української Партії Соціалістичної. Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст. : програмові і довід. матеріали. К. : Консалтинг, Фенікс, 1993.
5. Правда. Лютий. 1905. Ч.2.
6. Житков О. Аграрне питання у вітчизняній громадсько-політичній думці Наддніпрянщини на початку ХХ століття: огляд новітніх джерел. [Етнічна історія народів Європи](#). 2015. Вип. 46. С. 78–85.
7. Дубінський В. А. УСДРП про шляхи розв'язання аграрного питання у міжреволюційний період (1907–1917 рр.). Український селянин. 2008. Вип. 11. С. 227–230.

І. Д. Фицик,
*кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальних
та правових дисциплін
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО МІСТА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В умовах широкомасштабної війни, розв'язаної російською федерацією проти нашої країни та підтриманої переважною чисельністю її населення, вкрай важливо дослідити історичні витоки такої «підтримки» та скласти соціальний портрет пересічного росіянина, насамперед міського жителя. Тому неабиякої актуальності набуває вивчення соціальних процесів, які

відбувалися у пореформених російських містах у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. - період, коли у Російській імперії тільки почали формуватися процеси домінування міського способу життя.

Для аналізу цих процесів розглянемо соціальний склад населення російських міст. Відповідно до «Закону про стан» «міським обивателем» міг бути представник будь-якого стану, який мав власність у місті, або перебував на державній службі. У той час до складу міського співтовариства зараховувалися 5 міських станів, які були ранжовані наступним чином: почесні громадяни, купці, міщани чи посадські, ремісники чи цехові люди, робітники. До «привілейованих» міських станів дослідниця А. Тітова зараховує почесних громадян та купців, а до «непривілейованих» - міщан, ремісників та робітників [5, С. 112].

За становим розподілом у російських містах зазначеного періоду переважали дві категорії населення - селяни та міщани. «Корінним» станом міського співтовариства було міщанство, яке, по-суті, відносилось до нижчого розряду міського населення. Селяни, які проживали у місті, незважаючи на свою чисельну перевагу, так і залишалися у своєму стані, та до складу міського соціуму не входили.

Варто зазначити, що станова структура населення у російських містах була більш різноманітнішою, аніж у сільській місцевості, оскільки місто було розвиненішим та складнішим соціально-культурним феноменом, а у його соціумі можна було побачити представників усіх станів та соціальних груп тогочасного російського суспільства. Також слід підкреслити, що заняття міських жителів, їхні суспільні інтереси, рівень освіти, соціальної активності, визначали якісний стан тогочасного міського соціокультурного середовища.

За даними першого загального всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 р., міське співтовариство поділялося на декілька станів (страт), які у свою чергу розрізнялися правами, професійною діяльністю та доходами [3]. Аналіз даних перепису свідчать про те, що найбільшу частку міського населення становили міщани (44%), дворяни (6%)

та купці (1, 5%). Представництво інших станів (духовенство, військові козаки, іноземці та так звані «особи без стану»), було нечисельним. Однак, не зважаючи на таку статистику, їхні представники брали активну участь в організації міського повсякдення.

Статистику перепису підтверджують і сучасні російські історики. За їх даними, питома вага міщанства як найбільш чисельного стану на зламі ХІХ - ХХ ст. становила близько 70 % міського населення. За підрахунками Л. Анохіної та М. Шмельова, однією з самих великих станових груп російського міста було міщанство – до 70% міського населення [1, С. 113].

Значні зміни у соціальній структурі міського населення розпочалися у пореформену добу. Саме у цей період спостерігаються процеси зростання чисельності торгово-промислової буржуазії та посилення її ролі у житті міст, а на соціальну арену виходить нова соціальна верства - робітники (пролетаріат), який формувався, як правило, з міщанського та селянського середовищ.

Вступ Російської імперії у період модернізаційних перетворень значно видозмінив міський соціум, зокрема змінив роль міщанства у соціальній структурі міського населення: його представники починають активно займатися підприємницькою діяльністю та беруть участь у формуванні так званого «середнього» міського стану.

Розглянемо частку нових соціальних груп - робітників та інтелігенції у складі міського соціуму Росії відповідно до сфер зайнятості (за даними Першого Всеросійського перепису населення), зокрема, на прикладі повітового міста Белгорода (табл. 1. 2.) [4, С. 177].

Таблиця 1.2

Нові соціально-професійні групи повітового міста Белгорода за даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р.

Соціальні групи	Особи, які мали самостійне заняття	Члени сімей	Всього осіб	Їх частка у чисельності
-----------------	------------------------------------	-------------	-------------	-------------------------

						зайнятого міського населення
	ч	ж	ч	ж		
Робітники	3200	750	2058	4090	10111	37%
Інтелігенція	330	617	190	415	1550	5,5%
Усе населення	8591	3777	4679	9517	26564	100%

Як видно з таблиці, частка робітників у чисельності зайнятого населення міста була досить високою – 37%, а питома вага інтелігенції нараховувала близько 6% наявного населення. Дані перепису на прикладі окремого міського населеного пункту свідчили про процес переходу від аграрного до індустріального суспільства, що відображало провідну роль міст не тільки як центрів адміністративного управління, але й осередків концентрації господарства та культури.

Соціальні групи у містах були неоднорідними за своїм складом, і всередині них склалися різні категорії населення зі своїм певним способом життя, повсякденним побутом (так, наприклад, фабрично-заводські робітники значно відрізнялися від непромислового пролетаріату). У свою чергу, серед робітників фабрик і заводів, штатні кваліфіковані робітники та робітники, які нещодавно мігрували із сіл та були пов'язані із сільським господарством, представляли різні соціальні групи робітничого класу [2, С .8].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. відбулися значні зміни у соціальній структурі населення російських міст. З одного боку, йшов процес розмивання традиційних станових груп населення, а з іншого - відбувалося становлення та розвиток нових соціальних груп, Стани втрачали свої специфічні привілеї, зближалися один з одним у правовому становищі та поступово трансформувалися у соціальні та професійні групи. Основним станом міського соціуму було міщанство.

Список використаних джерел

1. Анохина Л. А., Шмелева М. Н. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем: на примере городов Калуга, Елец, Ефремов. Москва, 1977. 60 с.
2. Гончаров Ю. М., Чутчев В. Я. К проблеме изучения средних городских слоев Сибири середины XIX – XX вв. Известия АГУ. 2003. №4. С. 7-16.
3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Т. 1. СПб.: паровая типо- литография Н. Л. Ныркина, 1905. 417 с.).
4. Первая Всеобщая перепись населения России 1897 г. Т. XX. Курская губерния / под. ред. Н. А. Тройницкого. СПб, 1904.
5. Титова А. Л. Сословная и профессиональная структура городского населения Курской губернии в конце XIX - начале XX вв. *Научные ведомости*. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. №1 (144). Вып.25. С. 109 – 115.

*Л. А. Фицик,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ПОБУТОВІ УМОВИ ПРЕДСТАВНИКІВ МІЩАНСЬКОГО СТАНУ ПОРЕФОРМЕНОГО РОСІЙСЬКОГО МІСТА

Під час війн, стихійних лих, бідності, хвороб та насилля людина адаптується до реалій у рамках повсякденності. У цьому контексті реконструкція повсякденних практик та поведінки представників

міщанського стану російських міст у період модернізаційних процесів на зламі XIX - XX ст. представляє безумовний науковий інтерес. Вивчення історії повсякдення та побутових умов мешканців російських міст допоможе зрозуміти причини виникнення так званого «феномену російського обивателя» з усіма негативними наслідками: вузьким кругозором, громадянською пасивністю, асоціальною поведінкою, терпимістю до жахливих побутових умов, який і донині проживає як у великих, так і малих провінційних містах, та в тій чи іншій формі виправдовує широкомасштабну війну проти нашої країни, яку розв'язала його країна.

Варто підкреслити, що повсякденний побут кожної окремої міщанської сім'ї у кожному російському місті був тісно та органічно пов'язаний із владою, як і вся станова організація міщанства. Так, зокрема, такі важливі громадянські обов'язки як сплата податків, виконання рекрутської повинності, вирішення родинних стосунків та багато іншого могло відбуватися лише під її контролем.

Яким чином влада впливала на побутові умови представників цього соціального стану та якими вони були? Як зазначає відомий дореволюційний російський публіцист початку XX ст. М. Дружинін, «...вони були незадовільними: міщани проживали на околицях міст, у найменш впорядкованих районах, на другорядних вулицях, де «міське управління не виявляє...дбайливості», де не прибирають бруд, ... та де проживає «позбавлена повітря міщанська голота» [2, с. 4]. «Частина цієї «голоти», - констатує історик, - живе у підвалах, частина – «прикрашає міщанську убогість горщиками квітів, що не пропускають сонячного світла». У цих районах немає ліхтарів, тому що тут живуть «безголосі обивателі», - констатує публіцист початку XX століття М. Дружинін [2, с. 5]. «Ця міська біднота не користується водогоном, ходить по воду до платних водокачок або на річку», - згадував він у своїй праці [2, с. 6].

У міському просторі проживали й такі категорії міщан, які могли претендувати лише на нічліжний будинок, а з життєвих засобів – лише на

милостиню [3, С. 403]. У таких будинках, на які «більшість нічліжників дивиться саме як «на свій дім» був жахливий бруд: «вогкість, затхлість і міради будь-яких комах. Нарі - єдині меблі нічліжних будинків - навряд чи піддавалися очищенню», - так описував умови нічліжки саратовський санітарний лікар І. Матвєєв у своїх нарисах [4, с. 16-17].

Зі статистики, наведеної санітарним лікарем, вимальовується соціальний портрет певної частини міського міщанства: неписьменні чорнороби, які мешкали у нічліжних будинках. Усі нічліжники були дуже бідними. Єдиним їх одягом було брудне лахміття, яке ледве прикривали тіло. З. Кобозєва, наводячи приклади жахливих умов нічліжних закладів Саратова, демонструє документи обласного архіву Саратовської області за 1895 р. про щоденний раціон відвідувачів: «Їх їжею були сухий чорний хліб, гнила риба, а у кращому випадку – брудний окріп під виглядом супу, рубців, печінки, легень, і все це сумнівної свіжості, у брудному посуді» [3, с. 399].

І. Матвєєв у «Санітарних нарисах» писав: «Заїзди Саратова також уособлювали собою життя «дна»: «Двори ці, з яких більше 40 не брукованих, постійно змочуються великою кількістю рідини, що складається з виділень тварин, помийів, відходів сортирів та атмосферних опадів, а у дворах, мощених деревом, утворюється під помостами болото» [4, с. 63]. Як зазначалося у «Статистичному щорічнику по Симбірській губернії» за 1910 р., що «...живучи у брудних сирих будинках без повітря і світла та при жахливій скупченості, люди морально грубіють» [5, с. 41].

Звичним явищем у міщанському повсякденні були пияцтво, крадіжки та хуліганство, про що свідчили матеріали тогочасної періодичної преси. Міста були тією територією, де вчорашні кріпаки поповнювали армію мешканців міських нетрів, та де відбувалася їх остаточна деградація. Для боротьби з такими негативними випадками у період нічних чергувань п'яних міщан затримували, а у випадку невстановлені їх особистості, відправляли до Міщанської управи [3, с. 398]. Проте, такі дії влади не призводили до якогось певного результату.

За даними А. Долгопятова, у провінційних містах було багато жебраків, різного роду волоцюг, що жили милостинею, калік та юродивих, які вважалися людьми божими. До міщанських управ періодично надходили з поліції списки осіб міщанського стану, затриманих за жебрацтво [2, с. 16].

Варто звернути увагу на те, що такі «жебраки» не були безпритульними. «68 осіб міщанського стану їх Самари, затриманих поліцією, проживали в чужих будинках, або у своїх власних, на заїжджих дворах, у землянках за залізничною колією, у «закладах», - зауважив дослідник [2, с. 17].

Таким чином, умови життя представників міщанського стану пореформеного російського міста були незадовільними. Така ситуація була характерною для міст Європи лише у період Середньовіччя, але аж ніяк не могла бути прийнятною для європейського міста періоду Модернізації. За своїм способом життя та звичаями міщани наближалися до патріархальної селянської культури. І це було природньо, адже основним джерелом поповнення цієї верстви було селянство.

Список використаних джерел

1. Долгопятов А.В. Мещанское сословие городов Московской губернии: эволюция в пореформенный период: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00. 02. Москва, 2010. 22 с.
2. Дружинин Н. П. Мещане, их положение и нужды. Москва, 1906. 23 с.
3. Кобозева З. М. Мещанская повседневность провинциальных городов России во второй половине XIX – начале XX вв.: дис. ...докт. ист. наук: 07.00.02. Саратов, 2014. 738 с,
4. Матвеев, И. Н. Городской врач: о санитарной организации в городе Саратове. Саратов: Паровая скоропечатня Губернского Правления, 1899. 19 с.
5. Статистический ежегодник по Симбирской губернии за 1910 год. Симбирск: Тип. «Работник» Ненастьева, 1912. 195 с.

*В. С. Шандра,
доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України*

ФОРМИ ДЕЗЕРТИРСТВА В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дезертирство в російській армії під час Першої світової війни стало досліджуватися лише останнім часом. Серед авторів, котрі спеціально з'ясовують це соціальне явище, слід назвати істориків Олександра Асташова [1] і Максима Оськіна [2]. Українські історики торкалися цього питання лише побіжно, вивчаючи причини війни, описуючи кампанії та перебіг військових подій на теренах України [3;4]. Тема дезертирства актуалізується сьогоденішньою війною Росії проти України, адже зачіпає людський фактор, який виявляється вирішальним під час військових подій.

Встановлено, що Російська імперія вступала у війну з міцною державністю, більш-менш усталеними формами парламентаризму, економікою, темпи якої зростали. Названі чинниками не передбачали дезертирства. Більше того, успішно пройшла мобілізація, показники якої становили 96 %. Крім мобілізації армію суттєво поповнювали добровольці [2, с. 49]. І все ж, масштаби пасивного спротиву, проявилися досить швидко і на кінець війни набрали масового характеру. На його розміри вплинули непопулярність війни серед солдат, переконаність у її згубних наслідках, а також зростаюча цінність власного життя.

Серед форм дезертирства виділяється нанесення фізичних ушкоджень, втеча з фронту і госпіталів, добровільна здача в полон, відмова йти в наступ, виконувати інженерні роботи, готуючи плацдарми для наступу. Були випадки й фізичної розправи з офіцерами особливо тоді, коли ті не рахувалися з можливостями солдатів і їхніми настроями. Проявами дезертирства

вважається й продаж військової форми місцевому населенню, котре утруднювало виявлення серед них солдатів. Популярним було також відставання від своєї частини. Аби довше затриматися в тилу, солдати навмисне губили документи. Викликання солдатів з фронту додому під різними неправдивими приводами, як от хвороба батьків, поділ майна в разі їхньої смерті також зараховувалося до дезертирства. Своєрідною його формою й братання солдат російської армії з солдатами противника.

Природа дезертирства. На динаміку та форми дезертирства впливали такі фактори як тяжкі бої, військові поразки, нестача постачання як зброї, так і продуктів харчування, а також недбале керівництво військовими одиницями. Давалися взнаки й погане обмундирування, особливо невчасне постачання взуття, одягу, антисанітарія, зокрема воші. Свавільля, яке чинило командування російської армії на окупованих територіях було поганим прикладом для дезертирів. На початку війни переважали патріотичні настрої, а з військовими поразками розміри дезертирства наростали. Дезертирству сприяло сумування за домом і родиною, яка також потерпала від труднощів військового часу. Немаловажним було і селянське походження основної солдатської маси, незвичної до війни з прагнення займатися землеробством чи вирощуванням худоби. Сприяли збільшенню дезертирства й пропаганда. Найбільш успішною вона була у німців, оскільки ті обіцяли після здавання в полон, відпускати солдат додому.

Профілактика дезертирства. Дезертирство в російській армії розглядалося як військово-карний злочин, бо йшлося про злісне порушення військового обов'язку. Воно, набираючи розмірів, ставало небезпечним не тільки через те, що армія втрачала людські ресурси, а й тому, що втікачі мародерили, грабували населення у місцях свого перебування та пересування. Через те командування розпочало боротьбу з ним, враховуючи правові, організаційні і репресивні заходи. Військовий статут було доповнено статтями, в яких чітко розписувалися покарання за всі види дезертирства. Спершу йшлося про тілесні покарання (до 50 різок),

позбавлення матеріального забезпечення [1, с. 45]. Садовили і на гауптвахту, якщо вдавалося затримати втікачів. Незважаючи на існуючу суворість покарань за дезертирство військове командування вимагало збільшення карних покарань за ухиляння від виконання військового обов'язку аж до смертної кари і пожиттєвої каторги за повторні втечі. Начальник штабу армій Південно-Західного фронту М.В. Алексєєв вимагав відновлення військово-польових судів за ухиляння від виконання військового обов'язку, запровадження смертної кари або довічної каторги [1, с. 47; 5, с. 209]. 1916 року були внесені зміни до військового статуту. Втечею вважалося самовільне залишення військової служби з метою покинути армію. Терміном відлучення вважалося відсутність до трьох діб під час війни і однієї доби – на театрі військових дій, що каралося каторжними роботами від 4 до 20 років або смертю [1, с. 47]. Однак, брак солдатів та тривале судочинство в умовах війни вносили свої корективи. Затриманих дезертирів найчастіше відправляли до армії.

Для розшуку в тилу і повернення втікачів на фронт організовувалися корпуси військової поліції, влаштовувалося патрулювання на військових дорогах, проводилися обшуки на залізничних станціях. Частими були облави, внаслідок яких затриманих солдат передавали до виправних роти, а після – в залишені ними військові частини.

Найчастішими проявами дезертирства були втечі. Найперше солдати втікали із збірних пунктів, з поїздів, котрі йшли на фронт, втікали з самого фронту. На Південно-Західному фронті втечі з одного поїзда нараховували до 600 осіб, що становила половину його складу [1, с. 45]. На волинському відділенні Київського жандармського поліцейського управління залізниць за весну і літо 1916 р. було затримано 204 особи [6]. Не зважаючи на постріли охорони, солдати зіскакували на ходу. Взимку 1915-1916 років почали втікати легкопоранені з санітарних поїздів. Для затримки дезертирів і передачі їх військовому командуванню залучалися поліція і жандармерія. Число затриманих вважалося найкращим показником їхньої служби [7, арк.

20]. На Південно-Західному фронті вони поверталися додому, на інших – волоцюжничали, займали покинуті будинки. В Галичині проявила себе така форма як «приймацтво», коли солдати осідали по селах, знаючи, що вона буде приєднана до Російської імперії [2, с. 49].

Форми і динаміка дезертирства не зайве вказували, що війна не підтримується солдатами і вони не бажають віддавати власне життя за чужі їм інтереси.

Список використаних джерел

1. Асташов А. Б. Дезертирство и борьба с ним в царской армии в годы Первой мировой войны. *Российская история*. 2011. № 4. С. 45-62.
2. Оськин М.В. Российские дезертиры Первой мировой войны // *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. II. История. 2014. Вып. 5(60). С.46-60.
3. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004.
4. Шевченко В., Коцур А. Велика війна 1914-1918 рр. у спогадах рядових учасників та очевидців: український контекст. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 135-150.
5. Мировые войны XX века. Кн.1: Первая мировая война: Историч. очерк. Изд. 2-е. Москва: Наука, 2005.
6. ЦДІАК України. Ф. 91. Оп. 1. Спр. 147.
7. ЦДІАК України, ф. 91. оп. 1. Спр. 117.

М. О. Шлапак,
доктор мистецтвознавства, член-кореспондент АН Молдови,
головний науковий співробітник,
Інститут культурної спадщини АН Молдови

ТУРЕЦКАЯ КРЕПОСТЬ В КИЛИЕ

Килийская бастионная крепость, построенная французским инженером Франсуа Кауферром по заказу султана Селима III в 1795-1797 гг., представляла собой правильный прямоугольный форт, состоящий, в основном, из земляных масс, облицованных камнем и укрепленных сваями, решетками, поясами и фашинами. Углы крепости были защищены четырьмя выдающимися вперед бастионами: бастион № 1 (северо-западный бастион, бастион Аги) – остроугольный бастион с открытой горжей; бастион № 2 (северо-восточный бастион, бастион Султана Селима) – остроугольный бастион с открытой горжей; бастион № 3 (юго-восточный бастион, бастион Паши) – остроугольный бастион с открытой горжей и бастион № 4 (юго-западный бастион, южная часть которого называлась Уникальным, Необыкновенным, Несравненным бастионом) – двойной бастион неправильной формы с открытой горжей. Похожий двойной бастион был построен по инициативе Османской Порты в северно-восточном углу Хотинской крепости. Лобовая защита осуществлялась при помощи брустверов, оборудованных прямоугольными или трапециевидными бойницами. За земляными куртинами, облицованными снаружи камнем, находились земляные платформы с аппарелями и земляные скамьи для стрелков. Под откосами некоторых куртин были сооружены подземные сводчатые каменные казармы, облицованные кирпичом. Берму дополнял дубовый частокол. Во внутреннем дворе находились мечеть султана Баязида II, баня-хаммам, янычарские казармы, казармы оружейников, склады боеприпасов, охранные посты, амбар, погреб, хозяйственные и вспомогательные постройки и др.

Килийская бастионная крепость имела четыре полигона: полигон № 1 (северный фронт), полигон № 2 (западный фронт), полигон № 3 (южный фронт) и полигон № 4 (восточный фронт). Циркуляция транспорта и пешеходов обеспечивалось двумя главными въездами – северными воротами (Хотинские ворота) и южными воротами (Ворота с герсой, Ворота с «пальцами», Константинопольские ворота, Стамбульские ворота), а также

Водяными воротами, сооруженными в береговой куртине, и Воротами Аги, сооруженными в той же куртине у Бастиона Аги. Перед северными и южными воротами находились деревянные мосты, опирающиеся на деревянные сваи. Крепость была защищена водным оборонительным рвом, облицованным камнем. Перед земляными куртинами находилось *шаранно*.

Четырехугольный бастионный форт был окружен крытым путем с тремя треугольными плацдармами и гласисом с плавным уклоном. Крытый путь пересекали траверсы с объездами спереди. Схема обороны обеспечивала хороший охват пространства артиллерийским огнем. В зависимости от предполагаемых оборонительных целей Килийская бастионная крепость представляла собой военный опорный пункт с постоянным гарнизоном (до 3000 бойцов), причем оборонная функция была доминирующей. В зависимости от срока эксплуатации крепость относилась к бастионным укреплениям постоянного характера, обеспечивающим стабильную безопасность на протяжении длительного периода времени.

XVIII в. был веком бурной военной деятельности в Европе и Америке, в ходе которой проводились фортификационные работы во многих поселениях и стратегических местах. Планы крепостей поражали своей сложностью и красотой. Период между 1680 г. и Великой французской революцией называют «классическим веком военной инженерии», когда особенно ценились возможности бастионной системы, адаптированной к требованиям осадной техники. Огромное влияние на оборонительную систему многих стран оказала французская школа, самым известным представителем которой был маршал Себастьян Ле Престр де Вобан (1633-1707), великий стратег и новатор в области осадного искусства, считающийся «отцом постепенной атаки». В своем военном трактате он рассматривает построение регулярных планов крепостей с разным числом бастионов. К первому образцу относится квадратный форт с четырьмя угловыми бастионами. Данная модель использовалась в оборонной практике еще с XVI в., только форма бастионов со временем эволюционировала. Ее использовали

французские инженеры Жан Эррар де Бар-ле-Дюк (1554-1610), Луи де Кормонтень (1696-1752) и др.

Редуты и прямоугольные форты с угловыми остроугольными бастионами можно было встретить до начала XIX в. в Европе, Америке, Азии и Африке. Европейский бастионный квадратный форт дошел и до Китая, где его называли Чун Ченг. Некоторые теоретические труды европейских военных инженеров были переведены с помощью миссионеров-иезуитов. Бастионный квадратный форт фигурирует в китайском военном трактате «Шоу Вэй Цюань Шу». Все эти примеры иллюстрируют популярность и жизнеспособность данной модели.

Инженер Франсуа Кауффер был представителем французской школы фортификации. Если сравнить ряд параметров бастионного квадратного форта, предложенного французским инженером Вобаном, с параметрами бастионной крепости Килии, построенной Ф. Кауффером, то можно заметить определенное влияние модели Вобана. Отличаются лишь некоторые пропорции и план одного углового бастиона из-за конфигурации линии реки. Также присутствуют и другие элементы, заимствованные из оборонительных систем Вобана: крытый путь, оборудованный траверсами с объездом спереди, солдатские казармы, встроенные в склоны земляных куртин, бастионы с открытой горжей и др.

Во времена Селима III все проекты иностранных военных инженеров согласовывались с Мустафой Ресидом-эфенди или с самим султаном с учетом имеющихся финансовых средств. Такой порядок ограничивал возможные конфликты и дискуссии между приглашенными специалистами, которые могли возникнуть на строительных площадках. В случае согласования проекта Килийской бастионной крепости соблюдался тот же порядок. Новое оборонительное сооружение, построенное инженером Кауффером, до начала XIX в. играло роль важного турецкого военного форпоста в устье Дуная.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

**ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
З МІЖНАРОДНОЮ УЧАСТЮ**

**«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ
РОЗВИТОК КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(XVI – XXI СТ.)»**

(11 ТРАВНЯ 2023 р.)

Упорядники

Лариса Фицик

Сергій Куценко

УДПУ ім. П. Тичини, 2022

20300, Україна, м. Умань, вул. Садова 28

Тел: (04744) 3-40-44

larysa_fytsyk@ukr.net